

મસ્તાવન

ગાંધીજીની 'આત્મકથા' તથા 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ'ના વાચકોને પોતાકે દંપતીનાં નામ, તથા તેમણે ગાંધીજીની સાથે કુટુંબીજન તરીકે રહી દિંદીઓની ઘડતમાં આપેલો ફળો, બંધીતાં છે. જે ખોખા નેટલા ગોરાઓ દિંદીઓને ન્યાય મળવાના પક્ષમાં હતા તેમાં આ દંપતીનું રયાન મોખરે હતું તેમ કરતાં તેમણે જે પરિશ્રમે ઉઠાવ્યા તે જે કષ્ટો સહ્યાં, તે વધારામાં ફળો લેતાં જેડે જળવા માટે ગોરા લોકોએ તેમનો જે બહિષ્કાર કરેલો, તેની કંઈક ઝાંખી આ પુસ્તક આપણને કરાવે છે.

'આમાં ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના નિવાસ વેળાના અનેક લુદા લુદા પ્રસંગો એવી રીતે આપેલા છે કે એમાંથી ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વની અનેક બાબતો, તથા તેમના મનમાં એ કાળે આવતા વિચારપ્રવાહોનો, વાચકને ખ્યાલ આવે. ગાંધીજીના પ્રસંગમાં આવનાર સહુ કબૂલ કરે છે કે ગાંધીજીના અનેકવિધ કાર્યોમાં તેમનું આખું વ્યક્તિત્વ સમાઈ જતું નથી; એ કાર્યોની ગણના કર્યા પછી પણ તેમના વ્યક્તિત્વનો અમુક અંશ તો બાકી રહી જ જાય છે. ઋગ્વેદમાં જેમ કહ્યું છે કે 'एतावन्स्य महिना, वतो ज्यायां व पूषः', તેમ ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ પણ તેમના કાર્યના વિસ્તાર કરતાં મોટું છે. લોકાકુચને જોવા એમના આકર્ષણની—લોકો પરના એમના અસાધારણ પ્રભાવની—મુખ્ય ચાવી તે તેમનું વ્યક્તિત્વ છે. ઘણા કટ્ટર વિરોધીઓની વિરોધ-વૃત્તિ ગાંધીજીની સમક્ષ આવ્યા પછી સમી ગયાના દાખલા બન્યા છે, એ બાનો વધુ પુરાવો આપે છે. રોબર્ટ બરનેસ નામના એક અંગ્રેજ પત્રકારે લખ્યું છે: "મિ. ચર્ચિલ ગાંધીજીને ક્યારેક પણ જાતે મળ્યા હોત તો તેમને વિશે આવા શબ્દો બોલત કે કેમ એ વિશે મને શંકા છે. મારો પોતાનો અનુભવ એવો છે કે ગાંધીજી જે કશું બોલવા માટે છે તે કશું જ એમનો કંદરો દેખાવ અલોપ થઈ જાય છે. એક ઝગઝગમાં માણસને ખગર પડે છે કે તે જગતના એક મહાપુરુષની પાસે જોડે છે. તેઓ બહુ જ ધીરથી ને શાન્તિથી, અને હંડાભાર આવેશ કે કડવાશ વિના બોલે છે; છતાં એમનો પ્રભાવ સામા માણસ પર મોહનાઅના જેવું કામ કરે છે એમ કહી શકાય."

આ વસ્તુનો જોડો વાસ્તવિક ચિતાર ગંધીજીનાં લખાણોમાંથી નથી મળી શકતો જોડો એમના અનેક વિરલ ને લોકોત્તર ગુણોનું પ્રતિબિંબ પાડનારા નાના નાના પ્રસંગોનાં વર્ણન પરથી મળે છે. ધણીવાર તો માણસનો ખરો સ્વભાવ તેનાં સાવ નાનાં નાનાં કામો પરથી જ દેખાઈ આવે છે. પ્રસિદ્ધ ગ્રીક ચરિત્રકાર પ્લુટાર્કે કહ્યું છે: “માણસોનાં સહુથી વધારે વિખ્યાત યથેચ્છાં કામોમાં એમના સર્ગગુણો કે દુર્ગુણોનું સારામાં સારું પ્રતિબિંબ હંમેશાં નથી પડતું. પણ ધણીવાર મોટામાં મોટા ધેરા કે મોટામાં મોટી લક્ષણો કરતાં એ માણસનું કંઈક નાનું સરખું કામ, દેંડું વાક્ય, કે વિનોદનું વચન એમાં જ તેનો ખરો સ્વભાવ વધારે સારી રીતે દેખાઈ આવે છે.” આ સત્ય સમગ્ર લેખિકાએ ગાંધીજીના જીવનના એવા નાના નાના ને નજીવા લાગતા પ્રસંગોનાં, કશા પણ દોળ વિનાનાં સાદાં સીધાં છતાં અત્યંત રસિક, વર્ણનો આપી ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાંનું દર્શન કરાવ્યું છે, ને એક મોટી સેવા કરી છે. જેમને ધિરે ગાંધીજીના સહવાસમાં આવવાનું ને રહેવાનું સદ્ભાગ્ય આપ્યું છે તેમનું, જોડલા નિરંતરના સમાગમમાં આવી ન શકનાર સમાજ પ્રત્યે તેમજ ભવિષ્યની પ્રજા પ્રત્યે, જોડલું કર્તવ્ય છે કે તેમણે પોતાની જાણના ને અનુભવના આવા પ્રસંગો લખીને સંઘરી રાખવા અથવા પ્રસિદ્ધ કરવા. એ વસ્તુ ગાંધીજીનાં લખાણો કે મોટા ઐતિહાસિક પ્રસંગોનાં વર્ણનોમાંથી મળી શકવાની નથી; ને છતાં એનું મહત્ત્વ પેલા ઐતિહાસિક પ્રસંગો કરતાં જરાયે ઊતરે એવું નથી.

આ પુસ્તકમાં નાનાં નાનાં પ્રકરણ પાડી તેમાં લેખિકાએ પ્રસંગો એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે ગાંધીજીનું કૌટુંબિક જીવન, બાળશિક્ષણ વિશેની તેમની દ્રષ્ટનાઓ, તેમના ધાર્મિક વિચારો, આશ્રમજીવનના પ્રયોગો, તેમની વકીલાત, સેવાની ધમણ, ઉદારતા, સંપન્ન પ્રત્યેનું આમદી વલણ, આદારગા પ્રયોગો, વિનોદરૂત્તિ, કુટુંબી ઉપચારો, શિક્ષણને જગેના અનુભવો, વગેરે ગાંધીજીનાં જીવન તથા પ્રવૃત્તિનાં લગભગ બધાં જ અંગોને ઘોડા ઘોડા ચિતાર એમાં આવી ગય છે. સિદ્ધાંતો વિશેની એમની કક્ષાઈ ઉપર એમનો માનવપ્રેમ સર્વ પ્રસંગે કેવો વિગળ મેળવે છે એ જનાવવાની એક પણ તક લેખિકાએ જવા દીધી નથી.

ચોતાના પ્રત્યે જે ભારે કડકાઈ ને ખીજઓ પ્રત્યે ઉદારતા ગાંધીજીના સ્વભાવમાં છે તે તેમના આર્ષણું, અથવા કહો કે તેમની 'મોહની'નું એક મહત્ત્વનું કારણ છે, એ પણ આ પુસ્તક બતાવી આપે છે.

આ પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ મહાદેવભાઈ જાતે કરે 'એવી લેખિકાની તથા તેમના પતિ મિ. પોલાકની ખાસ ઇચ્છા હતી. પણ તેઓ તો અનેક આદર્શો અધૂરો મૂકી અકાળે ચાલ્યા ગયા. ત્યારપછી આ અનુવાદ કરવાની પરવાનગી લેખિકાએ મને આપી આ મુંદર પુસ્તક ગુજરાતી વાચકવર્ગ આગળ રજૂ કરવાની તક આપી છે એને સારું હું એમનો આભારી છું.

લેખિકાની સંમતિની અપેક્ષાએ આ અનુવાદ પૂજ્ય કસ્તુરજીની પુણ્યસ્મૃતિને અર્પણ કરેલો છે. બા જેમ જીવનભર ગાંધીજીને પકડે જાયનાં પેડે ચાલ્યાં, તેમ આ પુસ્તકમાં પણ ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગોની પદ્માદ્ભૂમિ પર જાની સૌમ્ય મૂર્તિની આછી ઝાંખી આપણને થાય છે. કુટુંબમાં નવાં જાળનારાં માણસોને હેતયી અપનાવી લેવાની વૃત્તિ, ગૌરવશીલ સ્વભાવ, નવાં નવાં ને આકરી કસોટી કરે એવાં જીવનનાં પરિવર્તનોને અનુકૂળ થવાના પ્રયત્નો, અને એ બધાં ઉપરાંત ગાંધીજી પ્રત્યેનાં ઝોંઝાં આદર અને શ્રદ્ધા, એ બાના ગુણોની સુવાસ આ પુસ્તકનાં ચોક્કસ વર્ણનોમાંથી પણ પમરે છે. બાજે જીવનપર્યંત જાયાની પેડે ગાંધીજીને પગલે પગલે ચાલી વીસમી સદીનાં સનીશિરામણિનું પદ ગ્રાસ કર્યું; ને જેવું તેમનું જીવન ધન્ય હતું તેટલુંજ ધન્ય મૃત્યુ પામીને તેમણે ભારતવર્ષને માટે સલાહજાને સારુ એક વીરાંગના અને શ્રેષ્ઠ દોષ્ટિની દેશસેવિકાનું દર્શાવતું પૂરું પાડ્યું છે. એમની નિવૃત્તિ અને પાવનકારી પુણ્યસ્મૃતિ કરતાં આ અર્પણનું વધારે અધિકારી કાણ હોઈ શકે ? મુંબઈ તા. ૨૩-૫-૪૪ ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકની નકલો ઘણા વખતથી ખજાસ થઈ ગઈ હતી, ને તેની માગ ચાલુ હતી, છતાં કેટલીક અડચણોને લીધે નવી આવૃત્તિ પહેલી કાઢવાનું બની રાખ્યું નહોતું. પુસ્તક વાચકવર્ગને ગરબું છે, ને એની નવી આવૃત્તિ કાઢવાનો સમય આવ્યો છે, એથી પ્રકાશક તથા અનુવાદકને આનન્દ થવો સ્વાભાવિક છે.

વડોદરા, ૧-૧-૪૬

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

પૂજ્ય બાની
પુણ્યસ્મૃતિને
સક્તિસાથે અર્પણુ

“ હું જેસમાં મરી જઈશ તો જગદંબાની જેમ હું તને પૂજીશ. ” {
—ગાંધીજી : બા પ્રત્યે (ઈ. સ. ૧૯૧૭)

હતાં તે હું પહેલી જ મુલાકાતમાં સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો. છતાં મને ધરમ આવકાર આપતાં તેમના મુખ પર જે ઉત્સાહ હતો તે પરથી મને દેખાયું કે તેમના અંતરમાં તો હર્ષ અને ઉદ્ધાસ જ ભરેલા છે.

થોડાંક અડવાડિયાં પર એમના પતિ, ગોખલેજીના નિમન્ત્રણને માન આપીને, દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની લડતનું સ્વદેશની પ્રજાને ફરી સમજાવવામાં મદદ કરવા સારું હિંદુસ્તાન જવા લેપડતા હતા, ત્યાં જ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે એમને ગિરફતાર કર્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની એક મળવાની તૈયારીમાં હતી. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતી હિંદી કેમે તેમને બદલે શ્રીમતી પોલાકને જવાની વિનંતી કરી. પણ તેઓ પ્રવાસે નીકળી ચૂક્યા પછી ગોખલેજીએ એમને સંદેશો મોકલ્યો કે ‘એંડ્રુઝ દક્ષિણ આફ્રિકા આવે છે, માટે તમે રોકાઈ નહોતો.’ એટલે તે પાછાં ફર્યા હતાં.

એમના પતિ હેનરી પોલાકને તો હું કેટલાંક વરસથી જાણખતો હતો. હું દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યો તે જ અરસામાં તેઓ ગાંધીજીની સાથે જેલમાંથી છૂટ્યા હતા. તેમણે જે હાડમારીઓ પ્રસન્ન ચિત્તે વેઠી હતી તેનો ઘસારો ને થાક એમના મોઢા પર દેખાતો હતો. પણ એમના મનમાં હિંદીઓની લડત વિષે બારે ઉત્સાહ હતો. એ આનંદાસ્વાસ ને વીરતાની વૃત્તિથી એ દંપતીએ તેમજ તેમનાં બાળકોએ અગણિત મુશ્કેલીઓ સામે ટક્કર લીલી તેના પર જીત મેળવી હતી તેઓ ને તેમનાં સાથીઓ જે હવામાંથી શ્વાસ લેતાં હતાં તે હવામાં જ જીતની ખાતરી ભરેલી હતી.

જોહાનીસબર્ગવાળા રેવરંડ ડેકને હેનરી પોલાકને ગાઢ પરિચય હતો. રેવરંડ ડેકે ગાંધીજીનું જે જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તેમાં પોલાકને વિષે આ વચનો લખ્યાં છે :

“અદાલતોમાં તે હિંદીઓના વકીલ હતા; પોતાની ઓશીસમાં તેમના સહોદકર હતા; ને તેમના મિત્ર તો દરેક હતા. સાથેસાથે આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના હિતનું સ્થાપ્યું કરવાના કામમાં

તેઓ પરોવાઈ ગયા હતા; ને લેખન તથા લાવણી દ્વારા એ કાર્યને આગળ
ધપાવવામાં તેમણે અદ્ભુત ખંતખતાવી હતી. હેનરી પોલાક જેવા માણસોને
આશ્ચર્ય, તેમનાં મન હરી લઈ, તેમને પોતાના ઉત્સાહી ને નિષ્ઠાવાન સાથી
બનાવવાની જાદુઈ શક્તિ, સર્વ લોકોનેતાઓની પેઠે, ગાંધીજીમાં પણ છે.”

શ્રીમતી પોલાકને વિષે ગાંધીજીએ ‘ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો
ઈતિહાસ ’ એ પુસ્તકમાં લખ્યું છે: “ મિસિસ પોલાકને પણ હિંદુસ્તાન
જોઈએ છે. તે જાણે પોતાના પતિને લડતના કામમાં મદદ આપી;
કોઈ દિવસ તેમાં વિખ નાખ્યું જ નથી.”

એ દિવસોમાં યુરોપિયન સડાપકોનું એક નાનકડું મંડળ ગાંધીજીની
પાસે ભેળું થયું હતું. પોલાક દંપતી ગાંધીજીનાં સહચારી થયાં, એટલું જ
નહી પણ ગાંધીજીના ઘરમાં તેમની સાથે રહ્યાં, ને તેમના ઈર્ષામિક જીવનમાં
પૂરેપૂરાં લગી ગયાં. આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો પરથી જણાશે કે
એમના મોટા દીકરા વોલ્ડો પર ગાંધીજીને કેટલું બધું વફાત હતું. એ
દીકરાનું થોડા વરસ પર એકાએક અવસાન થયું. એ અલુધારી ખખર
આવી ત્યારે હું ડરખનમાં હતો. પોલાક દંપતી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતાં
ત્યારે જે હિંદીઓ એ આખા કુટુંબને જોળખના હતા તેમનાં મનમાં
જે જાડાં પ્રેમ અને દિલસોજીની લાગણી પ્રગટેલી છે તેથી તેનાથી મારું
હૃદય દ્રખ્યું, ને મને એક અકલ્પિત દશ્ય જોવાનું લાગ્યું.

આ સાદાં સ્નેહસંબંધો વિષે અહીં આટલા વિસ્તારથી લખવું
મને ઠીક લાગ્યું, કેમકે એ સંબંધોનો ઉલ્લેખ એ જ આ પુસ્તકના કથાનકની
સારામાં સારી પ્રસ્તાવનારૂપ છે; અને તેનાથી આપણને એકદમ લેખિકાને
સીધો પરિચય થવા પામે છે. ગાંધીજીના સેવામય જીવનની એક પછી
એક વાર્તા સીધી, સચોટ, ને પ્રવાહી શૈલીમાં દહેતાં, સાથેસાથે તેમણે,
સાવ અગજાનાં, પોતાના સ્વનંત્ર સ્વભાવની ઝાંખી પણ આપણને દેરાવી
છે. આ બધું તેમણે મુઘ્ધભાવે કર્યું છે તેનાથી તેમાં વમારે સચોટતા
આવી છે, કેમકે એમણે જે કંઈ લખ્યું છે તે કેવળ સ્વયંરૂર્તિથી લખ્યું
છે. ગાંધીજીના વિગિજ સ્વભાવને વ્યક્ત કરનારા અનેક પ્રસંગો એમાં છે.

લેખિકામાં પ્રબળ કલ્પનાશક્તિ છે; છતાં જ્યાં ગાંધીજી આકાશમાં ઊડે છે ત્યાં લેખિકા તેમની દીક્ષા કરે છે ને વાસ્તવિકતાથી ધરતી પર જ ચોટી રહે છે. તે પોતે આદર્શવાદી છે; છતાં વિરેલ શાલ્યપલ્લુ ને વેધક દષ્ટિ વડે તે ગાંધીજીના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોને કસી જોવા, ને ગાંધીજી કાંઈ વાતમાં અતિશયતા કે અતિરેક કરતાં લાગે તો હાં તેમને શંકા, ગંધે છે. આ રીતે તે ગાંધીજી વિષે લેખિકામાં ચાલતી સર્વ પ્રકારની ચિત્રચિત્ર કલ્પનાઓનું નિરસન કરે છે; અને તેઓ જગતમાં સહુથી ક્રામજ ને દયાવાન આત્મા છે, ને નાના જાળક જેવી નમ્રતાવાળા છે, એમ શબ્દચિત્ર દ્વારા બતાવે છે.

પણ આ બધું તો હવે પછી આવનારી કથા પરથી વાચક પોતે શોધી કાઢશે. તેઓ જોશે કે ગાંધીજી આંનંદ અને આશ્ચર્ય પમાડે એટલા પ્રમાણમાં માનવી સ્વભાવવાળા ને માનવપ્રેમી છે. તેમનામાં વાચકને જે ચારિત્રનું તેજ ને સૌંદર્ય જોશે તે તેમને ટેટલીકવાર સંત ક્રાન્સીસનું સ્મરણ કરાવશે. બીજે ટેટલેક પ્રસંગે, આવા હકીલા, આગ્રહી, હેતાળ, ને હંમેશાં આગ્રહપૂર્વક અગવડ વહોરી લેનારા, સંતપુરુષની સાથે એક જ ધરમાં ને તેમના ગાઢ પરિચયમાં રહેતાં શ્રીમતી પોલાકને જે વિટંબાણાઓ વેઠવી પડેલી તે વાચકો પોતે પણ મનથી અનુભવશે. ગાંધીજીને વિષે જે અનેક કલ્પનિક ને બનાવટી વાતો ચાલે છે તે આ પુસ્તકના વાચનથી એક પછી એક ખોટી ઠરે છે, અને લેખિકાએ કરેલાં પ્રસંગવર્ણનોમાંથી ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ અગાઉના કરતાં અધિક ઉજ્જવલ રૂપે તરી આવે છે; ને મનુષ્ય તરીકે ગાંધીજી આપણાં હૃદયમાં બહુ અધિક નિકટનું સ્થાન લે છે.

ચાર્લી ચેપ્લિન

પ્રસ્તાવના

અ્યાં થોડાંક વરસમાં, ગાંધીજીની કીર્તિ જગદ્વ્યાપી થઈ ત્યારથી, મારા પતિ ને હું જે લોકોને મળ્યાં છીએ તેમાંના જેઓ ગાંધીજી સાથેના અમારા અમાત્રના ગાઢ સંબંધ વિશે જાણતા હતા તેમણે અમને ધણીવાર એમને વિશે અનેક સવાલો પૂછ્યા હતા: “તમે તો એમનું જૂઠ્ઠાવન પણ જાણતાં હતાં. તેઓ માણસ તરીકે કેવા હતા? એ દિવસોમાં તેઓ આસપાસનાં માણસો જોડે કેવી રીતે વર્તતા? તે વેળા એમને મુખ્ય રસ કંઈ વસ્તુઓમાં હતો? એમના એ દિવસોનાં વિચારો ને પ્રવૃત્તિઓમાં એમની પાછળની કલ્પનાઓ ને દિલ્લચાલોનાં બીજાં જોઈ શકાય ખરાં?”

આ પ્રશ્નોને અંગે જે ચર્ચાઓ થતી તેમાં, આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા કેટલાક પ્રસંગો મારે યાદ કરીને કહેવા પડેલા. “એ વાતો તમે લખી કેમ કાઢતાં નથી?” એ સવાલ ધણીવાર પુછાતો પણ હું લખવાની ના જ પાડતી. મને થયું કે મિત્રભાવે ને હૃદય ખોલીને કરેલો વાતચીતોની પવિત્રતા એ વાતો પ્રસિદ્ધ કરવાંથી ખરેખર યોગ્ય નથી. ‘પછી તો ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ પ્રગટ થઈ. અને કંઈક આપાત સાથે મેં ‘તેણે’ કે ગાંધીજીએ ‘પોતે’ પોતાના સર્વ વિચારો ને અનુભવો પરનો પડદો ખેંચી કાઢતાં સંકોચ રાખ્યો નથી. એ વાંચીને મને એમ પણ થયું કે મારે એ દિવસોના મારા સ્મરણો લખી કાઢવામાં સંકોચ રાખવાની કશી જરૂર નહોતી.

વરસેક પહેલાં, કેટલાંક જૂનાં કાગળિયાં ને પત્રો વાંચતાં વાંચતાં, ગાંધીજીએ મને લખેલા કેટલાક કાગળો મારા હાથમાં આવ્યા. એ જૂના દિવસોમાં ખુબસૂરત કેટલાક યનાવોની કાચી નોંધવાળી નોંધપોથી પણ મળી આવી. એમાંનાં કેટલાંક પાનિયાં મેં લેખે કરીને જુદા મૂક્યાં, ને એ યનાવો વિશે લખવાનો વિચાર મનમાં પાડો થવા લાગ્યો.

આગળ જતાં, કેટલાક અમેરિકન મિત્રો સાથે ગાંધીજી વિશે વાતો કરવાના બીજા પણ પ્રસંગો મારે આવ્યા. તે વેળા મને એમાંનાં કેટલાક સંસ્મરણો છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવાનું ફરી કહેવામાં આવ્યું. ગાંધીજી મારે મન સૌથી પહેલાં મહાત્મા કે સંત કે વિદ્વાન મુત્સદ્દી નહોતા; પણ એક મહાન ને પ્રેમાળ પુરુષ હતા. હું ને મારું કુટુંબ મિત્ર દેરા ને જાતિનાં હતા; તેઓ પુરુષ હતા ને હું સ્ત્રી હતી; અને હવે ગોરાકાળના વિખવાદથી.

સરેલી હતી; છતાં એ કશાની પરવા કર્યા વિના તેમણે અમારી સહુની પ્રત્યે પાતીકાં કુટુંબીજનને જોવા સ્નેહ દાખવ્યો હતો, એ જ અચ્છા ગાંધીજીનો વિચાર કરતાં મને સહુથી પહેલો આવેલો હતો. ઉપર મેં આ મિત્રોને જવાબ આપ્યો કે “હું તમારી સૂચનાનો વિચાર કરી રહી છું.”

“જરૂર કરો,” વેલા મિત્રે કહ્યું. “તમે એમને વિશે જે સંશ્લેષણ લખશો તે લોકો રસથી વાચશે એની હું તમને ખાતરી આપું છું.”

એ રીતે આ નાનકડી ચોપડી લખાવા પામી છે.

એમાં જે વાતચીતો નોંધી છે તે જોવી થયેલી તેવી સખ્તેશખ્ત, અથવા તે ક્રમમાં પણ, હતાતી નથી. છતાં ફરેક સંવાદમાં મહત્ત્વના સામ્ય ગાંધીજી જેવા જોડેલા તેવાજ નોંધેલા છે; અને બાકીના સામ્ય પણ અત્યારે યાદ કરીને બને તેટલી ચોક્કસાઈથી હતાયાં છે—એમાં મૂળનો સખ્તેશખ્ત નહીં આવ્યો. હોય તોયે તેનો સાવાઈ તો આવ્યોજ છે. આ પુસ્તકમાં નોંધ્યા છે તે ઉપરાંત પણ જાતજાતના વિષયો પર અમારી વચ્ચે ચર્ચાઓ થઈ હતી.

બનાવો તો ખરેખર બનેલા તેજ નોંધ્યા છે. પણ ગાંધીજી ઉપરાંત બીજાં કાર્કશહેનોનો પણ જેની સાથે સંબંધ છે એવા બનાવોમાં મેં નામ અને સંલેગોમાં સહેજ ફેરફાર કર્યો છે; એટલા માટે કે જે સ્ત્રીપુરુષોએ એ બનાવોમાં કદાચ પણ સામ્ય બજાવેલો, તે જેમનો આ પ્રસંગોનાં વર્ણનમાં તેમને જણાવ્યા વિના કે તેમની સંમતિ લીધા વિનાજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમનાં દિલ જરા પણ દુઃખાવા ન પામે.

એક જ વાર ઉમેરવાની બાકી રહે છે. આ પુસ્તકમાં દક્ષિણ આફ્રિકાનાં દિંદીઓના સત્યાગ્રહનો નિર્દેશ વર્ણવવાર કરેલો જેવામાં આવશે ખરો; પણ એને અંગે વાંચેલા સજ્જારો વાંચવિચારોને દૂરજ સખ્તરોને પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ કરવામાં હેતુ એ છે કે એ ઘટનાઓના અગ્રભાગમાં જે નરપુરુષની આકૃતિ જોવાઈ છે તેના તરફ વાંચકોનું ધ્યાન વધારે એકાગ્રપણે ખેંચાવ.

લંડન, જુલાઈ ૧૯૩૧

મીલી મેંડુમ પાસક

મહાત્મા ગાંધીનો પ્રથમ સમાગમ મને ૧૯૦૫માં થયો. હું તે વેળા લંડનમાં હતી. હેનરી પોલાક સાથે મારું સગપણ થયું હતું; પણ તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા, એટલે થોડા વખતમાં ત્યાં જઈ શકાશે એવી આશા સેવતી હું દિવસો દાઢી હતી. પોલાક તે વખતે ગાંધીજીને ત્યાં વસીસાતી કારકુન હતા. ગાંધીજી લંડનના ઈનર ટેમ્પલના ઍરિસ્ટર હોઈ જોહાનીસબર્ગમાં એટર્ની કે સોલીસીટર તરીકે વસીસાત કરતા હતા.

મારી તબિયત કેટલાક વખતથી બહુ સારી નહોતી આશતી. હેનરીના પિતાને ખબર પડી હતી કે હું દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ એમના દીકરાને પરણવાની છું. એટલે એમણે ગાંધીજીને એવી મતલબનો કાગળ લખેલો કે “તમારી લાગવગ વાપરીને આ લગ્ન અનિશ્ચિત મુદતને માટે મુલતવી રખાવશો, કેમકે ઊંઝરીમાં દક્ષિણ આફ્રિકાનું કંઈયું જીવન જીવવાની તાકાત નથી.” ગાંધીજીએ એનો જવાબ વાળ્યો; ને ઉપરાંત એક કાગળ મને પણ લખ્યો. મારા પર એમનો એ પડેલો કાગળ હતો. એ કામગીરીએ એમની સાથેના મારા આખા સંબંધને અમુક વરસ આપી દીધું. એમને મારા જીવનમાં એક પ્રેમાળ ને સમજુ મોટા ભાઈનું સ્થાન મળ્યું; અને એમનામાં હૃદયની કેટલી કામગીરી છે તેની કાંપી હું કરી શકી.

હેનરીના પિતાને તેમણે વખ્યું: “એ ઊંઝરીની નિયમન અત્યારે લંડનમાં સારો ન હોય, તો તો તેણે અને એટલું જલદી લંડન છોડવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એની પ્રેમપૂર્વક કાળજી રખાશે, ને વળી અહીંનાં હવામાણો સરસ ને રહેણી સાદી છે, એટલે એના શરીરમાં પૂરતી શક્તિ આવી રહેશે.” મને કાગળ લખ્યો તેમાં ખાતરી આપી કે એમના ઘરમાં મને હેનરિયો આવકાર મળશે; અને ત્યાં મારા ભાવિ પતિ કુટુંબીજન તરીકે રહેના હોઈ, મારી પણ અને એટલી પૂરેપૂરી કાળજી રાખવામાં આવશે.

આ પછી અમે સામસામા બે ત્રણ પત્રો મિત્રભાવે લખ્યા. અને ૧૯૦૫ના ડિસેમ્બર માસની ૩૦ મી તારીખે પરોડિયે ૭ વાગે હું જોડાનીસર્ગના જેથી રેશને ગાંધીમાંથી જિતરી. ગાંધીજી અને પોલાક મને લેવા આવેલા તે પ્લેટફોર્મ પર જોવા હતા.

જિંસાઈ મધ્યમ; બાધા દંઠકે પાતળો; ચામડી બહુ કાળી નહીં; મોંના હોઠ જરાક બડા; મૂછ નાની ને કાળી; આંખોમાં જેનો જગતમાં જોડો ન મળે એવો દયાલાવ; અને બોલે ત્યારે અંતરનું તેજ આંખોમાં ચમકી જોડે;—આવી ગાંધીજી વિષેની પહેલવહેલી છાપ મારા મન પર પડી. એમના આખા શરીરમાં આંખો હંમેશાં સદુદ્ધી વધારે ધ્યાન ખેંચતી. ચરતુર: એ એમના આત્માના પ્રદીપરૂપ હતી. સામેનું માણસ એમાંથી એમની અંતરનો ભાવ કેટલો બધો વાંચી શકતું! તેમનો અવાજ ધીમો, મધુર કહી શકાય એવો હતો, અને જાણે હોઠરોનો અવાજ હોય એટલો સ્ફુર્તિ એમાં હતી. મારી મુસાફરીની નાની નાની વીગતો વિશે વાતો કરતાં અમે એમને ઘેર જતાં હતાં ત્યાં એમના અવાજની આ વિશેષતા ખાસ મારા ધ્યાનમાં આવી.

ધર શહેરની ભાગોળે ફીકડીક સારા મધ્યમ વર્ગના લતામાં આવેલું હતું. મકાન નવી દળના બંગલાના ધાટનું, જે મજલાવાળું, બીજા મકાનોથી છૂટું, ને આકે ઓરડાવાળું હતું. મકાનની આસપાસ બગીચો હતો; અને સામે નાના ટેકરાવાળી ખુલ્લી જગ્યા હતી. માંજ પરનો વરડો યવું હોય તો સૂઈ શકાય એટલો મોટો હતો; અને ઉનાળામાં સૂતા માટે વપરાતો પણ ખરો.

મેં જોયું કે ગાંધીજીના પરિવારમાં તે વખતે ગાંધીજી પોતે, તેમનાં પત્ની કસ્તુરબા, ને તેમના ત્રણ દીકરા — અગિયાર વરસનો મણિલાલ, નવ વરસનો ચમદાસ, ને ૭ વરસનો દેવદાસ —, તાર ખાતામાં નોટરી કરતો એક જુવાન અંગ્રેજ, ગાંધીજીનો આશ્રિત એક દિંદી છોકરો, અને પોલાક, એટલાં માણસ હતાં. એમાં મારો ઉમેરો થયો; તે પછી ઘરમાં કોઈ નવા આગમનના સમાસ માટે જગ્યા ન રહી.

દાનસવારમાં કાળા ગોરા વચ્ચે જે વૈમનસ્ય આશુર્તુ હતું તેનો પહેલો અનુભવ હું પહેાંચી તે સવારે જ મને થવા પામ્યો. અમારાં વામ થવાનાં હતાં તેની નોટિસ, કાયદા પ્રમાણે, મેજસ્ટ્રેટની ઓફિસે અગાઉની રીતસર મૂકવામાં આવી હતી; અને અમે માનેહું કે કાયદેસર જે વિધિ લમની નોંધણી પહેલાં થવો જોઈએ તે જરાજર થઈ ગયો હતો. એટલે અમે તો, લમના કરાર પર સહીસાક્ષી કરવા માટે, લમો નોંધનાર રજિસ્ટ્રાર આગળ હાજર થયાં. તેમણે જરૂરી વિગતો નોંધી લીધી, ને પછી કંઈક ખંડાનું કાઢીને ઓપીસમાંથી સરકી ગયા, ને કેટલોય વખત ગયો પણ પાછા આવ્યા નહીં, એ જોઈ અમને આશ્ચર્ય થયું. શનિવારે સવારનો વખત હતો, બાર વાગે તો ઓપીસ બંધ થઈ જતી, ને બીજે દિવસે નાતાલનો તહેવાર હતો, એટલે અમને જરા ચટપટી થવા લાગી. માંધીજી વિશંબનું કારણ પૂછવા વડા મેજસ્ટ્રેટની ઓપીસે ગયા. વડા મેજસ્ટ્રેટ કેટલાંક વરસથી એમના મિત્ર હતા, ને થીઓસોફીક્સ મંડળના સભ્ય હતા. માંધીજીએ એમની સાથે હિંદુ ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં કેટલાંય પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. માંધીજી પોતે થીઓસોફીસ્ટ નહોતા, પણ એમના ધણા મિત્રો હતા; અને એ શાન્તિના વરસોમાં માંધીજી કેટલીકવાર થીઓસોફીક્સ લોજમાં વ્યાખ્યાન પણ આપતા.

રજિસ્ટ્રારે અમારું લમ કાયદેસર હોવા વિશે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો, એ જાણી માંધીજીને નવાઈ લાગી. દાનસવારના કાયદામાં ગોરા કાળા વચ્ચે લમની મનાઈ હતી; અને કોઈ લમ નોંધનાર અમલદાર એવું લમ નોંધે તો ભારે સજાને પાત્ર થતો. માંધીજી તથા હિંદી કામની સાથે જોલાડને નિકટનો સંબંધ હતો, તે પરથી રજિસ્ટ્રારે માની લીધેલું કે એ “કાળા” જ હોવા જોઈએ. સામાજિક સંબંધમાં રંગભેદની કડક દિવાલ બંધી કરનાર, ને કાળા ગોરાને એકબીજા જોડે જરા પણ બળવા ન દેનાર કોમી હિંદો ભગ કરવાની કાઈ પણ “ગોરા”ની હિંમત ચાલે જ નહીં, એટલું રજિસ્ટ્રારને સંકેત નહોતું. સદ્માએ માંધીજી

મેનિસ્ટ્રેટને યાદ દેવડાવી શક્યા કે એ વરંસ પર હેનરી પોલાકના પિતા થોડા વખત માટે દક્ષિણ આફ્રિકા આવેલા ત્યારે મેનિસ્ટ્રેટને મળ્યા હતા. વળી તેમના કહેવાથી મેનિસ્ટ્રેટને પણ ખાતરી થઈ કે આ લગ્નમાં કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાનો લેશ પણ ઇરાદો ન હતો. એટલે ગાંધીજી અને વડા મેનિસ્ટ્રેટની હાજરીમાં મિ. પોલાક અને હું, અમે બંને જાતનાં 'ગોરાં' છીએ એમ જણાવીને, લગ્નમંથીથી જોડાયાં. વિધવાનું કારણ તે વેળા તો અમે સમજી શક્યાં નહોતાં. બપોરે ગાંધીજીએ હસતે હસતે, પણ હળવે રહીને, મને બપોર આખા ત્યારે જ અમે તો એ જાણ્યું.

અમારે તરતમાં ક્યાં રહેવું ને શું કરવું એની ચર્ચા અમે ત્રણ જણે બપોરે કરી. ઊંકરા નિચાળે જતા નહોતા. ધીર બહુતા, પણ હાથુતર વ્યવસ્થિત ચાલતું નહોતું. પિતા સવારે કામે જાય તે પહેલાં લેસન કરવાનું આખી જાય, ને સાંજે આવી તે તપાસે ને સુધારે. એટલે મેં એમને રોજ સવારે ત્રણ કલાક બાથાવવાનું માથે લીધું; અને તેમને સરળ અંગ્રેજી, વાચન, લેખન, ગણિત, નિબંધલેખન, ને સરળ બ્રાહ્મરણ એટલું શીખવવાની યોજના કરી. બીલું એમ નક્કી થયું કે મારા પતિએ ને મારે ઓછામાં ઓછું હાલ તુરત તો એ ઘરમાં જ કુક-બીજન બનીને રહેવું.

કસ્તુરબા આડું અંગ્રેજી બોલતાં નહોતાં, એટલે એમણે અમારી ચર્ચામાં ભાગ ન લીધો. પહેલે દહાડે તો અમે મળ્યાં તે પણ સહેજ-સાજ. પણ પછી તો લગભગ તરત જ ગાંધીજી અને મારા પતિ ઓપીસે ચાલ્યા ગયા, એટલે અમારે બેને એકલાં સાથે રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અમે થોડા જ વખતમાં જેમતેમ કરીને કંઈક વાતચીત કરીને આનંદ મેળવ્યો. થોડા જ વખતમાં બાનું અંગ્રેજી સુધર્યું, અને આશ્રય જતાં મારી જોડેના સંકોચ પણ નીકળી ગયો. પછી તો અમારા જે થોડાક ગોરા મિત્રો હતા તેમને ધીર અમે મળવા જઈએ ત્યાં જા વાતચીતમાં ભાગ મેળા.

ભાવમયુ આતિથ્ય એ ગાંધીજીના સ્વભાવનો જન્મસિદ્ધ ગુણ હતો. તેમની ઈચ્છા એવી હતી કે આ ગોરા મિત્રો, તેમજ હિંદી કામના જે નેતાઓ મારા પતિ પ્રત્યે કંઈક આદર ધરાવતા થયા હતા, તેમની સાથે અને એટલો વહેલો મારો પરિચય કરાવવો. એટલે હમણાં પછીને સુનિવારે એમને 'પાર્ટી' આપવાનું નક્કી થયું. જ્યાં મહેમાનોને આવકાર આપવાનો હતો તે એ ઝોરડા માટે કેટલુંક નવું ફરનીયર ખરીદવાની, અને પચાસેક મહેમાનો માટે ઉપકારની ગોઠવણ કરવાની, પૂરેપૂરી છૂટ મને આપવામાં આવી. ગદાલ નામનો એક બહો હિંદુ ભુવાન એ એક જ નોકર ઘરમાં હતો. પાર્ટીની તૈયારી કરવાની ધમાકમાં તેણે હોંશમેર કંપલામ્યું. પાર્ટી પહેલાં ગુરુવારની રાતે એને એકાએક કંઈક વિચાર સૂઝ્યો, ને એણે ગાંધીજીને ગુજરાતીમાં કંઈક પૂછી લીધું. ગાંધીજીએ હા પાડી. શુક્રવારે ગદાલે એની યોજનાનો અમલ શરૂ કર્યો. યોજના એ હતી કે સુનિવારની પાર્ટી વખતે ભોજનનો ઝોરડો ઉજમાળો દેખાય તે માટે તેને ઘોળા કાઢવો. જે ઝોરડો અમને વાપરવા મળવાનો હતો તે સુશોભિત કરવાને મારા પતિએ થોડા દિવસ પર આવડ્યો તેવો પ્રયત્ન કરેલો; ને તેને સારું ધરમાં રૂઓ, ડોલ ને ચૂનો આણેલાં તે હજી પડ્યાં હતાં; એ જોઈને કદાચ ગદાલને પોરસ ચડ્યો હોય, ને તેણે ભીંન ધોળવાના સાવ નવા ને કદી નહીં કરેલા કામ પર હાથ અજમાવવાનો વિચાર કર્યો હોય, એ સંભવિત છે. પણ દુઃખની વાત એ હતી કે હોંશ અને આવડાનો મેળ સધાયો નહોતો; ને તેથી એણે મહેનત કરીને ઝરડો જ વાળી મૂક્યો. બીયારાએ મહેનત તો સારા હેતુથી ધણી કરી, પણ પરિણામ એ આવ્યું કે છત ઘોળાઈ તેની સાથે ભીંત ચોડેલા સાવ સાબ ને સરસ કાગળ પર પણ સારી પેડે ચૂનો લાગ્યો હતો.

ગાંધીજી સાંજે ઘેર આવ્યા. પેલા ઝોરડાની દશા જોઈને તેઓ તો સડક જ થઈ ગયા. ગદાલની સૂચનાનો આશય તેઓ પૂરો નહોતો

સમજેલા એમ દેખાયું. પણ યઈ ગયું તેનો શોક શો, એમ સૂચવવા ખલા ચડાવીને તેમણે એમની જૂની સેક્રેટરી બાઈનો પતિ, જે ઘર બાંધવા ને રંગવાનું કામ કરતો હતો, તેને તાગડતોળ બોલાવ્યો; અને બીજો દિવસે બપોરે પાટી પહેલાં ઓરડાને ભીંતે ફરી કાગળ લગાડાય એવી ગોઠવણ કરી. છતાં બીજો દિવસે બપોરે ફરનીચર ગોઠવાયું તે પહેલાં, ને હું ખાણનાં ટેમ્બલ તૈયાર કરતી હતી ત્યાં જ કેટલાક મહેમાનો આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજીએ તેમને મારી ગેરહાજરીનું કારણ સમજાવ્યું. આ વિધિની વાત સાંભળી એ મિત્રોને ધણી રમૂજ પડી.

‘થોડા દિવસમાં અમે સહુ અમારા નવા ‘જીવનમાં ગોઠવાઈ ગયાં. અમારો દિવસનો ‘કાર્યક્રમ બરચક હતો. સવારે સાડા છ વાગે પુરુષો બધા તે દિવસે વાપરવાના લોટ માટે ધઈ દળવા ‘ભેગા થતા. રાત્રી ઘેર જ બતાવી લેવાનો અમારો ત્યાં ‘રિવાજ હતો. કોઠારમાં અંક મોટી હાથચક્રી રાખેલી હતી, ને રાજ સવારે દસથી પંદર મિનિટ દળવામાં જતી. આ કામ ઉપયોગી તો હતું જ; પણ તે ઉપરાંત એ સવારની સહેજ કંટાણુ પણ આનંદદાયક કસરતરૂપ પણ બનાવું. ધંદીના અવાજની સાથે વાતચીત ને ખડખડાટ હસવાનો અવાજ પણ બળતો, કેમકે એ દિવસોમાં ઘરમાં હસાહસ તો જરાજરામાં થઈ જતી. દોરડાં ફૂલ્યાં એ બીજી કસરત હતી. એમાં ગાંધીજી કુશળ હતા.

મને દક્ષિણ આફ્રિકા આવ્યે બેએક મહિના થયા હતા, ત્યાં એક સાંજે મારા પતિ ચિડાયેલા ને ધુંધવાયેલા ઓશીસમાંથી ઘેર આવ્યા, તે જોઈને હું બેચેન બની ગઈ ને મૂંઝવણમાં પડી. મારો તો કંઈ વાંક નહીં હોય એ આશંકાથી, ‘એમને રીસ ચડે એવું મારાથી શું થયું હશે કે ‘શું કરવાનું રહી ગયું હશે એનો હું ઉતાવળે વિચાર કરી ગઈ. પણ

મેં જોયું કે મારા પતિ ગાંધીજીની સાથે જોલતા નહોતા, એટલે મારા મનને તરત ધારણુ આવી કે મારી તો કસર નથી જ. જન્મવાનો વખત ઘરમાં હંમેશાં બહુ ગમ્મતથી ને આનંદભેર પસાર થતો, પણ આજે તે વખતનું વાતાવરણુ ગમગીન હતું. સાંજે બહારનું કાંઈ આવવાનું નહોતું, એટલે કુટુંબ પર ઝૂમતું વાદળ વિખેરાય એવી આશા નહોતી. જમણુ પૂરું થઈ રહ્યું એટલે મારા પતિ અમારા ચોરડામાં બાથ લેવા ગયા. હું આશ્ચર્યભેર એમની પાછળ પાછળ ગઈ.

“ તમને થયું છે શું ? ” મેં પૂછ્યું. “ તમે આજે આટલા ચિંતાયેલા કેમ છો ? ”

એમના કહેવા પરથી મેં જાણ્યું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના એક નાણીતા પત્રકારનો એક લેખ વિધાયતના એક બહોળો ફેલાવો પામેલા માસિકમાં છપાયો હતો. ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓના આગમનને વેપાર વિશે તેમાં સાત ખોટી ને હાનિકારક વાતો લખેલી હતી. ગાંધીજી એ બાબતમાં કશું પરત્વું લેવાને તૈયાર થતા નહોતા; એટલું જ નહીં પણ લેખકે લખેલી અતિશય હાનિકારક ને ખોટી વાતોનો રદિયો આપનારો જવાબ લખવાની પણ તેમણે ના પાડી હતી. મારા પતિ કહે : “ આવા લેખથી વિધાયતમાં કેટલું નુકસાન થશે એની એમને પૂરી ખબર છે, તોયે આમ કરે છે ! ”

મારો મત મારા પતિના પક્ષમાં હતો. છતાં મને લાગ્યું કે એ વંધારે-પડતા આટલા યથા હોવા જોઈએ. એ લેખ વિશે ચિંતા કરવા એટલું એનું મનસ્વ ગાંધીજીને ન લાગતું હોય, તો એમને શા સારુ લાગતું જોઈએ ? ગ્રજદારી જીવન અને એની આટીઘૂંટીઓનો પરિચય મને હજી નવોસવો હતો; અને ‘ રંગદેવના સત્યાગ્રહ ’ જેવી કાંઈ વસ્તુ હોય શકે છે એ તો મેં પહેલીવાર દમણમાં જ જાણ્યું હતું; એટલે આ

વંરતુને વિશે મારા પતિ આંટલાં બધાં ઉપરતજે કેમ થઈ રહ્યા હતા એ હું બરાબર સમજી શકી નહીં.

બીજા ચાર દિવસ આવી જ રીતે ગયા. એ ચાર દિવસમાં મારા પતિ, વિવેક કે કામકાજને સારુ નજીકે બોલવું પડે તે ઉપરાંત, ગાંધીજી સાથે એક શબ્દ સંભો, બોલ્યા નહીં. સાંજને વખતે અમે પતિપત્ની અમારા ઝોરડામાં એકઠા બેસી રહેતા, અથવા ધરની સામે મેદાનમાં ફરતાં.

અમને સહુને વાતાવરણ કંઈક તંગ લાગવાં માંડ્યું હતું. બાએ મને પૂછ્યું : “મિ. પોલાકને શું થયું છે ? ચિંતાયેલા કેમ લાગે છે ?”

મેં કહ્યું : “બાપુ પર ચિંતાયા છે.”

ગાંધીજીને એમનો વિશાળ પરિવાર ‘બાપુ’ એ નામે ઓળખે ને સંબોધે છે. પણ એમના સાથીઓ તેાં એ દિવસોમાં એમને ‘બાપ’ કહીને બોલાવતા. મારા પતિ એમના ‘છોટાબાપ’ હતા.

“બાપુ પર કેમ ચિંતાયા છે ? બાપુએ શું ક્યું છે તે ?”

“એમણે કશું ક્યું નથી, એટલા માટે જ હેનરી એમના પર ચિંતાયા છે.”

પછી મેં એમને એ બાબત વીગતથી સમજાવી. આ ચાર દિવસમાં મેં એ વિશે એટલું બધું સાંભળ્યું હતું કે એ બાબતના મારા પતિના વિચારો તેાં હું બચ્ચતી જ હતી.

“એમ, એમ !” હું મારું પાસવણ પૂરું કરી રહી એટલે બા ધીરે રહીને બોલ્યાં. એમણે આ કે પેલી એક બાબત મન ન આપ્યો. પણ મારા મનમાં શંકા ફગડી ગઈ કે પોલાકબાપુ પર ચિંતાયેલા એથી

બા એકંદરે નારોજ થયાં નહોતાં. તે પોતે પણ ધણીવાર બાપુ પર અડગતાં, અને બાપુ વિશે પ્રેમ ને આદર ધરાવનાર કાંઈ બીલું માણસ એમના પર શેષ કરે ત્યારે બાને લાગતું કે એમનો પેલિનો બાપુ સામેનો શેષ પણ સકારણ ને વાજબી છે.

આખરે ગાંધીજી અડગાયા. અમે જમીને ઓરડામાંથી બહાર નીકળતાં હતાં ત્યાં એમણે મારાં પતિને પાછા બોલાવ્યા.

“મારે તમારી સાથે વાત કરવી છે,” તેમણે કહ્યું. “જરા થોભી જાઓ.”

બીજા માણસો ઓરડામાંથી બહાર ગયાં એટલે તેમણે મારા પતિને ઠપકા આપવા માંડ્યો : “તમને શું થયું છે ? તમે મોઢું ચડાવીને કેમ ફરો છો ? બોલતા કેમ નથી ?”

“શું થયું છે એ તો તમે સારી પેઠે જાણો છો,” મારા પતિએ કહ્યું.

“ના, પણ કંટો મેં. તમે શાને સારુ મારા પર આટલા બધા શેષે કરાયા છો ?”

“—રિવ્યુમાં આવેલા ન — ના લેખની બાબતમાં તમે જે વક્તવ્ય રાખ્યું છે તેને લીધે.”

“પણ એ લેખથી તમે આટલા અસ્વસ્થ શા સારુ થાઓ છો !” ગાંધીજીએ મારા પતિને ચાંત પાડવા હળવે અવાજે કહ્યું.

“કેમકે એમાં ભારોભાર અસત્ય ધરેલું છે, ને તમને એ વાતની ખબર છે.”

“હા, એ જાણીશું છે એ આપણે જાણીએ છીએ, પણ એનું મહત્ત્વ શું ?”

“મહત્વ છે,” મારા પતિનો અવાજ ક્રોધથી ગાંભીરો. “મહત્વ ધારું છે. આ લેખને જવાબ વિના બંધા. દેવાનો તમને દસો હક નથી. એ જૂડો છે એ બીજા લોકો જાણતા નથી. તમે કહો નહીં તો જાણી શકે પણ શી રીતે ? આના લેખથી જ આપણી મુસીબતો વધે છે; ને આ દેશમાં હિંદીઓની સ્થિતિ કંદોડી થઈ પડે છે. વિવાદના લોકો સત્ય જાણે એ ધારું જ જરૂરું છે. એમાં એ હિંદી કામનું હિત રહેલું છે.”

“તો તમે મારી પાસે શું કરાવવા માગો છો ?” ગાંધીજીને અવાજ સાવ નરમ પડી ગયો હતો.

મારા પતિએ કહ્યું : “તમે લેખ લખીને પેલાંની વાતોના રક્ષિત્વ આપો. તમારી એકેએક વાતનું સમર્થન કરનારા આંકડા ને હકીકતો આપો. એ તો તમે બીજા કોઈના કરતાં વધારે જાણો છો, એ બધાં તમારી આંખોને ટેરવે છે. ઉઘટે આ સવાલ તો તમારો છે.”

“એ આંકડા ને હકીકતો તમે પણ જાણો છો,” ગાંધીજી બોલ્યા.

“હા, જાણું જ છું તો ! કાંઈ પણ માણસ શોધવાની મહેનત લે તો તેને એ મળી રહે એવાં છે, એટલે જ તો ન—ને ખોટો કરાવવાનું કામ આટલું સહેલું છે.”

વાતચીત સહેજવાર થંભી ગઈ. પછી, જાણે કોઈ અધરા કોપડાનો સરસ ઉકલ મળી ગયો હોય એમ, ઉમંગ ને ઉત્લાસભર્યા અવાજે ગાંધીજી બોલી ઉઠ્યા : “તમને એ વાતનું આટલું બધું લાગે છે, તો એ લેખ તમે પોતે જ કેમ લખતા નથી ?”

તોફાનનાં વાદળ વિખેરાઈ ગયાં. હવા સાફ થઈ ગઈ. લેખ યથા-સમયે લખાયો ને પ્રસિદ્ધ થયો. થોડાક મહિના સુધી એ વિષય પર

એ જ શેષ ને પ્રમાણભૂત લખાણ, ગ્યું, ને બધે એની વાકવા યદ. હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં જાપાંએ એ પોતાના વાયકો માટે આખો ને આખો ફરી જાખો; ને એને લીધે મારા પતિને ત્યાંના જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ મળી ગયો.

આ પ્રસંગ પરથી મને જાપાને લગતો જ બીજો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે, એ હું દક્ષિણ આફ્રિકા આવી તે પહેલાં બનેલો; પણ એની વાતો મેં એટલીવાર સાંભળી કે થોડા જ વખતમાં એની એકેએક વીગત હું જાણી ગઈ. એ વાત કાઢી ગાંધીજીનું દીપ્તજ કરવામાં મારા પતિને રસ આવતો; અને, હું માનું છું ગાંધીજીને પણ પોતાની એ મરફરી સાંભળતાં રમજ પડતી. મારા પતિ ગાંધીજીને ત્યાં જોડાયા ને સામાહિક 'ઈન્ડિયન એાપીનિયન' માટે થોડું ખાસ કામકાજ કરતા હતા, તે અરસામાં તેમને પ્રેસીડેન્ટ ફૂગરના પાયદસ્તમાં હાજર રહી તેના હેવાલ સામાહિક માટે લખી મોકલવાનું કહેવામાં આવ્યું.

મારા પતિ પાયદસ્તમાં ગયા; ત્યાંથી ધીર આવી લખવા-ખેડા, ને એક વર્ણનાત્મક લેખ લખી કાઢ્યો. લેખમાં રૂરેલું વર્ણન આખેદ્રખ ને જટાદાર છે, ને ટેલી જરાક ક્રમકદાર છે, એમ એમને લાગેલું, ને મનમાં છપી રીતે એનું અભિમાન પણ ઊપજેલું. પણ 'ઈન્ડિયન એાપીનિયન' નો બીજો અંક હાથમાં આવ્યો. તેમાં પોતાનો લેખ જપાયેલો તે જોતાંવેંત એ અભિમાનને ભારે ધક્કો લાગ્યો. "તેઓ અવસાન પામ્યા છે, ને તેમને દફનાવવામાં આવ્યા છે," એવું આરંભનું વાક્ય તેમણે લખેલું, તે તો ઠીક લાગતું હતું. પણ એમણે જપાયેલું જોયું: "તેઓ અવસાન પામ્યા છે, ને તેમને જાળવામાં આવ્યા છે!" આ શબ્દો વાંચીને એમના ગજસાટનો પાર ન રહ્યો. આ હકીકતની જૂઝ તો હતીજ, પણ તે ઉપરાંત મારા પતિનું જાણુ ફૂગરને અમિતી

જાળામાં હડસેલે એ લોકાની નજરમાં એમનું અપમાન' દર્શુ લેખાય. છાપવામાં ફેટલીકવાર કેવો ગજબ થાય છે એ પોલાકે જાણતા હતા; એટલે એમણે ગાંધીજી, જેઓ 'તે વેળા કર્મનમાં હતા, તેમની પાસેથી ચોક્કસ વચન લીધું હતું કે લેખ છપાતા પહેલાં તેઓ જાતે એનું પ્રૂફ સુધારશે. એટલે આ જૂલ જોઈ એમને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો; ને એમણે ગાંધીજીને સખત ઠપકનો કાગળ લખી નાખ્યો. તેમાં લખ્યું કે "તમે જાતે પ્રૂફ વાંચવાનું વચન આપ્યા પછી આવી જૂલ જવા દીધી એ કેવું?" એ ઉપરાંત લખ્યું :

"ખોઝર લોકા કેવાં સંકુચિત ધર્મવિચાર ધરાવે છે એ તમે જાણો છો. એમના પ્રમુખને 'બાળવામાં આવ્યા' એમ તમે કહો. એથી નાહક એમની લાગણી કુખ્યા. 'બાળવામાં આવ્યા' એ નરકે ગયા કહેવા બરાબર છે. તમે કાળજીથી પ્રૂફ જોતો એમ મેં તમને કહેલું, ને તમે આ રીતે જોયાં!"

ગાંધીજીને અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો, ને તેમણે આ જૂલ થવા માટે ખરા અંતરનો ખેદ પ્રગટ કર્યો.

"પણ," તેમણે ખુલાસો આપતાં લખ્યું, "અમારા લોકા મરણ પછી દફનાવવા કરતાં બાળવાની વાતથી વધારે વાકેફ રહ્યા, અને કંપોઝીટર હિંદુ હતા, એટલે એને લાગ્યું હશે કે એણે કંપોઝ કરેલું વાક્ય બરાબર છે. છાપનારને પણ એમ જ થયું હશે. મેં પ્રૂફ તો વાંચેલું, પણ આ વાત મારા ધ્યાનમાં પણ ન આવી, કેમકે મને પણ મૃત હેલને બાળવાની વાત પરિચિત, એટલે મારા મનને પણ થયું હશે કે બરાબર છે. પણ હું આવતા અંકમાં સુધારો છાપીશ." સુધારો છાપ્યો, ને પોલાકને એટલાથી સન્તોષ માનવો પડ્યો. પણ ત્યારપછી એમના ખાસ લેખોનાં પ્રૂફ વાંચવાનું એમણે કદી બીજા કાદને સોંપ્યું નહોતું.

ઘણીખરી માતાઓની પેઠે બાને પણ પોતાના છોકરાઓ વિષે મનમાં ગર્વ હતો, ને તેઓ દુનિયામાં સાગ દેખાય ને આગળ આવે એવી ઈચ્છા હતી. એમની અનેક ઈચ્છાઓમાં એક એ હતી કે છોકરાઓને સરસ કપડાં પહેરાવવાં. તેમને એકલાં બાદ કરતાં ઘરમાં બધાં માણસો ધુરંધર બન્યા પોશાક પહેરતાં. એટલે, કાંઈ છોકરા માટે નવા ખૂટ કે નવાં કપડાં લેખે, ને ગાંધીજી એની વાત ધ્યાનમાં નથી લેતા એમ દેખાય, સારે બા મને કહે: “તમે બાપુને વાત કરો.” અને હું કરતી.

આવી માગણીઓમાંથી ઘણીવાર ગાંધીજી ને મારી વચ્ચે ચર્ચા થતી. હું જે ચીજ માગું છું તે જરૂરની છે ખરી, ને છોકરા વિધાપતી બનાવું કપડાં પહેરે કે પશ્ચિમી બના દોરીવાળા ખૂટ પહેરે એ બરાબર છે ખરું, એ વિષય ચર્ચાતા. હું કહેતી કે બાળકો જે જમાનામાં ને જે દેશમાં રહેતા હોય તેનો વિચાર કરી તેઓ સુધક દેખાય એવો ધરેરવેશ ને ખીજ ચીજો એમને અપાવી લેખે. ગાંધીજી કાં તો એ વસ્તુઓની જરૂર વિષે ભારે સકા બનાવે; અથવા કહે કે “છોકરાઓ પાસે સંપત્તિ કે માલમતા ભેગી થાય, અથવા જે ચીજો આત્મદર્શનમાં આડે આવે તે ચીજોની ઝંખના કરતા તેઓ શીખે, એમ હું ઈચ્છતો નથી.”

શિક્ષણની બાબતમાં અમારે ઘણીવાર ગંભીર ચર્ચા થતી. મોટા છોકરાને રીતસર ચાલતી કાંઈ નિશાળમાં લાવવા જવું હતું મેં ગાંધીજી સાથે એની વાત કરી. પણ પ્રચલિત શિક્ષણવ્યવસ્થાની ઉપયોગિતા વિષે એમને બહુ જ ઝોછી આસ્થા હતી એમનો વિચાર એવો દેખાતો હતો કે પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી આત્મદર્શન કરવાની શક્તિ નાશ ન પામતી હોય તોયે નબળી તો પડે જ છે. હું આ વિચારની સામે દલીલ કરતી,

ને કહેતી કે આપણી કોઈપણ શક્તિનો વિશ્વાસ સધાય એથી ઈશ્વરનું આકલન કરવાની આપણી શક્તિમાં વધારો જ થવા પામે.

એકવાર મારી દલીલનો જવાબ આપતાં તેમણે કહ્યું: “તમારા મનના વિચાર ને હૃદયની લાગણી બેને સેગસેગ ન કરી નાખે. બાઈબલમાં કહ્યું છે કે ‘પહેલાં ઈશ્વરનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરેડ’ અને સાથે એમ પણ કહ્યું છે કે ‘ઈશ્વરનું રાજ્ય તમારા અંતરમાં છે.’ તો પછી બહારના વિગ્ગાંથી ને બીજાની વસ્તુઓની લાલસાથી અંતરમાં વસતા એ બગવાનને ઢાંકી શા સારુ દેવો !”

મેં કહ્યું: “હું એને ઢાંકી દેવા નથી માગતી, પણ એને સમજવા માગું છું.”

“એ તમારૂં પશ્ચિમી માનસ બોલે છે. તે જ તમને ખરું આત્મ-દર્શન કરવામાં આડે આવે છે. તમારા હૃદયના સંસ્કારો પૂર્વનો છે, પણ તમારું મન પશ્ચિમના સંસ્કારોથી ધકાવ્યું છે, એટલે મને બીક છે કે એ બેની વચ્ચે ધર્મણુ યશે. બગવાનનાં દર્શન કરવાને પુસ્તકો ઉપસાવવાની કશી જરૂર નથી; એને તો તમે તમારા અંતરમાં જ એક શક્તિ એમ છો.”

હું અગાઉ કહી ચૂકી છું કે આ નાનકડા ઉઘમી કુટુંબમાં સાંજનો જમવાનો સમય લગભગ હંમેશાં ધણી જ આનંદમાં પસાર થતો. આખું કુટુંબ દિવસમાં પહેલી જ વાર એ વખતે ભેગું થતું. અને ધણીવાર મહેમાનો પણ આવેલા હોય, એટલે રોજ સાંજે દસથી ચૌદ મણસ જમવા બેસતાં.

જમવામાં બે ‘કોર્સ’ રહેતા. જમણુ સાવ સાદું હોવાથી ખીરસનાર નોકરો અમારે ત્યાં નહોતા. પહેલા ‘કોર્સ’માં જાતજાતનાં

શાક, ને તેની સાથે કંઈક ટકોળ, ‘પૂર્ણ’ ધઉંની કડક રોટી, કંઈક સંકાં.
મેવાનું ‘માખણુ,’ અને જ્વતજ્વતની ઇચ્છી સેવેડની ‘ભાટ’ ટેવણ પર
મુકાતાં. એ ચીજો ખવાઈ રહે ને ઉઘાવી લેવામાં આવે, પછી ખીજો
‘કાર્સ’ મૂકવામાં આવતો. તેમાં દૂધ ને કાચાં ફળ રહેતાં. તે પછી
ધઉંની દોશી અથવા લેમનેડ, ઝડતુ અનુસાર ગરમ કે ઠંડાં, અપાતાં;
અને જમણુ ‘પૂરું’ થતું. જમવામાં કદી ઉતાવળ કરવામાં આવતી નહીં.
જમતાં હલાક ઉપર સહેજે નીકળી જાય એ વખતે ઘણીવાર તો ગંભીર
અર્થાઓ થતી. પણ સામાન્ય રીતે તો સાંજનો જમવાનો એ વખત.
હજારો વાતચીતમાં પસાર થતો; અને વિનોદ ને ટોળટપ્પા ધણુ થતા.
એ જૂના વખતમાં ગાંધીજીમાં વિનોદની વૃત્તિ બહુ તીવ્ર હતી. કંઈક
રમજવાળી વાત આવે કે તેઓ ખડખડાટ હસી પડતા.

એકવાર કેટલાક ગોરાઓ નોતરું માગીને સાંજે જમવા આવ્યા
હતા. ગાંધીજી તેમને ઝામું ઓળખતા નહોતા, ને જ્ઞાને તો જરાયે
ઓળખાણ નહોતી. આવ્યા પછી તેઓએ અમારા કૌટુંબિક જીવન વિષે
વિવેક છોડીને અસબ્ય હાથે એવી રીતે, પૂછપરછ શરૂ કરી. કુટુંબની
અતિશય ખાનગી વાતો વિષે ચિત્રવિચિત્ર પ્રશ્નો અતિશય ઉદ્ધત
ભાષામાં પૂછવા લાગ્યા. ગાંધીજી સાવ સરળતા ને સૌમ્યતાથી એના
જવાબ આપતા ગયા. કિંદી લોકો અમુક વસ્તુઓ કરે ના ન કરે એ
વિષે પેલાઓનાં મનમાં વિચિત્ર દરખાઓ હતી, એટલે એમની કેટલીક
વાતો સાંજનાં ગાંધીજી હસી પડતા. જ્ઞાને તો આ લોકોને જોઈ
પહેલેથી જ ગુસ્સો ચડેલો, એટલે અને જમવાના ઓરડામાં જઈએ તે
પહેલાં જ તેઓ પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયેલાં. ગાંધીજીએ એમને
તેડવા કોઈને મોકલ્યું, પણ તે આવ્યાં નહીં. છેવટે ગાંધીજી પોતે જ્ઞાને
ખોળવા ગયા. જા એમના ઓરડામાં જ હતાં, પણ તેમણે આવવાની
સાફ ના પાડી. ગાંધીજીએ જ્ઞાની ગેરહાજરીનું કંઈક દારણુ આપ્યું, ને
જમણુ પતી ગયું. ખીજો દિવસે હું જ્ઞાને મળ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે,

“લોકો એમ વગરકામે ધરતો તાલ જોવાને જ આવે, અને મારી તે મારા ધરતી દેકડી કરે, એ મારાથી તો ન સહેવાય. એવા લોકોને હું તો ન જ મળું. બાપુને મળતું હોય તો જાયે મળે.” મને લાગે છે ગાંધીજીએ બાનો આ નિશ્ચય હોડાવવા એમને સમજાવી જોવાં, પણ એ તો એમના મતને વગળી રહ્યાં ને ગાંધીજીની એકે દલીલથી પચાવ્યા નહીં.

બીજે એક પ્રસંગે જમવાટાણે એક નાનકડો રમૂશ બનાવ બન્યો, તેની એ પ્રસંગ સાથે સંબંધ ધરાવનાર સહુની ઉપર ભારે અસર પડી. બાળકોની સાથે ગાંધીજી કેવી રીતે કામ લેતા, ને બાળકોને સંયમ શીખવવાની રીત વિષે એમનો કેવો ખ્યાલ હતો, એ પણ આ પ્રસંગ પરથી દેખાઈ આવ્યું.

ધણાં નાનાં હોકરાં કરે છે એમ એક બાળકને ખાવા પરથી જણવાનું ગમતું નહીં. જે ચીજો એને સૌથી વધારે બારી હોય તે એ વધારે ને વધારે માગ્યાં જ કરે; અને તેમ કરતાં કાઈ ટોકવા જાય તો રિસાય કે તોફાન કરે. ગાંધીજી એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી ચૂક્યા હતા. પણ સાવ નાનું બાળક રહ્યું; એટલે એની ભૂખ પર પિતાની દલીલ યાત્રી અસર કરે ? આખરે એક દિવસ સાંજે બાપુએ એને કહી દીધું કે “તારે જેટલું ખાતું હોય તેટલું ખા.” બીજાંઓને કહ્યું કે “કાંઈએ એને ખાતો અટકાવવો કે ટોકવો નહીં.” જમણું તો ચાલ્યું. આ બાળક હંમેશની હમે જોડો હતો. ખવાય એટલું ખાઈ રહ્યા પછી ટેબલ પર માથું મૂકીને જીંઘી ગયો. અને બધાં જમી રહ્યાં તોયે ટેબલ સાફ કરવામાં ન આવ્યું. એટલામાં બાળક જીંઘી જડયો. બાપુ કહ્યો “હજી કંઈ જોઈએ છે ?” બાળકે હા પાડી, ને ફરી ખાવા માંડ્યું. અને ટેબલ આગળ બેસી રહ્યાં. કાંઈએ બાળકને ખાવામાં જરા પણ ‘હિતાવજી કરવાનું’ કહ્યું નહીં, ને વાતોમાં વખત પસાર કર્યો. જેટલે

બાઈસાહેબથી કશું જળે ઉતારાય એવું રહ્યું નહીં. પેટ ઠાંસોઠાંસ બરાબર હતું, એટલે રડવા માંડ્યું. ગાંધીજીએ એના તરફ જરાયે ધ્યાન ન આપ્યું. બા એને લેવા જતાં હતાં તેમને રોક્યાં. બાળક થોડીક વાર તો ધીરોધીરો રડ્યો, ને એણે ફરી ઊંઘી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ પેટમાં બેચેની વધવા લાગી, ને છેવટે એને ઉપાડીને લઈ જવો પડ્યો. ગાંધીજીએ બહુ જ હેતથી, ધીરે રહીને એને પોતાના હાથમાં ઊંચકી, મેડે લઈ જઈ પથારીમાં સુવાડ્યો, ને બાને સોંપ્યો. લગભગ આખી રાત એની બેચેની ચાલુ રહી. પણ તે દિવસનો પાક એ કદી બૂંદ્યો નહીં. જમતી વેળા જે ચીજ આપવાની ના પાડવામાં આવે તે તેણે માગી હોય એવું ફરી કદી જન્યું નહીં.

સાંજના વાણુ પછી, જે બહારના કોઈ માણસો હાજર ન હોય તો, આખું કુટુંબ બેશું બેસતું. ગાંધીજી અથવા એમની પાસે રહેતા છોકરાઓમાંનો કોઈ ગીતાના કેટલાક શ્લોક બોલે; ને મારા પતિ એકની આર્નલ્ડે કરેલા ગીતાના અનુવાદ (The Song Celestial) માંથી એ જ શ્લોકોનું અંગ્રેજી વાંચે. ગાંધીજી એમાંના અધરા ભાગ અમને સમજાવે, ને તેના પર ચર્ચા થાય તેમાં સદુ ભાગ લઈ શકે. કેટલીક વાર પોતાક અને હું ગાંધીજી પાસેથી ગુજરાતી શીખીએ. બહારના મહેમાન આવેલા હોય તો લુદા લુદા દેશની ફિલસૂફીઓ વચ્ચે વૃત્તના ધાય, અને ઇશ્વરદર્શન ને તેની સાધનાના અનેક પ્રકારો વિશે ચર્ચા ચાલે. પૂર્વપશ્ચિમના રિવાજો વચ્ચેનો ભેદ, અને દેશની લુદી લુદી પ્રજાઓની નોખી નોખી જીવનદષ્ટિ, એ ત્રિય તો અચૂક હંમેશાં નીકળે જ. એવી ચર્ચાઓમાં જે હાજર હોય તે લગભગ સદુ ભાંગ લેતાં ને દરેક જણનું કહેવું સરખા ધ્યાનથી સાંભળવામાં આવતું.

ખીજે એક નોંધવા લાયક બનાવ આ જ અરસામાં બન્યો. ફિનિક્સ આશ્રમ વિશે આપુસ્તકમાં આગળ પર વાત આવવાની જ છે.

એક અંગ્રેજ ગાંધીજીની એ યોજનામાં જોડાયેલા, તે ફિનિક્સ હોડીને જોડાનીસખર્મ પાછા ફર્યા હતા. ફિનિક્સમાં આશ્રમવાસીઓએ એમના પ્રત્યે જે વર્તન અડાવેલું તેની કડવી ફરીવાદ એમને કરવાની હતી. હું પણ જીવિખર્મમાં ક્યારેક ફિનિક્સ જાઉં એવી વડી હતી; એટલે મિ. બ—ગાંધીજી જોડે ‘હિસાબ ચૂકવી લેવાને’ આવ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ મને પણ કાજર રહેવા બોલાવો. મિ. બ—એ ગાંધીજી અને તેમના દેરાભાઈઓને પેટ ભરીને ગાજો દીધો. ચોરડામાં ટેબલની એક બાજુએ એ આંદા મારતા હતા, તે બીજી બાજુ ગાંધીજી આંદા મારતા હતા. મિ. બ—એ કહેલી અડધી વાતો પણ સાચી હોય એમ મારા માનવામાં આવ્યું નહીં; એવી અમાનુષી ને આધાતજનક એ વાતો હતી. એમણે કહ્યું કે એમને તાવ આવતો હતો એ દરમ્યાન આશ્રમના બીજાં માણસોએ એમની જરા પણ કાળજી ન રાખી, એમને એકલાને માંદા પધારીમાં નાખી મૂકવામાં આવ્યા, કોઈએ એમની કંઈ સેવાશુશ્રૂષા ન કરી, એટલું જ નહીં પણ ખાલો પાણી સરખું ન આવ્યું. ગાંધીજી કહે: “હું એ વાત સાવ સાચી માનતો નથી. ત્યાં સ—હતા, છ—હતા એ તો તમને જોવા ને તમારી સંભાળ લેવા આવેલા જ ને? વળી હું જાણું છું કે વ—પણ દહાડામાં બેત્રણવાર તમારી પાસે આવતા હતા.” મિ. બ—બરાડો પાડીને કહે: “ના, નહોતા આવતા, મને સાવ એકલો નાખી મૂક્યો હતો. દિવસો સુધી કોઈ મારી પાસે આવ્યું નહોતું. હું તો ધરાઈ ગયો તમારા આશ્રમથી ને તમારા એ માણસોથી.”

ગાંધીજીએ મિ. બ—ને દલીલથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને કહ્યું કે “તમને, થોડા દિવસ તો જાન પણ નહોતું, ને સદુએ તમારી શુશ્રૂષા કરી તમને સાજા કરવામાં મદદ આપી હતી” (એ વાત ખરી હતી એમ મેં પાછળથી જાણેલું.) ગાંધીજીએ એમને એમ પણ કહ્યું કે “અત્યારે તમને તમારા સાથીઓ પ્રત્યે શેષ અડચો છે એવું કારણ કંઈક અંશે

તમારી માંદગી પણ છે; હજુ તમે જરાજર સામ યવા નથી; ને પાછા સાગત થશો એટલે જિંદગીને ફરી જુદી રીતે જોતા થશો ને નમારા સાથીઓ પ્રત્યે ઉત્તરજાવે જોવા લાગશો." પણ મિ. બ—એ તો ગાંધીજીની દલીલો કે તેમનાં 'મીઠાં મીઠાં' મનામણાં-કાને ધરવાની ના જ પાડી. એટલે બે જણુ કૂટા પડ્યા. એક ધમધમતો રોય મનમાં લઈને ગયા; ને બીજાને એ વાતનો વસવસો રહી ગયો કે એક મનવંતા સાથી તેમને, છોડીને ચાલ્યા ગયા, ને તે પણ પોતાનો ભ્રમ જાંખ્યાની ને દિલ્લ દુખાવાની લાગણી લઈને ગયા.

ગાંધીજી બહુ યાકેયા ને વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા દેખાતા હતા. મિ. બ—ના ગયા પછી અને કહે : "મિ. બ—ફિનિક્સ વિષે વિષે ને આપણે વિષે શું ધારે છે તે તમે સાંભળ્યું ને ?"

મેં કહ્યું : "એમણે કહી એવી ખરાબ સ્થિતિ ત્યાં હોઈ જ ન શકે. ત્યાં જે ગેરાઓ ને હિંદીઓ રહે છે તેમાંથી કાઢીએ એક પથારી-વશ માણસની સંભાળ સરખી ન લીધી એ વાત મારા માન્યામાં આવતી નથી. મિ. બ— કહે છે એવું ખરાબ ને નિર્દય વર્તન કાઢ માણસો કરે એવું હું માની શકતી નથી"

ગાંધીજી કહે : "મને લાગે છે કે એમની માંદગી હજુ ગઈ નથી. ને માંદા માણસ પોતે શું કહે છે એનું એમને પૂરેપૂરું જ્ઞાન થોકું જ હોય છે ?"

મેં કહ્યું : "પણ આવાં આરોપો ને ફરિયાદો લગભગ ત્રણ કલાક લગી સાંભળવાં પડ્યાં, એથી તમને કેટલું દુઃખ થયું હશે ? એ અતિશય દુઃખદ પ્રસંગ હતો."

અ. બનાવ બન્યો ત્યારે મેં ધારેલું તેના કરતાં એની વધારે ઠાંડી અસર મારા મન પર થઈ હોવી જોઈએ. કેમકે આગળ જતાં જ્યારે હું પોતે ફિનિક્સ ગઈ ત્યારે ત્યાં પસવાટ શરૂ કરતાં મને ત્યાંના વાતા-

વરણનેા ઊડા ઊડા કર રહેના હતા. અને હું ત્યાં થઈ તેના કરતાં વધારે સુખી થઈ શકત; પણ અગત્યતા સેવેલા હરે જ કદાચ મને પૂરું એન પડવા દીધું નહીં હોય.

૩ :

“ ગાંધીજી ખ્રિસ્તી છે ? ” જોડાનીસમર્થમાં મારે પહેલે ઘેર મળવા આવનાર એક મહિલાએ પૂછ્યું.

“ ખ્રિસ્તી જોડલે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વિધિપૂર્વક લાખત થયેલા ? કે ખ્રિસ્તના ઉપદેશને માનનારા ? કયા અર્થમાં તમે પૂછો છો ? ” મેં સામે પૂછ્યું.

“ ધર્માંતર કરીને ખ્રિસ્તી બનેલા જ તો ? ” પેલી બેને કહ્યું. “ મને લાગ્યું, ને મેં જાણ્યું પણ છે, કે ગાંધીજી જન્મે ખ્રિસ્તી છે. ખરી વાત ? ”

“ ના ર ! ” મેં જોરથી ક્યું. “ હું તો ગર્જી છું કે તેઓ જન્મે ખ્રિસ્તી નથી, તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મસંપ્રદાયમાં સામેલ પણ થયા નથી. પણ તમે આ સવાલ શા સારુ પૂછો છો ? ”

“ થોડા દહાડા પર હું એમને વિને કેટલીક બહેનપણીઓ સાથે વાત કરતી હતી. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રો આટલાં સરસ આવડે છે, ને ઈસુ ખ્રિસ્તનાં વચનો ટાંકવાનો શોખ લાગે છે, એનું અમે કૌતુક કરતાં હતાં; ને એનું કારણ શું હશે એનો વિચાર કરતાં હતાં. મારી બહેનપણીઓને લાગ્યું કે ગાંધીજી ખ્રિસ્તી હોવા જોઈએ. ”

એ બહેનના ગયા પછી મેં એના લખે પર વિચાર કર્યો વાત સાચી સાચી હતી; ગાંધીજી ઈસુનાં વચન અને ઉપદેશ ધણીવાર ટાંકી બતાવતા હતા. ઈસુના ગિરિમંત્રનમાં સમાયેલા ઉપદેશ એમના મનમાં રમી રહેલો લાગતો હતો, ને એમાંથી એમને માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા મળતી. આ વસ્તુ મને વિચિત્ર લાગી નહોતી, કેમકે વિધાયતમાં મારા

કુટુંબમાં મેં વાતચીતમાં બાઈનવનાં વચનો - બોધાતાં એટલાં બધાં સાંભળેલાં કે એ સાવ મામૂલી વાત લાગતી હતી. એટલે, એક હિંદુના ગોમાંથી ઇસુના વચનો હિચારાતાં સંભળાય એ વિચિત્ર લાગે ખરું, એ મારા પ્યાનમાં આજ મુખી આવ્યું નહોતું. મેં મનમાં ને મનમાં અનેક વાતો યાદ કરી, અને સહેરમાં ગાંધીજીની આફીસ હતી તેનો વિચાર કરી જોયો. એમના ટેમકની ઉપરના લાગમાં બીંતે ઇસુની મુખાકૃતિનું સુંદર ચિત્ર દર્શાવ્યું હતું તે મને યાદ આવ્યું. એ ચિત્ર મેં જોયું ત્યારે ગાંધીજીને કહેલું : “ વાહ ! કેવું સુંદર છે ! ”

મને એ પણ યાદ આવ્યું કે એમની આશીસમાં શુદ્ધ કે કૃષ્ણની છબિ નહોતી; બીંત પર બીજી ત્રણ જ છબિઓ હતી. એને વિષેની ચીમતો થોડા વખત પછી મારા જ્ઞાનમાં આવી. એક છબિ હિંદુના મદાન સમાજસુધારક ન્યાયમૂર્તિ રાનડેની હતી. બીજી દીનદાસિતોનાં સદાનાં ભેરુ અને અન્યાયનાં શત્રુ મિસિસ બેસન્ટની હતી. ત્રીજી છબિ ‘ ઇંપીરિયલ મેઝીટિયર ઓફ ઇન્ડિયા ’ ના સંપાદક સર વિલિયમ વિલસન હંટરની હતી; તેમણે હિંદીઓની ગિરમિટ સામે લડનના ‘ ટાઈમ્સ ’ પત્રમાં પ્રખ્યાત લખાણ કર્યું હતું. ને એ પ્રયાતે અર્ધશુભામી કહી કહી હતી. આ ઉપરાંત ઘેર ‘ હિંદુ દાદા ’ દાદાજીજી નવરાજીની એક મોટી છબિ હતી. તેમણે બોખા જેટલા હિંદી ને યુરોપિયન મિત્રોની સાથે મળીને હિંદી રાષ્ટ્રીય મદાસભાની સ્થાપના કરી હતી. એમની જ્ઞાનજ્ઞામાં હું એમને લંડનમાં મળેલી; અને ફરી વરસો પછી હિંદમાં વરસોવાના વિદ્યામંથાનમાં એમના નિરૂત્તિકાળ દરમ્યાન મળવા મળ્યું હતી. આજે મને મનમાં યાવ છે કે દાદાજીજી પ્રવૃત્તિશીલ ને દીર્ઘદર્શિ દેસનેતા હતા ખરા, જ્યાં હિંદુનું બાવિ ઘડવામાં મદાસભા કેવું પ્રયત્ન સાધન થઈ પડ્યું એની કલ્પના તેમને પણ કદાચ નહીં આવી હોય. મને એ પણ ખાતરી છે કે મદાસભાના સભ્યોનાં લાખે લેખાં યાવ એવડી મોટી ને વિશાળ એ જતી હશે ત્યારે પોતાને એનું નેતૃત્વ લેવાનો

પ્રસંગ આવશે એવો કાંઈ ખ્યાલ પણ માંધીજીને, હું જે વખતની વાત કરું છું તે વેળા, નહીં. આવ્યો હોય દાદાભાઈ નવરોજીનું રયાન માંધીજી લેશે એવો ખ્યાલ તે વેળા સ્વપ્ને પણ ક્યાંથી આવી શકે ! આ બધી ઇખિઓ જોઈ પીડિતોની મુક્તિ માટે સરી રવાનાં હતાં તેથી જોમને વિશે માંધીજીના મનમાં પ્રેમ અને આદર હતાં તેરાંની હતી પણ એમની ઓરીસના ઓરડાના મધ્યભાગમાં, જ્યાં તેના પર રાત્રી અથવા રાત્રી હોય એવી રીતે, માંધીજીટેમણ પર જોડીને કામ કરે ત્યારે શાંતિથી તેમના પર દષ્ટિપાત કરતી ઇખિ તો ઈશુની મુખાકૃતિની હતી.

તે દિવસે સાંજે માંધીજી ઘેર આવ્યા ત્યારે મેં બપોરે પેલી બહેનની સાથે મારે ધ્યેયા સંવાદની વાત જોમને કરી.

તેઓ સહેજ હસ્યા. તેમણે કહ્યું : “ એક કાળે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરવાનો વિચાર હું ખરેખર કરી રહ્યો હતો એ સાચું. ઈશુની મુખાકૃતિ કેટલી સૌમ્ય, કેટલી શાંત, કેટલી દયાવાન, કેટલી પ્રેમાળ, કેટલી ક્ષમાશીલ છે ! આપણને કાદ ગાળ દે કે તમારો મારે ત્યારે ગાળ કે તમારાથી જવાબ ન દેનાં બીજો ગાલ ધરવાનો ઉપદેશ તેમણે તેમના અનુયાયીઓને કર્યો; ત્યારે જોમના હૃદયમાં કેટલી ક્ષમા ઇલકાતી હશે ! મને યહું કે પૂર્ણ મનુષ્ય કેવો હોય એનું આ એક સુંદર દર્શાવ છે.”

મેં પૂછ્યું : “ પણ તમે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરેલો નહીં ? ”

“ ના, ” જરૂર વિચાર કરીને તેઓ બોલ્યા. “ મેં કેટલોક વખત તમારાં ધર્મશાસ્ત્રો પાંચમાં. તેના પર ઊંડો વિચાર પણ કર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મ મને ઘણો જ આકર્ષક લાગ્યો. પણ આખરે હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે તમારાં ધર્મશાસ્ત્રમાં ખરેખર એવું કશું નથી જે અમારાં પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં પણ ન હોય; અને હું જો સારો હિંદુ બનું તો એનો અર્થ એ પણ સાચ કે હું સારો ખ્રિસ્તી બન્યો છું. ઈશુના ઉપદેશની સુંદરતા સમજવાને કે તેમના દર્શાવવાનું અનુકરણ કર-

વાને તમારા ધર્મસંઘમાં જોડાવાની જરૂર છે એમ મને ન લાગ્યું. ”

માંધીશ ઇસિના દષ્ટાન્તરું અનુકરણ કરવાનો કેટલો તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એનો વિચાર કરતાં મને થયું કે તેઓ કહે છે તે વાત સાચી છે.

મેં કહ્યું : “ જોશક માણસ ક્યા ન.મની જાપ પોતાને લગાડે છે એ નહીં, પણ તે પોતે મનથી કેવો છે ને જેનું આચરણ કરે છે એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. પણ મને એટલું કહો કે માણસે એક ધર્મ છોડીને ખીન ધર્મમાં જવું જોઈએ — એટલે કે ધર્માન્તર કરવું જોઈએ — એમ તમે માનો છો ખરા ? ”

તેમણે પૂછ્યું : “ તમને પોતાને શું લાગે છે ? ”

મેં કહ્યું : “ કાણ જાણે કેમ પણ મને એ ગમતું નથી. મારાથી તો એવું ધર્માન્તર ન કરી શકાય. ”

“ મને લાગે છે એ ખરાબર છે. માણસ જો પોતાના ધર્મનું હાઈ પકડી સકે, તો તેણે ખીન ધર્મોનું હાઈ પણ પકડવું ગણાય ઈશ્વર એક છે, પણ તેને પહોંચવાના રસ્તા ઘણા છે. ”

ચોડી વાર થંભીને મેં કહ્યું : “ કર્મ અને પુનર્જન્મની વાત સાચી હોય તો આપણે જે ધર્મને લાયક હોઈએ તેમાં, આપણા વિકાસને માટે એ કાળે સફળી અધિક અનુકૂળ હોય તેમાં જ, જન્મીએ છીએ. એટલે આપણે ધર્મ ન બદલવો જોઈએ. ”

માંધીશ કહે : “ ખ્રિસ્તી ધર્મના શિષ્યજીમાં તમને આવશ્યક તત્ત્વ કયું લાગે છે ? ”

“ મને જે ગણ્યું સહે છે. પણ આ પછે તો મને સૌથી અગત્યનું તત્ત્વ પ્રેમ લાગે છે. ‘ તમારો ગુરુ એક છે — ઇશુ ખ્રિસ્ત; અને તમે સદુ જાઈ જાઈ છો; ’ એ શબ્દોમાં એ પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત વર્ણવાયેલો છે. ”

ગાંધીજી કહે : “હા. હિંદુ ધર્મ પણ એ જ મહાસત્ય સ્વીકરે છે. અને ઇસ્લામ, તથા જરથોસ્તી ધર્મ પણ.”

હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા જાતિભેદ વિશે મેં જે વાતો વાંચેલી ને સાંભળેલી તે મને યાદ આવી. હિંદુ ધર્મ અને બ્રાહ્મણ બેના સંયોગ કેમ હોય એ વિશે મને શંકા હતી.

થોડીક વાર ચંબીને મેં કહ્યું : “તમે શું એમ માનો છો કે ખ્રિસ્તી ધર્મની પેઠે હિંદુ ધર્મ પણ એમ સ્વીકરે છે કે ‘માણસમાત્ર ભાઈ ભાઈ છે’ ?”

“કાંઈ પણ ધર્મના સિદ્ધાન્તોના જે અધુરા અર્થો માણસો ધટાવે છે તે જ એ ધર્મનું સાચું શિક્ષણ છે એમ ન માની લેવું જોઈએ. ખ્રિસ્તી જગત આજે ભાઈ ભાઈની પેઠે રહે છે એમ તો તમે મને નહીં કહોને; કે કહેશો ? એ જગતમાં કેટલી લગાઈગાઈ, કેટલાં એરવેરં, કેટલી નિર્ધનતા, ને કેટલા ગુના ચાલી રહ્યાં છે તેનો વિચાર કરો !”

“એ સાચું. હું માનું છું કે માણસજાતના આદર્શો તેના આચરણથી ઘણા આગળ પહોંચેલા હોય છે; અને દુનિયાના કાંઈ પણ ભાગમાં જુઓ તો સ્ત્રીપુરુષો લગભગ એકસરખાં જોવામાં આવે છે.”

“આપણે આદર્શો પ્રાપ્ત કરી શકીએ તો એ આદર્શ ન રહે. પછી આપણે કશાની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરવાનો ન રહે.”

એક ચિત્ર મારી નજર આગળ ખડું ચાપ છે. કંઈક મંબીર પ્રસંગ હતો, ને ગાંધીજી ઘણું કરીને જનરલ રમટ્સને મળવા જતા હતા. મારા પતિ અને હું જોવાનીસર્ગર્ રેશને એમને વળાવવા ગયાં હતાં. કેટલાંક અગત્યનાં કામો અધૂરાં હતાં તેને વિશે ગાંધીજી મારા પતિને છેવટની સૂચનાઓ આપતા હતા. ગાંડી ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી.

એટલામાં હું તેમના તરફ ફરી, ને મેં પૂછ્યું : “ હું કરી શકું એવું કંઈ ખાસ કામ છે ? ” પ્રશ્ન-ાન્ત ગાંભીર્યથી તેમણે કહ્યું : “ હા, મારે માટે પ્રાર્થના કરજો. ” સાચા હૃદયથી કરેલી પ્રાર્થના વિષે તેમને અપાર શ્રદ્ધા હતી. અને એમણે સ્ત્રીની પ્રાર્થના સૌથી વધારે નિઃસ્વાર્થ હોય છે એમ તેમને ઠેકઠીકવાર લાગતું.

હિંદુ ધર્મમાં જીવનની જુદી જુદી અવસ્થાઓના ભાગ પાડનારી જે આશ્રમઅવસ્થા છે તેની ઉપયોગિતા ગાંધીજી ધણીવાર સમજાવતા : અવપણનો સમય; તેમાં બાળકને માતૃપિતાની હાંફ અને કાળજીભરી દેખરેખમાં જીવવાનું હોય. પછી વિદ્યાર્થીદશા, અથવા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ; તેમાં વિકાસ-પામના શરીર ઉપર જુદી અંકુશ મેળવવા લાગે છે. પછી ગૃહસ્થાશ્રમ; તેમાં માણસને કુટુંબના નિર્વાહની જવાબદારી ઉઠાવવી પડે છે, અને સ્ત્રી તથા બાળકની સંભાળ પાછળ પોતાની જીવનની બધી શક્તિ વાપરવી પડે છે. છેવટે, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ. માણસ સખત પરિશ્રમનો કાળ પૂરો કરે તે પછી એવો સમય આવે છે જેમાં તે સંસારમાંથી, તથા તેની મૂંઝવણો, ચિન્તાઓ ને મહેનતોમાંથી નિવૃત્તિ લઈ શકે છે; ને ચિન્તન અને ધ્યાન માટે એકાંતમાં જઈ આત્મા ને પરમાત્માના દર્શન માટે સાધના કરી શકે છે. એકવાર ગાંધીજી આ વિષયનું વિવેચન કરતા હતા તેનો જવાબ દેવાને હું બોલી છાત્રી : “ એ તો બધું બરાબર છે. એ વાત સંભળતાં તો સરસ ને સુંદર લાગે છે. પણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિષે શું કહ્યું છે ? તમે જે છેલ્લી અવસ્થા ગણાવી તેમાં સ્ત્રીને શું સ્થાન ? હિંદુ તત્ત્વવિચારમાં સ્ત્રીને માટે એવો કાળ તો કદી આવતો નથી લાગતો, ન્યારે સ્ત્રી સંસારની ચિન્તાઓ કારે મૂકીને આત્મજ્ઞાનની સાધનામાં પરવાહ શકે, ને એમ કરીને પરલોકને માટે પોતાના આત્માને તૈયાર કરી શકે. ”

“જોડો,” ગાંધીજીએ હાથ જોડ્યો કરી આંગળી ચીંધીને કહ્યું. (એમ કરવાની એ દિવસોમાં એમને ટેવ હતી.) “એની ખૂબી તમે સમજ્યાં નહીં. સ્ત્રીને જન્મજન્મમાં જઈ એકાન્ત સેવકાની, કે ધર્મચિન્તન કરવા માટે સંસારનો ત્યાગ કરવાની, જરૂર નથી. એ તો પરમેશ્વરને નિરંતર જુએ છે. પુરુષ સાથેનું વિવાહિત જીવન અને બાળકોની સંભાળ એ સિવાય સ્વર્ગની તૈયારી માટે બીજી કાઈ નિશાને જવાની એને જરૂર નથી.”

“હા,” હું પાછી વચ્ચે બોલી જડી. “પણ પુરુષ શાંતિમાં ખ્યાન ધરવા કે આત્મા સાથે સમાધિ સાધવા બેસે તે દરમ્યાન સંસારનો ભાર વઘાં કરવાનું સ્ત્રીને પસંદ ન હોય તો ? તેને પણ ખ્યાન અને ચિન્તનનો કાળ સા સારુ ન મળવો બેધર ? પુરુષે પોતાને માટે બાક નિયંમ બનાવ્યા; તેમાંથી સ્ત્રીને શા સારુ ખાતજ રાખી ?”

“એને જરૂર નહોતી તેથી,” ગાંધીજીએ સહેજ હસતાં હસતાં કહ્યું. હું થૂપ રહી, પણ મારા મનને સન્તોષ થયો નહીં.

બીજે એક પ્રસંગે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી, તેમાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે પશ્ચિમમાં સ્ત્રીને અપાવું છે તેના કરતાં ઊંચું સ્થાન પૂર્વમાં તેને અપાયેલું છે.

મેં કહ્યું : “એ વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી. પૂર્વે એને પુરુષની તાબેદાર બનાવી છે. ત્યાં એને પોતાના વ્યક્તિગત જીવન બેલું કંઈ હોય એમ દેખાતું નથી.”

ગાંધીજી કહે : “તમે જૂલો છો. પૂર્વે સ્ત્રીને પૂજ્ય ગણી છે. સાવિત્રી ને સત્યવાનની કથા તમે સાંભળી નથી ? સત્યવાનના મરણ પછી સાવિત્રી પતિને પાછો મેળવવા મમરાજ સાથે બૂચી હતી એ તો જાણો છો ને ? તેને ઘણી કડક લગ્ન લગ્નવાની હતી. પણ તેણે ભારમાં ભારે હિંમત, ધૈર્ય, અને જ્ઞાન બતાવ્યાં; અને છેવટે, ઘણા કષ્ટ પછી, પતિને પાછો મેળવ્યો.”

મેં કહ્યું : “પણ મને એ જ બંદરનો મુદ્દો લાગે છે. તમારી પુરાણકથાઓમાં સ્ત્રીને પુરુષની સેવા કરતી કહેલી છે. પુરુષને માટે યમરાજ જોડે ઝૂંઝવાનું પણ સ્ત્રીને માથે. અમારી પુરાણકથામાં, અથવા કહો કે અમને જે મહાકાવ્ય પ્રિય છે તેમાં, પુરુષ આરદ્રિયુસ પોતાની પત્ની યુરીડીસીને માટે ઝૂંઝે છે ને છતે છે. પત્નીની સેવા એણે કરી, ને એણે જ એને હિંગારી એ આદર્શ ત્યારથી દેડી રહ્યો છે. પશ્ચિમે એ જાણે ખરાબ રીતે વ્યક્ત કર્યો હોય, પણ એનો એ આદર્શ તો છે જ એમાં શંકા નથી.”

ગાંધીજીએ પૂછ્યું : “તમે એમ માને છોક સ્ત્રીને મોટામાં મોટી વિજેતા આદેશવામાં આવે છે, ને તેને રક્ષક તરીકે પૂજવામાં આવે છે, એથી એને હલકું કે ગોણું પદ અપાય છે ?”

મેં કહ્યું : “એ વાત સિદ્ધાન્ત તરીકે સરસ છે. પણ પૂર્વમાં હું એને પૂજાયેલી જોતી નથી. હું તો એને કાઈ ને કાંઈ પુરુષની ભોગવત્તિ સંતોષવા મથતી જોઉં છું.”

ગાંધીજી કહે : “એનું કારણ શું એ નથી કે તમે હજી એ વાત સમજ્યા જ નથી ? જ્યનના મોટા મોટા વિષયોમાં તે પુરુષની સમોવડી કે તેનાથી ચડિયાતી છે. નાની નાની વાજતોમાં કદાચ તે પુરુષની સેવા કરતી હશે; પણ નાનાની સેવા કરવી એ મોટાનો અધિકાર નથી ?”

મેં પૂછ્યું : “પણ પુરુષો એમ માને છે ખરા ? પુરુષ ખુરશી પર બેઠા જોડા ખાય ને સ્ત્રી પાછળ જીબી રહે એવો રિવાજ હોય, ત્યારે એમ કહેવાય ખરું કે પુરુષ સ્ત્રીને જોખમાં જોખું પોતાની સમોવડી માને છે ?”

ગાંધીજીએ સહેજ સ્મિત કરતાં કહ્યું : “આજાસને સત્ય ન માની શો. પુરુષો એ આદર્શને પહોંચ્યા નથી એ સાચું, પણ લગભગ બધા પુરુષને મનમાં તો એનું જાન હોય જ છે.”

અમારાં નાનકડા પરિવાર માટે આ પ્રમાણમાં શાંતિનો કાળ હતો, પણ તે લાંબો ચાલ્યો નહીં. હું જોહાનીસબર્ગમાં આવી તે પછી ચારેક મહિને ગાંધીજીએ ત્યાંનું ઘર છોડી દેવાનો, અને કુટુંબને માટે સાદી રહેણી સ્વીકારવાનો, નિશ્ચય કર્યો. તેની સાથે તેમને ફિનિક્સ જઈ ત્યાંનો નાનો આશ્રમ ખીલવવાનું પણ મન થયું. એટલે અમે ઘર છોડી દીધું. કેટલુંક સચરચીકું વેચી દીધું, કેટલુંક ડરબન મોકલ્યું, ને કેટલુંક એક જગાએ મૂકી રાખ્યું. હું કુટુંબની જોડે ડરબન ગઈ. મારા પતિ ઘર ખાલી કરવા પાછળ રહ્યા. એમને અકવાડિયા પછી આવવાનું હતું.

હું દક્ષિણ આફ્રિકા આવી તે પહેલાં વરસેકે અગાઉ ફિનિક્સની જમીન ગાંધીજીના હાથમાં આવી હતી. સોગોક એકર જેટલી ફળદ્રુપ જમીન હતી, ને ડરબનથી ચૌદેક માઈલ દૂર હતી. તે વેળા તેની આસપાસ નાતાલના ઉત્તર ઢાંઢાની શેરડીના વાવેતરવાળી જમીન આવેલી હતી. આ જમીન પર ટોલરટોયના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એક આશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીએ કેટલાક આદર્શવાદી માણસોને સમજાવી ત્યાં પહેલવહેલો વસવાટ કરવા મોકલ્યા હતા. તેમાં હિંદી અને ગોરા બંને હતા. સાથે કામ કરવું ને પોતાના આદર્શોને આચરણમાં ઉતારવા એવો એ લોકોનો ધરિદો હતો. ત્યાં એક જાપાણી પણ જીજું કરવામાં આવ્યું હતું. સાપ્તાહિક ‘ઇડિયન ઓપીનિયન’ તેમાં જાણું, ને દક્ષિણ આફ્રિકાના જુદા જુદા ભાગમાં તેમજ પરદેશમાં તેની નકલો રવાના કરવામાં આવતી. અહીંથી જાપાણીને પ્રકાશનનું કામ સફળતાથી ચલાવી શકશે એવી આશા રખાતી હતી. આશ્રમ બંને એટલે સ્વાવલંબી થાય એવી ધારણા હતી, અને જીવનની જરૂરિયાતો મટાડી જોખમાં જોઈ રાખવાની હતી. આશ્રમના દરેક સભ્યને અથવા કુટુંબજીવાણા દરેક ગૃહસ્થને પોતાના વાપર અને ખેડાણ માટે બે એકર જમીન, ને રહેવા માટે સાકું ઘર આપવાની યોજના હતી. કાલ

સમ્યક ધર કે જમીન ખાલી કરે તો તે વેચાય નહીં, પણ બીજા કોઈ સમ્યકે અપાય, એવો નિયમ હતો.

સાદી દમે ચાલતી એક નિશાળ હોય; તેમાં વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય નિશાળના જેવા પ્રાથમિક વિષયો શીખવાય; પણ મુખ્ય શિક્ષણ ચારિત્રના ધડતર માટે, અને સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં તથા પોતાના આત્મામાં ઈશ્વરનું દર્શન કરતાં શીખવવા માટે અપાય; કોઈ પણ સાંપ્રદાયિક ધર્મતત્ત્વો ન શીખવાય; અને જે થોડાક વિષયો રખાય તેમાં પણ, બાળકોને પૂરું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય મળે એટલા માટે, પૂરતી છૂટછાટ મૂકવામાં આવે; એવી યોજના હતી.

એક રુઝ્યાલય પણ રાખવું, તે તેમાં 'કુદરતી' ઉપચારો જ કરવા, એવો નિશ્ચય થયો હતો. આરામ અને ચોખ્ખી હવા; ઉપવાસ; પાણી, સ્ત્રીમન્યાય, સૂર્યસ્નાન, માટીની સોપરી વગેરે સાધન દ્વારા શરીરની આંતરશુદ્ધિ; અને સૌથી વધારે અમત્યની વસ્તુ તે, દુનિયાની ચિંતા ને ધમાકમાંથી નીકળી શાંતિ ને સૌંદર્યનું સ્વસ્થપણે ચિન્તન કરી સકાય એવા વાતાવરણમાં રચનાત્મક; આ ઉપાયો યોજીને દરદીનું શરીર, મન અને આત્માનું ગયેલું સ્વાસ્થ્ય પાછું મેળવી સકારો, એવી આશા હતી.

આશ્રમની પેલી પાર-મંત્રાનેમાં ઝુલુ ખેડૂતોનાં થોડાંક નાનાં ખૂંપડાં, તે નેટિવ મિશન કોલેજની ઇમારતો, એટલું જ હતું. કોલેજ જેઓકે માઇક્ર દૂર હતી, તે ઝુલુઓ પોને તે અલાવના. આશ્રમ અને રેલવે સ્ટેશનની વચ્ચે હાલરો એકરના વિસ્તારવાળું શેરડીનું વાવેતર હતું. આગળ જતાં શેરડીને બદલે 'વોટલ' (એક જનને બાવળ) વગાડું થયું; તેને લીધે સ્ટેશન અને આશ્રમ વચ્ચે આવજા કરનાર માણસોને ગરમીને દહાડે સુખદ ળવા મળી રહેતી. રેલવે સ્ટેશનથી થોડીક મિનિટને આંતરે એક રેલિયાજ પરચૂરણિયા દુકાન હતી, તે બાદ કરતાં ચીંગેની ખરીદી માટે કશી સવક નહોતી, અને ખાલ બધે ડરબનથી લાવવો પડતો. રૂઝઆતના આશ્રમવાસીઓને ખોરાકની તાજી

ચીજો કદી મળતી નહીં કહીએ તો ચાલે. માખણ પણ કાપામાં લાવતું પડતું, અને ઘણીવાર તે દિનિક્ષ પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તેનું નર્થુ ઘી ખતી જતું.

આશ્રમમાં બંગલા ઘાટનાં આડેક મકાન હતાં. તે દીનનાં પતંગનાં બનાવેલાં હતાં; ને જેવાતેવા લાકડાના યાંમલાથી છાપરાને ટેકા આપેલા હતા. અંદર છત જેવું તો કશું હોયજ ધાનું? ગાંધીજીનો બંગલો ખીજના કરતાં સરેજ ગોટો હતો એ સિવાય તેમાં ને બીજા બંગલામાં કરોા ફરક ન હતો. એમાં એક મોટો ઓરડો હતો, તે રહેવા ને જમવાના વાપરમાં આવતો; જે નાના સૂવાના ઓરડા હતા; રસોડા માટે એક નાની ઓરડી હતી; અને નાહવા માટે એકઠાળિયા છાપરાવાળી એક ઓરડી હતી. નાહવાની ઓરડીની યોજના સાદી, અલુધડ, પણ યુક્તિવાળી હતી. પતરાના છાપરામાં મોટું કાણું પાડેલું, ઉપર ખાગમાં પાણી છાંટવાની ઝરી લાકડાના કકડા પર સમર્તાક રહે એમ ગોઠવેલી, અને ઝરીને દોરીને એક ટુકડો લગાડેલો. ઝરીમાં પાણી ભરીને તેને બરાબર ગોઠવી હોય, તો પછી પેલા છાપરાના કાણા નીચે ઢીલા રહી દોરી જેવવાથી નક્કી 'ચાવરખાથ' મળી શકેતો. ગાંધીજીના બંગલાનું જામરું અગાસી જેવું સપાટ હતું. તેના પર પવન રોકવા માટે એક ખસેડી કે સંદેલી શકાય એવો પડદો રાખેલો; તેથી અગાસીમાં સૂઈ જનારને ગમે ત્યારે કોઈ પણ દિશાએથી આવતા પવનના ઝપાટા સામે રક્ષણ મળી રહેતું. અગાસીમાં જવા માટે નિસરણીના આકારની સીડી હતી. ગાંધીજી અને ડોકરાઓ વરસાદ ન હોય ત્યારે લગભગ હંમેશાં આ અગાસીમાં જ સૂઈ જતા.

આશ્રમમાં સફાઈની વ્યવસ્થા પણ એવી જ અલુધડ ને ગામડી હતી. દરેક બંગલા માટે એક નાનકડું પાવખાનું લુટું રાખવામાં આવેલું; ને તેમાં ડાલેા રાખવામાં આવતી. પોતાના પાવખાનાની નપરાયેલી ડાલેા અમુક નક્કી કરેલી જગ્યાએ ખાલી કરવાની ફરજ

દરેક ઘરવાળાને માથે નાખેલી હતી. આગળ જતાં ગાંધીજીએ પાંચખાના સફાઈની કંઈક વધારે વ્યવસ્થિત ને અતિશય સતોષકારક પદ્ધતિ યોજાવેલી; અને સાગરમતી આશ્રમમાં તેઓ એ જ પદ્ધતિ મોટા પ્રમાણમાં ચલાવી રહ્યા છે એમ હું માનું છું. ગાંધીજીને જે કામે કરવાનું વિશેષ ગમે છે, તે જે કામે કરવાની તેમને હમેસા જાણના રહી છે, તેમાં નમૂનેદાર બગીચામને પણ સ્થાન છે !

ફિનિક્સના પ્રથમ દર્શનથી હું નિરાશ ને નાસીપાસ થઈ ગઈ. ખાને પણ સહેર છોડીને અહીં આવવું ગમેલું નહીં. સહેરમાં ઘર ને માણસની સગવડો હતી, જ્યારે અહીં આશ્રમમાં સગવડ તો ક્યાંથી જ હોય ! જે થોડી સગવડો હતી તેનું પૂરું દેશણું નહીં. અમે પહોંચ્યા તે રાતે એક નાના ઝોરડામાં અમે સાથે સુઈ રહ્યાં, ને હસાકો મુઠ્ઠી વાતો ને જમડાટ કરતાં જાગતાં પડી રહ્યાં. અમે મનથી ને શરીરથી ધાકીને લોથ થઈ ગયેલાં તેની પણ અસર દેવાય દરી. બે દહાડા ને એક રાત ટ્રેનમાં ગાળેલાં; અને ટ્રેનમાંથી ઉતર્યા પછી, ખરાબ પ્રદેશમાં જેમતેમ ખનાવેલા રસ્તા પર બે પાકા માઈલ ચાલવું પડેલું. રસ્તો દેખાડવા એક ટગમગતો દીવો લાઈને કોઈ અમારી આગળ ચાલતું હતું એટલું જ અજવાળું. મનમાં સાપની ખીક તો આખે રસ્તે લાગ્યાં કરે. સૌથી નાનો છોકરો પણ યાકી થયેતો, તે રડવા પર ચડેતો. એમ કરતાં મુકામે પહોંચ્યાં ત્યાં પથારીઓ વગેરે સવાની તૈયારી અમારે જ કરવી પડેલી.

પરોડિંગે ચારેક ત્રાગે, સહેજસાજ અજવાળું થવા લાગ્યું હતું તેવામાં. ગાંધીજી સીટી બિનરીને આવ્યા ને અમારા ઝોરડાની બહાર આંટા મારવા લાગ્યા. થોડી વારે એમણે જાણ્યું કે અમે બીંધી ગયાં નથી પણ અડધાં બિંધામાં ને અડધાં જાગતાં પડ્યાં છીએ, એટલે તેઓ બોલ્યા, ને અમને પૂછ્યું કે “તમારે ખરેખર શું શું લેખ્યો છે ?” એમના અવાજમાં ચિન્તાની નિશાની હતી. આગથી રાતે અમે જે

નિરાશા ને નાખુશી બતાવેલી તેનાથી તેઓ બહુ અસ્વસ્થ થયા હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. ખાએ ગુજરાતીમાં જવાબ આપ્યો, ને પછી બેની વચ્ચે જે વાતચીત થઈ તે હું સમજી ન શકી. છેવટે ગાંધીજીએ અમને કહ્યું કે “ તમે ધીજી ગાંધો, અહીં જે કંઈ વસ્તુઓ છે તેમાંથી જેટલી સમજી બેની થાય છે તે જોઈએ. તમારે જે કંઈ બીજી ચીજો ખરેખર જરૂરની હશે તે મંગારી આપીશું.” પણ છેલ્લા વાક્યનો મર્મ ‘ જરૂરની ’ એ શબ્દમાં હતો; કેમકે અમે તો ધણીયે વસ્તુઓ માગીએ, પણ તે જરૂરની છે ને તેના વિના, ન જ ચાલી શકે એમ અમારાથી પુરવાર કરી શકાય એમ નહોતું. આમ ફિનિક્સમાં અમારું અતિશય સાદાઈવાળું જીવન શરૂ થયું.

એક દિવસ ખા, હું, ગાંધીજી અને પોલાક એટલાને ડરખનમાં એક મધ્યમ વર્ગના મુસલમાન ઘરમાં ગાનકડી મિત્રબાનીમાં જમવા જવાનું તોતરું મળ્યું. એ ઘરવાળા શુદ્ધસ્થને એ પત્ની હતી (એવા દાખલા મારા જોવામાં બહુ ઓછા આવ્યા છે) અને સ્ત્રીઓ ઓછા પાળતી હતી. યજમાને તો યોજના કરેલી કે હું અંગ્રેજ સ્ત્રી રહી એટલે મારે પુરુષોની સાથે જમવા બેસવું. પણ પોલાક અને ગાંધીજીએ મને ચીડવની હોય એવી રીતે કહ્યું કે “ તમારી જગા તો સ્ત્રીઓની સાથે છે.” એટલે હું ત્યાં ગઈ. ત્રણ કલાક પછી અમે પાછાં જવા નીકળ્યાં ત્યારે મને કંટાળો ઉપજે એ તેની સીક મેં કાઢી. સ્ત્રીઓમાં અંગ્રેજી બોલનારૂં ખા સિવાય કોઈ ન મળે, એટલે મારે તો ઘણો ખરા વખત એકલી મૂગી મૂગી બેસી રહેવું પડેલું. ગાંધીજી મને જોને વિષે ખીજવા લાગ્યા, પણ સાથે કહ્યું કે “ તમે પુરુષોની સાથે બેસાં હોય તો જેટલું શીખી શકત તેના કરતાં થોડીક સ્ત્રીઓ સાથે—તેઓ અંગ્રેજી નહોતી બોલી શકતી છતાં,—પુરાઈ રહ્યાં, એથી તમને વધારે જાણવા મળ્યું કે નહીં તેનો વિચાર કરી જુઓ.” પાછળથી મેં એ વાતનો વિચાર કર્યો તો

મારે ઈચ્છુ કરવું પડ્યું કે મેં જે કુટુંબ લેણું તે જગ્યાએ શ્રીમંત નહોતું, તોપણ તેમાં બારે સુશિક્ષિત નહીં તોયે શુદ્ધિશાળી એવી, આધિઃ-વ્યવસ્થા જે સ્ત્રીઓ એક જ પતિની પત્ની તરીકે હળીમળીને રહેતી હતી. અનેકપત્નીવિવાહનું મારું એ પ્રથમ દર્શન હતું; અને મેં લેણે એ જોયો તો નમૂનો હોય, તો એ પ્રથમાં રહેનારાં માણસો દુઃખ ભોગવે છે એમ કહેવા જેવું મને ન લાગ્યું.

ખીજે એક પ્રસંગે એક ગોરી બાઈએ મને આ પીવા નોતરી હતી. ક્યાંક અનાયાસે મને એ બાઈનો ભેટો યાદ ગયેલો. એ નોતરા વિશે ગાંધીજીએ પોલાકની સાથે ઠંઠક ચર્ચા કરેલી. એ વાતનું આટલું પીંગળું શા સારુ ચાલે છે એ હું સમજી ન શકી, ને જે એ પ્રમાણે કહ્યું પણ ખરું. પછી મને ખચર પડી કે પેલી બાઈએ થોડાક મહિના પર જોના ધણી જોડે છૂટાછેડા કર્યાહતા. ગાંધીજીનો આશય એ બાઈની નિંદા કરવાનો નહોતો, પણ તેમને લાગ્યું કે હું એનું નોતરું સ્વીકારું તે પહેલાં જોના પૂર્વજીવનનો ઇતિહાસ મને કહેવો જોઈએ. એટલું કરતાં પણ હું એ બાઈને ઘેર જઈ એ વસ્તુ એમને પૂરેપૂરી રચતી હતી એમ ન કહી શકાય; કેમકે જોના છૂટાછેડા વિશેની સારીનરસી લોક-વાચકોએ હજી બધે યાદ નહોતી, એવામાં હું ત્યાં જઈ તો કદાચ મને પણ જોના છાંટા જોડે. એ બાઈને ઘેર જવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા એને આપતો કે કેમ એ વિશે એમના પોતાના મનમાં પણ શંકા હતી; કેમકે હાનની પવિત્રતા વિશેના એમના વિચારો બહુ જ કડક હતા, અને છૂટાછેડા પ્રત્યે એમને સખત અણગમો હતો. પણ હંમેશની પેઠે વહેવારમાં એમનો ઉદાર માનવપ્રેમ જ પ્રગળ નીવડતો.

‘ઇડિયન એપીનિયન’ પત્ર દર અઢવાડિયે પ્રસિદ્ધ થતું. તેનો અંક જાપવા ને રવાના કરવાનો દિવસ આવે સારે આગમના એકેએક માણસને કામ કરવા બોલાવવામાં આવતું. ગાંધીજી ને પોલાક છેક ઉવટની ધડીએ

આપવાનાં લેખ કે નોંધ લખતા કે સુધારતા હોય, છાપનારા છાપવામાં પડ્યા હોય. અમે જે બાકી રહ્યાં તેમનાથી કશું ખાસ કામ ન થઈ શકે એમ હોય; એટલે સંચા પરથી નક્કો છપાઈને ઉતરે તેની ઘડી વાળવાનું ને તેના પર સરનામાના કાગળ વીંટાળવાનું કામ અમે કરીએ.

છાપખાનાંમાં આ વેળા એંગ્લનથી ચાલનારો સંચો નહોતો. તેલ-ચન્દ્ર (એપ્રિલ-એંગ્લ) હતું, પણ તે એકવાર ખરે વખતે ખોટકી પડ્યું હતું. પછી આગળ જતાં એંગ્લન ચક્રાવવાનું ઈરાદાપૂર્વક બંધ કરવામાં આવેલું. હાથ વતી ચક્રાવવાનું એક ચક્ર રાખેલું, ને તેના પ્રકે મુદ્રણપત્રને ગતિ આપી સકાય એવી ગોઠવણ કરેલી; ને હાથ-ચક્રનો હાથો ફેરવવાને જે ગથેડાં રાખેલાં.* પણ ગાંધીજી તો માણસે પોતાનું કામ પોતે કરી લેવું જોઈએ એમ માનનારા રહ્યા; એટલે તેમણે આ વ્યવસ્થા પણ થોડા વખતમાં બદલી, અને અંક છપાવાનો હોય તે દિવસે થોડા કલાકને માટે ચાર જખરી ઝુલુ બાધગોને મજૂરણ તરીકે રોકવામાં આવતી. તેમાંની બબ્બેની જોડી વારાફરતી હાથો ફેરવતી, ને બીજી જોડી એટલો વખત આરામ લેતી. આ ઉપરાંત દરેક સરકારી આશ્રમવાસી — ગાંધીજી સુદ્ધા — વારાફરતી હાથો ફેરવતા, ને એ રીતે છાપાની નક્કો છપાતી.

સંચો ફેરવનારા કામની સાથે આનન્દ પણ કરતા, દરેક જણને અંક વેળાસર કાઢવાની બારે હોંશ હોય એમ દેખાતું. એટલે રાતે ગમે તેટલા મોડા સુધી કામ કરવું પડે તોપણ કોઈ જમડતું કે કચવાતું નહીં. છેલ્લી નક્કો છપાઈને વગાઈ રહેતાં મધરાત ન પડે એવું તો ક્વચિત જ બને; ઘણીવાર તો એથીયે ઘણું મોડું થાય. કામ પૂરું થાયે અમે બધાં ટોળે વળીને મુખ્ય ઘર તરફ જઈએ, ને ગાંધીજી અને આને તેમના ઘરનાં બારણા સુધી પહોંચાડીએ. ત્યાં રાતને માટે વિદાયની આપણે

* ગાંધીજીની 'આત્મકથા'માં થોડો સમ્બંધનો ઉલ્લેખ છે. — અનુવાદક

થાય; ને દરેક જણ પોતપોતાના રહેઠાણ તરફ યાત્રી લોચપોચ થયેલું,
પણ મનમાં સંતોષ લાખે, જાય.

: ૫ :

જે આદર્શો ને સિદ્ધાન્તો અભ્યાસગૃહમાં સરસ ને મુંઝવે જાસતા હતા,
ને ચોપડીઓમાં વાંચતાં આકર્ષક લાગતા હતા, તેની ક્ષેત્રી થવાની તક
ફિનિક્સમાં મળી. જીવનની વાસ્તવિક હકીકતોની ક્ષેત્રી પર એમાંના
ધણા સિદ્ધાન્તો અવહેવારુ ઠર્યા; એ કંઈ અણધારી વસ્તુ નહોતી. જે
પ્રભો જિભા થપા તેનો સંભવ અગાઉથી દષ્ટ્યો નહોતો. પરિણામે ધણા
અતિશય આકરા, ને છતાં રમૂજ, પ્રસંગો બનવા પામ્યા.

એક પ્રશ્ન તો છેક સરખાતમાં જ જિભો થયો. આશ્રમનો એક
મૂલમૂલ નિયમ એ હતો કે ફિનિક્સમાં જમીન પર કાંઈ સભ્યની
આનગી માથિઓ ન ગણાય. તેથી જમીનના એક પણ ટુકડાને વાક
કરવામાં આવી નહોતી. નાનીમોટી પથ્થીઓ એક ટુકડાને બીજા
ટુકડાથી જુદી પાડતી, ને દરેક માણસ પોતાની જમીનની હદ
જાણી શકતો. દરેક માણસ પોતાની જમીન એકતો, ને તેમાં જે
વસ્તુનું વાવેતર તેને કરવું હોય તે કરવાની છૂટ હતી. આસપાસના
જુલુઓ જિગતો પાક એરે કે બગાડે નહીં એટલે વિશ્વાસ એમના પર
રાખી શકાય એમ હતું. એટલે સાકમાજી વગેરેનો પાક સારો
જીતરવાની આશા રખાતી હતી. પણ પડોશમાં એકલાં માણસ
રહેતાં નહોતાં. આશ્રમની પડોશની જમીન પર કેટલાક 'નેટિવ'
ખેડૂતો હતા. તેમની પાસે કેટલાંક ખચ્ચર ને ગધેડાં હતાં. તેમને
રાતે ગાંધી કે પૂરી ન રાખનાં છતાં મુકી દેવામાં આતાં, તેથી ફિનિક્સ
આશ્રમની 'વાડી'ઓમાં એ હરાયાં પશુને નિરંકુશપણે ચરવાની
મોજ થઈ ગઈ. ગાજર અને બીજાં રસદાર-શાક જમીનની ઉપર
દેખા દે કે તરત જ ખચ્ચર ને ગધેડાં તે ગાંધી દાડનાં, અને જે ન
ખાય તેને ખૂંદી નાખીને બગાડતાં જિગના પાકનો આવો નાશ ઉપર

આપવાનાં લેખ કે નોંધ લખતા કે સુધારતા હોય. જાપનારા જાપવામાં પડ્યા હોય. અમે જે બાકી રહ્યાં તેમનાથી કશું ખાસ કામ ન થઈ શકે એમ હોય; એટલે સંચા પરથી નક્કો જાપાઈને ઉતરે તેની ધડી વાળવાનું ને તેના પર સરનામાના કાગળ વીંટાળવાનું કામ અમે કરીએ.

જાપખાનાંમાં આ વેળા એંજીનથી ચાલનારો સંચો નહોતો. તે ક્લક-યન્ત્ર (એમ્પ્લિ-એંજીન) હતું, પણ તે એકવાર ખરે વખતે ખોટકી પડ્યું હતું. પછી આગળ જતાં એંજીન ચલાવવાનું ઇરાદાપૂર્વક બંધ કરવામાં આવેલું. હાથ વતી ચલાવવાનું એક ચક્ર રાખેલું, ને તેના વડે મુદ્રણયન્ત્રને ગતિ આપી શકાય એવી ગોઠવણ કરેલી; ને હાથ-ચક્રનો હાથો ફેરવવાને જે ગધેડાં રાખેલાં.* પણ ગાંધીજી તો માથુસે પોતાનું કામ પોતે કરી લેવું જોઈએ એમ માનનારા રહ્યા; એટલે તેમણે આ વ્યવસ્થા પણ થોડા વખતમાં બદલી, અને અંક જાપવાનો હોય તે દિવસે થોડા કલાકને માટે ચાર જગરી ગુલુ જાપાઈએને મંજૂર થઈ તરીકે રાકવામાં આવતી. તેમાંની બન્નેની જોડી વારાફરતી હાથો ફેરવતી, ને બીજી જોડી એટલો વખત આરામ લેતી. આ ઉપરાંત દરેક સરકત આશ્રમવાસી — ગાંધીજી સુદ્ધા — વારાફરતી હાથો ફેરવતા, ને એ રીતે જાપાની નક્કો જાપાતી.

સંચો ફેરવનારા કામની સાથે આનન્દ પણ કરતા. દરેક જણને અંક વેળાસર દાઢવાની બારે હોંઘ હોય એમ દેખાતું. એટલે રાતે ગમે તેટલા મોડા સુધી કામ કરવું પડે તોપણ કોઈ બળકડું કે કચવાતું નહીં. હિલ્લી નક્કો જાપાઈને વગાઈ રહેનાં મધરાત ન પડે એવું તો ક્વચિત જ બને; બહુવાર તો એથીયે ઘણું મોડું થાય. કામ પૂરું થયે અમે બધાં ટોળે વળીને મુખ્ય ધર તરફ જઈએ, ને ગાંધીજી અને ખાતે તેમના ઘરનાં બારણા સુધી પહોંચાડીએ. ત્યાં રાતને માટે વિદાયની આપણે

* ગાંધીજીની 'આત્મકથા'માં વોડો રાખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. — અનુવાદક.

થતું દેખાતું. પણ રોજ પાંચદસ પ્યાલા પાણી આપતું પડે તો વરસાદનું નહું પાણી આવતા પહેલાં જ પીપમાંનું પાણી ખલાસ થઈ જાય એવો ડર રહેતો. ગાંધીજી પાણીની મુશ્કેલી જાણતા હતા, ને કેટલોક વખત તો તેમણે કૂવો ખોદાવી લેવાશે એવી આશા સેવી હતી. પણ એ આશા ફળી નહીં. કૂવો ખોદાવવા જેટલા પૈસા ન હતા. એટલે તરસ્યા ઝુકુ મુસાફરને પ્યાલો પાણી આપવાનો સલાહ દરેક ધરવાગાને જાતે ઉકેલવો પડતો; ને આ સાદી માગણીની ના પાડવી પડે એથી માણસોને ઘણો વિમાસણ ને ખરેખરું દુઃખ થતું.

સંસારગમે નાહવા ધોવાને માટે તો સારી સવડ હતી. આશ્રમની હદ પાસે થઈને એક સારો વડેળો જતો હતો; અને તેમાંથી ધરના વાપરનું પાણી રોજ લાવતું પડતું. ઊંકરાઓ ને કેટલાક પુરુષો તો રોજ વડેળા પર જઈને જ નાહી આવતા.

આ વડેળા પાસે એક અગત્યનો ખનાવ બની ગયો. જે જગાએથી રોજ પાણી બરાતું તે જગાએ ઝૂંકી રહેલી એક ઢાળ પરથી એક દિવસ એક મોટો માખ્યા ઘટકતો દેખાયો. માખ્યા એ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થતા સાપની એક ઝેરીમાં ઝેરી જાત છે. જે આશ્રમવાસીએ જોને પહેલવહેલો જોયો તેને શું કરવું તે સંકળું નહીં. અહિંસા એ ફિનિક્સનો એક મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત હતો. પણ સાપની જોડે તો દલીલ કરી શકાય નહીં કે તેને સમજાવી શકાય નહીં; અને આ સાપની ત્યાંથી ખસવાની જરા પણ વૃત્તિ હોય એવું દેખાયું નહીં. વળી એક સાપ એકલો તો કદી રહે નહીં; એટલે બીજા કેટલા સાપ આવીને ત્યાં વસવાટ કરશે એ કાંઈથી કહી શકાય એમ નહોતું. છેવટે એક હિંદી આશ્રમવાસીએ પોતાને માટે ને બીજાઓને માટે આ સલાહનો નિવેડો આપ્યો. એ ભાષ નિરામિયાહારી નહોતા, ને બંદૂક વાપરવાની જૂની આવડવાળા હતા, એટલે તેમણે બંદૂક લાવી સાપને ગોળાથી વીધી નાખ્યો; અને બીજા સાપ આવે તો તેને પણ પૂરા કરવાને બીજા બેરણ દિવસ અવારનવાર ત્યાં જઈને જોયાં કર્યા. તે પોતે બે નાની દીકરીઓના બાપ હતા, અને માનતા હતા કે સાપની સલામતી ને જિંદગી કરતાં બાળકોની સલામતી

ઉપરથી લાગે તેના કરતાં ઘણો વધારે ત્રાસદાયક હતો. દરેક આશ્રમવાસીને પોતાની કે પોતાના કુટુંબની જરૂરિયાત માટે થોડાંક જ શાકભાજી મળતાં. તેથી શાક ઉગાડવાં એ આશ્રમનો નિયમ હતો તે ઉપરાંત તે ઉઘાડ્યા વિના છૂટકા પશુ ન હતો. એટલે ગાંધીજીની સલાહ લેવામાં આવી, ને કોઈ આશ્રમવાસીએ જનનવરોના માલિક પાસે જઈ તેમને મિત્રભાવે સમજાવ્યા. એથી સરખાતમાં તેા આજે ફર પડ્યો નહીં. એટલે એ લોકોને ફરી સમજાવ્યા. એક બે આશ્રમવાસીએ પોતાના શાકભાજીનાં વાડાની આસપાસ એમાં લાકડાંની વાડ કરી; અને જનનવરો આશ્રમની જમીન પર રખડતાં દેખાય તો છાકરાં તેમને હાંકી કાઢનાં. એટલે વખત જતાં અમુક અંશે એ ત્રાસ દૂર થયો. પણ જમીન હજી વાડ વિનાની હતી, અને કેટલાક શિખાઉ ખેડૂતો હિંમત હારવા લાગ્યા. આગળ જતાં આશ્રમની બેનીમાં કેટલાક ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. પણ એ દિવસ આવ્યો તે પહેલાં બીજી ઘણી વિચિત્ર ઘટનાઓ બની ગઈ ને ઘણી અગવડો વેડવી પડી.

બીજી અગવડ પાણીને અંગે— ખાસ કરીને પીવાના પાણીને અંગે—હતી. પીવાનું પાણી ચોમાસામાં મકાનનાં છાપરાં પરથી મેળું કરી મોટાં પીપમાં સાચવી રાખવામાં આવતું. વરસમાં ઘણા મહિના ઉનાળો રહેતો. ઉનાળો કેટલોક વખત ચાલે પછી પીવાનું પાણી વાપરવામાં બહુ જ કરકસર કરવી પડતી કોઈ પણ રીતે પાણીનો ખગાડ કરવાની મનાઈ હતી. પાણી કેટલું બાકી છે તે જોવા અવારનવાર કાગજપૂર્વક પીપોની તપાસ કરવામાં આવતી. બહારથી નવા આવનારા જોને મેલું પાણી ગમે તે શુંગળો પીએ એથી તેમને દેશી માઠી અસર થતી દેખાતી નહીં છતાં એમને ફિનિક્સ આશ્રમમાં એકલું કરેલું ચોખ્ખું પાણી ગમતું; અને તેઓ પાસેના રસ્તા પર યઈને જતા હોય ત્યારે આશ્રમમાં કોઈને ઘેર આવી પ્યાલો પાણી માગતા. આવી સાદી માગણીની ના પાડવામાં નિર્દયતા લાગતી; ને ઉપરાંત, ‘ધમિરની નગરમાં સદુ માણસ બાઈ બાઈ છે, ને તેણે આપેલી, ચીત્તેમાં ભાગ મેળવવાનો સદુને હક છે,’ એ આદેશનું ઉત્પાદન

થતું દેખાતું. પણ રાજ પાંચદસ પાલા પાણી આપતું પડે તો વરસાદનું નવું પાણી આવતા પહેલાં જ પીપમાંનું પાણી ખવાસ થઈ જાય એવો ડર રહેતો. ગાંધીજી પાણીની મુશ્કેલી જાણતા હતા, ને કેટલોક વખત તો તેમણે દૂવો જોદાવી લેવાશે એવી આશા સેવી હતી. પણ એ આશા ફળી નહીં. દૂવો જોદાવવા જેટલા પૈસા ન હતા. એટલે તરસ્યા ઝુઝુ મુસાફરને પાલો પાણી આપવાનો સલાહ દરેક ધરવાગાને જાતે ઉકેલવો પડતો; ને આ સાદી માગણીની ના પાડવી પડે એથી માણસોને ઘણો વિમાસણ ને ખરેખરું દુઃખ થતું.

સરમાએ નાહવા ધોવાને માટે તો સારી સવડ હતી. આશ્રમની હક પાસે થઈને એક સારો વડેગો જતો હતો; અને તેમાંથી ધરના વાપરનું પાણી રાજ લાવવું પડતું. હોકરાઓ ને કેટલાક પુરુષો તો રાજ વડેગો પર જઈને જ નાહી આવતા.

આ વડેગો પાસે એક અગત્યનો બનાવ બની ગયો. જે જગાએથી રાજ પાણી ભરાતું તે જગાએ ઝૂકી રહેલી એક હાજ પરથી એક દિવસ એક મોટો માખ્યા લટકતો દેખાયો. માખ્યા એ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થતા સાપની એક ઝેરીમાં ઝેરી જાત છે. જે આશ્રમવાસીએ એને પહેલવહેલો જોયો તેને શું કરવું તે અજ્ઞું નહીં. અહિંસા એ ફિનિક્સનો એક મૃગમૂત સિક્કાન્ત હતો. પણ સાપની જોડે તો ફલીત કરી શકાય નહીં કે તેને સમજવી શકાય નહીં; અને આ સાપની ત્યાંથી ખસવાની જરા પણ વૃત્તિ હોય એવું દેખાયું નહીં. વળી એક સાપ એકલો તો કહી રહે નહીં; એટલે બીજા કેટલા સાપ આવીને ત્યાં વસવાટ કરશે એ કાંઈથી કહી શકાય એમ નહોતું. હેરો એક દિંદી આશ્રસવાસીએ પોતાને માટે ને બીજાઓને માટે આ સલાહનો નિવેડો આપ્યો. એ બાઇ નિરામિત્વાદારી નહોતા, ને બંદૂક વાપરવાની જૂની આવડવાળા હતા, એટલે તેમણે બંદૂક લાવી સાપને ગોળાથી વીધી નાખ્યો; અને બીજા સાપ આવે તો તેને પણ પૂરા કરવાને બીજાએ જીવ દિવસ અવારનવાર ત્યાં જઈને જોયાં કર્યાં. તે પોતે એ નાની દીકરીઓના બાપ હતા, અને માનના હતા કે સાપની સલામતી ને જિંદગી કરતાં આગ્રહની સલામતી

ને જિંદગી વધારે અગત્યની છે. હું નથી માનતી કે ગાંધીજી કે બીજા કોઈએ શ્રી. સ — ને તેમના કામ માટે કપકા આપ્યો હોય. પણ એ સહુએ એ વિશે વિચાર તો કર્યો જ હતો. અમારામાંથી કેટલાંક મનમાં છૂપી રીતે માનતા હતા કે શ્રી. સ — એ જે ક્યું તે બરાબર હતું. તાત્કાલિક ને સચોટ પગલું ભરવા માટે અમે એમનો આભાર પણ માનવા માગતા હતાં. પણ આ બનાવનો દાખલો લઈ બીજે પ્રસંગે પણ આમ જ કરવું એવી છટ ન મુકાઈ; અને ફિનિશ્સનો અણુકણ્યો કાયદો તો અહિંસાનો — જીવમાત્રને અવધ્ય ગણવાનો — જ. રહ્યો.

આને અંગે ગાંધીજી અમને હિંદુસ્તાનના શાસ્ત્રમથોમાંથી અનેક વાર્તાઓ કહેતા. જ્યાં ને યાની માણસો જાતજાતનાં જંગલી ને ભયાનક ગણુતાં પ્રાણીઓની સાથે કેવા રહેતા, છતાં એ જાનવરોએ એમને કદી ઈજા કરી નહોતી, એવી. અનેક 'કથાઓ' અમે એમની પાસેથી સાંભળી હતી. એકવાર હું હાજર હતી તે વેળાએ એમણે એક હિંદી આશ્રમવાસીને હિંદુસ્તાનમાં આસતા એક રિવાજની યાદ દેવાવેલી. હિંદમાં ઘણાં ધરોમાં કુટુંબની મુખ્ય સ્ત્રી પડોસના સાપને માટે દૂધની બરેલી એક કટોરી કે રકાબી મૂકી રાખે છે; અને તેને લીધે સાપ બાળકોને કરડતા નથી કે તેમના પર હુમલો કરતા નથી. આમ સાપ અને બાળકોને એકબીજાનો કશો ડર ન રહેવાથી સહુ સુરક્ષિત રહે છે.

સાપને લગતો એક બીજો બનાવ ફિનિશ્સમાં બહુ પાછળથી બન્યો; છતાં તે અહીં આપવા જેવો છે, કેમકે ગાંધીજીના નિકટના સમાગમમાં આવેલા લોકો પર અહિંસાના શિક્ષણની ક્વેરી ઊંડી અસર થયેલી તે એના પરથી દેખાઈ-આવે છે. હું પહેલીવાર ફિનિશ્સ ભેગા મઠ તે પહેલાં એક ગેરા સન્નિવ આશ્રમમાં દાખલ થયેલા. તે શિક્ષક કરનાર ને માંસાહારી હતા; અને આફ્રિકાના ચોતાડા પ્રદેશમાં રહેતા

ત્યાં હથિયારથી આત્મરક્ષા કરવાને દેવાયેલા હતા. આ સંજ્ઞાન મિ-
ક — ને ગાંધીજીનો સમાગમ થયો તે વેળા તેમની ઉમ્મર યાગીસેક
વરસની હશે. જંગલમાં પ્રચલિત હોય છે તેના ફરતાં છત્રનો કંઈક
જીયા પ્રકારનો ખુલાસો ને નિયમ તે જાણતા હતા.

ગાંધીજીને મળ્યા તે પહેલાં તેમણે ગાંધીજીએ ફિનિશમાં આદરેલા
પ્રયોગ વિશે સાંભળેલું કે કેમ એ હું જાણતી નથી પણ જોડાનીસ-
બર્ગમાં ગાંધીજીની મુલાકાત થયા પછી, પોતાની હંમેશની રહેણી છાંડી
તેઓ ફિનિશ આશ્રમમાં જોડાયા. આશ્રમના બીજા માણસોનો પેકે
તેઓ પણ સાવ સાદા જાંગલામાં રહેતા, પોતાનું ઘરનું કામકાજ જાતે
કરતા, આશ્રમના સામુદાયિક કામકાજમાં મદદ કરતા, તે તે ઉપર્યત
ચિન્તન અને અભ્યાસમાં વખત ગાળતા.

એક દિવસ સાંપકલ લેવા પોતાની જાપરીમાં જતાં તેમણે બે
હીલા માખ્યાને સાંઈકલની નજીક ગૂંજી વળીને પડેલા જોયા. તેમને
જોતાં પહેલાં જ તેમના આગમમાં ખસેલ પાડી હશે, કેમકે સાપ માથું
જીયકવા જ જતા હતા. જાપરી નાની ને સાંકડી હતી, ને એમાં એટલો
બધો કાકડમાળ બરેલો હતો, કે સાંપ ન જાહેડાય એવી રીતે અંદર
ફરવાની કે બારણા બહાર જવાની પણ ઝાઝી જગા ન હતી; કેમકે તેમ
કરવાને સાપની નજીક થઈને જ જવું પડે એવું હતું. એમણે એમ
પણ જોયું કે જાપરી બહાર ચાલ્યા જવાથી ને સાપને જાપરીમાં પડ્યા
રહેવા દેવાથી પણ મુશ્કેલીનો ઉકેલ આવે એમ નહોતું, કેમકે તે જ
ધડીએ એમને સાંઈકલની જરૂર હતી. તેમને થોડા જ વખતમાં ડરમન,
એટલે કે ચૌદ માઈલ દૂર, કામગર પહોંચવાનું હતું. એમને જે પહેલ-
વહેલો ખરેખરો સજ્ઞાન વિચાર આવ્યો તે તો અત્યંત સ્વાભાવિક હતો—
તે સાપને મારી નાખવા માટે હથિયાર જોગવાનો. પણ એ વિચારને
અમક્ષમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે તે પહેલાં તેમને પોતાનો નવો સિદ્ધાન્ત
સાંભળો, ને આકરી કસોટીમાં મુકવાનો નિશ્ચય તેમણે કરી લીધો.

તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો: “ પ્રેમ જીવમાત્રની ઉપર હૃત મેળવે છે; અને જેને ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યું છે એવા કોઈ પણ પ્રાણીથી માણસે કરવું ન જોઈએ.” એટલે તેમણે મનને શાન્ત રાખવાનો, તથા તેમાંથી કેવળ ભયની નહીં પણ દ્વેષ અને તિરસ્કારની લાગણી પણ કાઢી નાખવાનો, પ્રયત્ન આદર્યો. ધીરે રહીને તે બારણા તરફ ગયા. અને ત્યાં ગયા પછી ચાંબકાને ટેકા દઈને શાન્તિથી ઊભા રહ્યા. એટલી વારમાં સાપ પૂરેપૂરા જંગીને સાવધ થઈ ગયા હતા, એટલે તેમણે પણ હાલવા માંડ્યું. પહેલાં એકે આમતેમ નગર નાખી, ને પછી બારણાની દિશામાં, મિ. ક — ઊભા હતા તે દિશામાં, સરકવાની શરૂઆત કરી. પણ મિ. ક — અડગ ઊભા રહ્યા. હાલ્યા નહીં તેમ મનને પણ ડગવા દીધું નહીં, સાપ સરકીને એમની નજીક આવ્યો, કોરે થઈને સરકી ગયો, અને બહાર ખુલ્લામાં આવ્યો ગયો. બીજો સાપ પણ, ડાબાજમણી નગર નાખીને, પહેલાની પાછળ આવ્યો; મિ. ક — ત્રી બહુ જ નજીક આવ્યો, ખુલ્લા બારણામાંથી પસાર થતાં લગભગ એમને અડક્યો, છતાં તેણે મિ. ક — ને જરાયે ઇર્ષા ન કરી. અમે સહુએ થોડી વારમાં આ વાત સાંભળી, અને અમારાં મન પર બહુ જ ભારે અસર થઈ; છતાં આશ્ચર્યમાં કોઈએ આ અખતરો ફરી ક્યાંનું મારા સાંભળવામાં આવ્યું નહીં. પણ મેં સાંભળ્યું છે કે વરસો પછી એકવાર ગાંધીજીએ પોતે શાન્ત બેસી રહી એક સાપને પોતાના પગ પરથી સુરક્ષિતપણે ચાલી જવા દીધેલો.

★

દિનિક્સમાં બનેલી એક બીજી પણ રસિક ઘટનામાં મિ. ક — એ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. એ મોટા, ભયંકર, રાતા વાળવાળા, ને કંઈકે ઝેરી એવા કરોળિયાને તેમણે પોતાની પથારી નજીક જાંધવા દીધેલું. આ જાતના કરોળિયા જાણા જેવો માળો બાંધે છે, અને પગ પસારે ત્યારે લગભગ નાની રકાખી જેવડા દેખાય છે. એ જગાએ સુખેથી, વગરંગભરાયે સવાની ટેવ એમણે પાડી હતી. એમ કરીને તેમણે પોતાનું

સંકલ્પબળ, ગાંધીજીનું શિક્ષણ, અને પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત જીવનનો રક્ષક છે એ સિદ્ધાન્ત પરની પોતાની શ્રદ્ધા, એ બધાનું પારખું આપ્યું હતું. દિનિક્ષમાં કેટલોક વખત રહ્યા પછી મિ. કે — દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી, પોતાનું માનવક્યાનું કાર્ય ને શિક્ષણ આપી રાખવા યુરોપ ગયા.

★

મનુષ્ય અને મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ બેનાં જીવનમાંથી અધિક મૂલ્ય કેળવું, એ વિષે ગાંધીજી સાથે ઘણીવાર ચર્ચા થતી. ત્યારે હું કહેતી કે પૃથ્વી પર જે જીવોનિઓ છે તે સહુમાં મનુષ્યોનિ શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તેની રક્ષા કરી તેને સાચવી રાખવી જોઈએ; અને મનુષ્યજીવન વિ. પ્રાણીજીવનનો સવાલ જોતો થાય તો મનુષ્યની રક્ષા માટે પ્રાણીજીવનનો ભોગ અપાવો જોઈએ.

ગાંધીજીએ એકવાર પૂછ્યું : “ પશુ ઈશ્વરને મન જનનવરના કરતાં માણસની જિંદગીની કિંમત વધારે છે એમ તમે શા સારું માનો છો ? ”

“ કેમકે વિકાસના ક્રમમાં માણસની જિંદગીનું પદ વધારે ઊંચું છે. માણસ કંઈ નહીં તો ઈશ્વરને વિષે વિચાર તો કરી શકે છે, ત્યારે જનનવર એવો વિચાર કરી શકતું નથી. એને લીધે મનુષ્યને વધારે ઊંચું ને વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ”

ગાંધીજી કહે : “ છતાં ધણી માણસો જંગલનાં જનનવરો કરતાં ખૂરી રીતે વર્તે છે. તેઓ દૂર બને છે, કેમકે તેમને દૂરનામાં રસ આવે છે. જનનવરો તો માત્ર આહાર માટે જ દિંસા કરે છે; પણ માણસ તો પોતાના બાંકુને મારવા ઉપરાંત તેને રિંગાવે પણ છે. ”

મેં કહ્યું : એ બધું હું જાણું છું છતાં મારો મત તો એવો જ છે કે સૃષ્ટિની યોજનામાં જનનવર કરતાં માણસની કિંમત વધારે છે, અને જનનવરને જિંદગીના ખાતર માણસનો નાશ ન કરવો જોઈએ. ”

“પણ એમણે એકબીજાનો નાશ શા સારું કરવો જોઈએ ? પૃથ્વી એ ખતેને જોડાજોડ નભાવવા જોઈથી વિચાર નથી શું ? ”

મેં કહ્યું : “ ઘણા દાખલાઓમાં તો નંથી. કેટલાંક પ્રાણીઓની સંતતિ એટલી ઝપાટાભેર જન્મે છે ને વધે છે કે તેમનો નાશ ન કરવામાં આવે તો માણસખત છુટી ન શકે. દાખલા તરીકે આસ્ટ્રેલિયા અને સસલાંના પ્રશ્ન લો.”

પણ ગાંધીજી આવી દલીલમાં કદી સંમત થતા નહીં. તેઓ ભારતવર્ષની પૌરાણિક કથાઓમાંથી અનેક દર્શાવેલા આપીને એમ પુરવાર કરવાનો પ્રયાત્ન કરતા કે વિકરાળમાં વિકરાળ ને લાયાનકમાં લાયાનક જનનવરો પણ માણસની જોડાજોડ રહેવાં જોઈએ ને રહી શકે છે, અને જેમાંથી એકેને બીજા તરફથી ઇલાજ કે હાનિ થતી નથી. હું માનું છું કે આ પછી તેમને સાગરમતી આંત્રમમાં વાંદરાંના ત્રાસને અંગે આસ્ટ્રેલિયાનાં સસલાંના જેવો જ પ્રશ્ન વિચારવાનો આવ્યો છે, જો કે એનો ઉવટનો ઉકેલ તેમણે આપ્યો નથી.

બીજો એક પ્રસંગે અમારી ચર્ચામાં એ વાત નીકળી કે ધારો કે આપણે હવાલે એક માણસ છે તે પોતાનું રક્ષણ કરવા સાવ અસમર્થ છે, ને કોઈ જૂખ્યું જનવર તેને મારીને ખાઈ જાય એવો એકસ જય દેખાય છે; તો તેવી સ્થિતિમાં આપણી દુરજ શી ? ગાંધીજી કહે : “ એવો પ્રસંગ આવે, અને મરણલયમાં મુકાયેલો માણસ, કુધે કરેલું તેમ, જૂખ્યા જનવરને તૃપ્ત કરવા પોતાનો જીવ આપવાનું પસંદ કરે, તો એ જિંવામાં જિંવા પ્રકારનું ને અત્યંત દૈવી આત્મ-બલિદાન કહેવાય.”

મેં કહ્યું : “ પણ ધારો કે એ માણસ જનવરને ખાતર પોતાનો જીવ આપવા માગતો નથી, ને હું જનવરને મારીને તેની નિંદગી

અચાની શંકું એમ છું, તો ! હું એટલું. જાણું છું કે જીવની કયા તાત્વિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી સુંદર લાગે હશે; પણ મને જેને વિષે પ્રેમ છે કે જેને માટે હું જવાબદાર છું એવા કાંઈ માણસની જિંદગી જેંગલી જનવરના હુમલાથી જોખમાતી હોય; તો હું તો લગવાનને એવી જ પ્રાર્થના કરું કે મારા રક્ષણમાં રહેલા માણસને ઉગારવા પેલા જનવરને હણવાનું જ્ઞાન અને બળ તે મને આપે. અને હું એ દામમાં સફળ નીવડું, તો મને એ લડાઈને માટે મનોબળ અને શક્તિબળ આપનાર પરમેશ્વરનો પાક જ માનું.”

ગાંધીજી સહેજ હસીને કહે : “એ તો હું જાણું છું. દરેક માણસે સ્વધર્મનું પાલન કરવું રહ્યું. અને જ્યાં સુધી તમારા વિચાર આ જનના હોય ત્યાં સુધી તમે એ રીતે વર્તો એ યોગ્ય છે.”

અમારી વચ્ચે ચર્ચાના, અથવા કહો કે તકરારનો, ખીજો એક વિષય એ હતો કે કુટુંબના મુખીને કુટુંબનાં માણસો પર અમર્યાદ અંકુશ રાખવાનો હક છે ખરો ? પતિ કે પિતાને સ્ત્રી કે બાળકની જિંદગી પર કશો હક છે એમ હું કમળ કરતી નહોતી. બાઈબિલના જૂના કરારમાં અણાદમે ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે પોતાના દીકરા આઈઝકનું બલિદાન આપવાનો નિશ્ચય કરેલો એવી જ કથા આવે છે, તેના પર એકવાર અમારે વાદવિવાદ થયો. ગાંધીજીએ એ કથાનો ઉલ્લેખ અતિશય લાગણી ને સંમતિપૂર્વક કરેલો.

મેં કંઈક આટલી ચર્ચા કર્યું : “પણ એ પુરુષનું બલિદાન નથી, એના દીકરાનું છે. એ કથામાં જે સ્ત્રી પત્ની અને માતા હતી તેની તો હું વાત જ નથી કરતી. પુરુષ પોતાનો દેહ બલિદાનમાં આપે તો એ એની સ્વેચ્છાની વાત છે. પણ તેનાથી બોગ્સ કાઢને તો બલિદાનમાં ન જ દોમાય; દીકરાને પણ નહીં. દીકરા પર બાપનો એવો

કસો હક નથી. દીકરો એનો છે એટલા માટે એને ઉગારવાનો એનો ધર્મ છે, એને મારવાનો હક નથી.”

ગાંધીજી કહે : “આ વાત તો તમારા ધર્મશાસ્ત્રમાં આવે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે ઈશ્વરે અધ્યાહમને તેના દીકરાનું અલિધાન આપવાની આજ્ઞા કરેલી.”

મેં કહ્યું : “હા, એ હું જાણું છું. પણ પોતાને અલિધાનમાં ધરવા માટે અધ્યાહમને આદર્શકનો જીવ લેવો એવી આજ્ઞા ઈશ્વરે કરેલી એમ હું માનતી નથી. હું માનું છું કે એ મનુષ્યે ઈશ્વર વિષેની પોતાની કલ્પનાનો પોતે જ ધરાવેલો અર્થ છે. દરેક મનુષ્યજીવ પોતાની કરુણી માટે ઈશ્વરને જવાબ દેવા બધાયેલો છે; અને પોતે જ જીવને જન્મ આપ્યો છે તેને ઈનિ કરવાનો પિતાને પણ અધિકાર નથી. બાળકની જિંદગી પર પોતાનું પ્રભુત્વ છે તે એનો ધાત કરવા માટે નહીં. અને માણસ પોતાના બાળકનો જીવ લેવાના પ્રયત્ન માટે યશ ખાંટવા માગે એમાં તો મને જંગલીપક્ષુ જ દેખાય છે. એવી આસુરી કલ્પના જોઈને મને મનમાં ક્રોધ ચડે છે ને અતિશય દુઃખ થાય છે.”

ગાંધીજી કહે : “ત્યારે તમે તમારા ધર્મશાસ્ત્રને માન્ય નથી રાખતાં, એમ ?”

“એ કયામાં સાચી ઘટનાનું વર્ણન કદાચ હશે, પણ અધ્યાહમ આદર્શકની જિંદગીનો ભોગ આપે એવો ઈશ્વરનો આશય હતો એમ હું માનતી નથી.”

ગાંધીજી શાન્તિથી વચ્ચે બોલ્યા : “ઈશ્વરે તેને દીકરાનો જીવ લેવા દીધો, તો નહીં જ. અધ્યાહમને ઈશ્વર પર કેટલાં પ્રેમ ને આસ્થા હતાં તેની કસોટી થઈ. અને ભગવાને માગ્યો ત્યારે વહાલા દીકરાને પણ ભગવાનને ચરણે ધરવા એ તૈયાર થયો, એ વસ્તુમાં જ એ કયાની ખરી ખૂચી નથી ?”

“એ પાઠ શીખવવાનો જ શાસ્ત્રકારનો આશય છે એ હું જાણું છું; ને એ પાઠની ખૂબી તો મને લાગે છે હું સર્વજ્ઞ શકું છું. પણ પોતાનાં પત્ની ને બાળકને મિત્રાડવા ને મારવાનો પોતાને દક છે એવો જે વિચાર પુરુષ ધરાવે છે તે મને ક્યતો નથી. આઈઝકને પોતાને અથવા તો આઈઝકની માને એ બલિદાનને વિષે શું લાગતું હતું એને વિષે; તો આ કથામાં કશું જ કહ્યું નથી. ખરું બલિદાન તો અધ્યાત્મ પોતાનું આપે તે કહેવાય.”

ગાંધીજીએ માથું હલાવ્યું ને કહ્યું : “એ કથાની ખૂબી તમારા ધ્યાનમાં આવતી નથી. આઈઝકે બલિદાનમાં હોમાવાની હા પાડી હોત કે નહીં, એનાથી બાળકનો ભોગ અડાવતાં પિતાને જે દુઃખ થઈ રહ્યું હતું તેમાં ઘટાડો તો થવાનો જ ન હતો. એટલે મુખ્ય વાત તો અધ્યાત્મની મનોવેદના ને શ્રદ્ધાની હતી. અને તેથી જ એ જાણે મુખ્ય પાત્ર હોય એવી રીતે એ કથા કહેલી છે.”

: ૬ :

આ નાનકડા આશ્રમના શાન્તિમય વિકાસમાં થોડા જ વખતમાં વિદ્ય આવી પશું. હું ફિનિક્સમાં થોડાંક અડવાડિયાં રહી એટલામાં નાતાલના મૂળ વતની ઝુલુઓનો બળવો ફાટી નીકળ્યો, અને અમે સહુ અતિશય ચિન્તા ને ખેચેનીમાં પડી ગયાં. અમારા પડોશમાં રહેતા ઝુલુઓ તરફથી કરોડ લય રાખવાનું કારણ નહોતું એ સાચું. છતાં થોડા જ માહલ પર બળવાખોરોની મોટી હાવણી હતી, અને બળવો દાખી દેવા માટે અમારા પોતાના સૈનિકાને વધની જતી સંખ્યામાં મોકલવામાં આવતા હતા. એ હકીકતની અસર અમારાં ઘણાંખરાંના મન પર થવા લાગી હતી.

મેં જોડાનીસગર્મ છોડ્યું તે અરસામાં જ બનેલો એક લયંદર છતાં રમૂજ બનાવ મને અહીં યાદ આવે છે. મારી જે થોડીક જ અંગ્રેજ બહેનપણીઓ હતી તેમાંની એકને થયેલો એ અનુભવ તેણે મને કહ્યો હતો. ઝુલુ લોકોમાં બળભગાટ ચાલી રહ્યો હતો; અને.

જોહાનીસર્ગમાં ધરના નોકરો, જે ઘણાખરા નાતાલના ઝુલુ હતા, તેમનાં મન પર એની અસર પડવા લાગી હતી. એ ચિન્તાનો વખત હતો. ઘણી ગોરી સ્ત્રીઓને દિવસ આખો, પુરુષોની ગેરહાજરીમાં, ઝુલુ નોકરોની જોડે એકલાં ગાળવાનો હોય; એટલે જરૂર પડ્યે આત્મરક્ષા કરવાને તેમાંની ઘણીએ અંદક વગેરે વાપરવાનું દુષ્ટી રીતે શોખી લીધું હતું. સદ્ભાગ્યે ટ્રાન્સવાલમાં એવી જરૂર કદી ઊભી ન થઈ,

મારો બહેનપણીને ત્યાં-ઘણાં વરસનો જૂનો, નો, એક ઝુલુ નોકર હતો. તે વખતોવખત પોતે અચાવેલા ચૈસા લઈ પોતાને ગામડે જતો. ત્યાં બીજી જૈરી મેળવવા માટે એ પૈસાનો ઉપયોગ કરતો એમાં પણ સંકા નહીં. છતાં હંમેશાં વેળાસર પાછાં આવી શેકને ત્યાં વફાદારી ને એકનિષ્ઠાથી નોકરી કરતો. મારી બહેનપણી પ્રત્યે એ વફાદાર હતો; અને એને પણ ટોમ પ્રત્યે મનમાં ખરેખરા ભાવ ને આદર ઊપજવા પામ્યા હતા.

એક દિવસ એણે ઊંડની વાત સાંભળી કે જોહાનીસર્ગના ધર-કામ કરનાર નોકરો તેમના શેક સામે દંડો કરીને તેમની કતલ કરવાની પેરવીમાં છે. એટલે એણે ટોમને, અડધું મગકમાં ને અડધું સાચી બીકથી, કહ્યું : “નોકરો તોફાન કરે તો ટોમ તો મિસિસને ઇજા નહીં કરે; ખરું કે નહીં, ટોમ !”

ધેરે અવાજે શાન્તિ ને દૃઢતાપૂર્વક ટોમ બોલ્યો : “ટોમ જોડેના ધરવાળાં મિસિસને મારશે. જોડેના ધરનો નોકર આ મિસિસને મારશે !”

આ આશ્વાસન સાંભળી મારી બહેનપણીના તો મોતિયા જ મરી ગયા. પાછળથી ગાંધીજીએ આ વાત સાંભળી ત્યારે તેમને બહુ રમૂજ પડી. પણ એ વખતે તો મારી બહેનપણી સાવ ડચાર્જ જ ગઈ હતી.

પાછાં આપણી મૂળ વાત પર આવીએ. ગાંધીજીએ સરકારને લખ્યું કે “જરૂર હોય તો જાનમીઓની ચારવાર કરનારી હિંદીઓની ટોળા લઈને હું સેરા કરવા જવા તૈયાર છું.” સરકારનો જવાબ

હકારમાં આવ્યો: તેમને ગમે તે વખતે જવું પડશે એ જાણીને પણ આશ્રમમાં બેઝેની વધી.

મારા પતિ જોહાનીસર્ગર્થી આવ્યા કે તરત જ આશ્રમના એક નાનકડા મકાનમાં અમારું ઘર ગોઠવાયું. તે આશ્રમને ઈલાકે હતું. બે ઓરડાવાળું લાકડાં ને પતરાંનું માળખું હતું. ફરનીયર તો નહોતું જ એમ કહીએ તો ચાલે. અહીં મેં મારું નાનકડું ઘર વસાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. મારા વિવાહિત જીવનમાં મારું પોતાનું કદી શકાય એવું સ્વતંત્ર ઘર આ પહેલું હતું. પણ જોઈએ તેવો ખોરાક મળવો અશક્ય; સાપ, કોરોળિયા ને ખીર્ન ઝેરી કે ચીતરી ચડાવે એવાં પ્રાણીઓ ધણાં, તેનો ડર રહ્યાં કરે; હું પોતે સહેરમાં જીજરેલી હોઈ જંગલમાં આવેલી આ જગ્યા પ્રત્યે જ મને અણુગમો; ને તેમાં છેવટે ખુલુઓના આ બળવાનો ઉમેરો થયો; એટલે મારું મન હાથમાં રહ્યું નહીં. મને ઊંઘ ન આવે. લગભગ આખી રાત હું જાગતી પડી રહું. જીવનું ને પેટે ચાલતાં પ્રાણીઓની ફાળ રહ્યાં કરે, ને 'હમણાં આવ્યાં, હમણાં આવ્યાં' એવી ફડક મનમાં કાપમ રહે; કલ્પનામાં મને બંદૂક તોપના અવાજ અને મરતા માણસોની ચીસો સંભળાયાં કરે. અમારે ફિનિક્સમાં રહેવું કે નહીં એ વિષે ગાંધીજીએ મારી સાથે વાતચીત કરી, અને અમે દરમિયાન કે હાથ ટુરત તો પોસાક મને લઈને ડરખન જાય એમાં જ હતાપણુ છે. એ પ્રમાણેની ગોઠવણ થઈ, અને એક દિવસ સવારે ડરખન જવા માટે મેં ફિનિક્સ છોડ્યું. દેશમાં મારી સાથે ખાખી પોશાકવાળો એક માણસ હતો, તે કહે કે "મારો આ થેલો છે તેમાં જખાટાનું ડોકું છે." ખુલુ સરદાર જખાટાનું ડોકું લાવે તેને ધનિમ આપવાનું સરકાર તરફથી જાહેર થયેલું હતું, એટલે મેં આ માણસની વાત ખરી માની. પણ એ ખરી હતી કે નહીં એ હું જાણતી નથી. અમે ડરખનમાં રહ્યાં તે દરમિયાન પણ મારા પતિ 'ઈડિયન ઓપીનિયન'નું સંપાદનકાર્ય ચાલુ રાખવાને અડખાડિયાના પણા દિવસ ફિનિક્સ જતા; ને કેટલોકવાર હું પણ તેમની સાથે જતી.

અમે ફિનિક્સ-છોડ્યું તે પછી થોડા જ વખતમાં, જખમીઓની સારવાર કરનારી હિંદીઓની ટોળા લઈ ગાંધીજીને રણસેત્ર પર જવાનું આપ્યું. તેમણે પોતે હિંદીઓની એક નાની દુકડી ભેગી કરી હતી, અને તેના માણસોને તેમની ફરજોનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. બાપે ગાંધીજીના આ નવા પગલાથી ફિકર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. પણ ગાંધીજીને ઝાઝો વખત બહાર રહેવું પડ્યું નહીં. બળવો થોડા જ વખતમાં ધમી ગયો, ને ગાંધીજી ફિનિક્સ પાછા ફર્યા; પણ ફરીકામ રહેવાને નહીં.

દાન્સવાક્ષમાં વસતી હિંદી કામમાં બની રહેલા બનાવોને અંગે ત્યાં તેમની હાજરીની જરૂર હતી. તેઓ લગભગ તત્કાળ જોહાનીસબર્ગ જવા નીકળ્યા. મારા પતિ ને હું અકવાડિયા પછી ત્યાં જઈએ એવી ગોઠવણ કરતા ગયા. જોહાનીસબર્ગ આવી તેમણે એક ફરના પરામાં નાનકડું ઘર લીધું; જેના વિના ચલાવી જ ન શકાય એવું ઓજામાં ઓછું ચાચરચીકું વસાવ્યું; ને ત્યાં થોડા દિવસમાં અમે જઈને તેમની સાથે રહ્યાં. બા અને ત્રણ છોકરા ફિનિક્સમાં જ રહ્યાં. છોકરાઓને પાછું સગવડ પ્રમાણે છૂટુંખાચું શિક્ષણ મળવા લાગ્યું. આ અરસામાં સૌથી મોટો છોકરો આમહપૂર્વક માગણી કરવા લાગ્યો હતો કે મને ક્યાંક સારી નિશાળમાં જઈને રીતસર શિક્ષણ લેવા દો. મેં ફિનિક્સ છોડ્યું તે પહેલાં એણે મને કહેલું: “બાપુ પોતે તો રીતસર ભણ્યા છે, તો મને શા સારુ એ રીતનું બાણવાનું ન મળે ?”

મારું મન એના પક્ષમાં હતું, છતાં બાપુએ મને કહેલાં વચન મેં એને સંભળાવ્યાં.

એણે કહ્યું: “એ બધું બરાબર છે. પણ બાપુએ જે શિક્ષણ લીધું છે તે ન લીધું હોત તો તેઓ આજે જે કામ કરે છે તે ન કરી શકત. એટલે મારે પણ એમની પેઠે બાણવું છે.”

મેં ગાંધીજી સાથે આ વિશે વાત કરવાનું વચન તો આપ્યું,
પણ એમનો વિચાર ફેરવી શકાશે એવી જરાયે આશા મને ન હતી.

મને જે નાનકડા ધરમાં ઘણું જવામાં આવી તેમાં નહોતું કંઈ
શોભા કે શણગારનું નામનિશાન; કે નહોતી જેને હું જરૂરી માનવા
ટેવાયેલી એવી કાંઈ ચીજો. ભોંય પર જડેલાં દેવદારનાં ખુલ્લાં પાટિયાંને
ઢાંકવા રોતરંજ કે ગાલીચા નહોતા. બારીએ લટકાવવાના પંદા નહોતા.
માત્ર કેટલાંક બેઠ્ઠાં પીળાં 'ચટર' હતાં, તેનાથી સડેજસાજ એકાંત
જેવું કંઈક સચવાતું. પીળા રંગેલી બીંતો પર એક પલ્લ ચિત્ર નહોતું;
અને સાદામાં સાદું રાચરચીકું જ ધરમાં વસાવ્યું હતું.

મેં જતાંવેંત ધરમાં ફરીને ત્યાંની ગોઠવણ જોઈ લીધી. મને
અચ્ચર હતી કે ગાંધીજી ફરીવાર મધ્યમ વર્ગના જેવું ધર વસાવવા
માગતા નહોતા. મારા પતિને પણ ધરમાં જરૂરની ચીજોની પરવા
નહોતી; કેમકે એ પણ, ગાંધીજીની પેઠે, હિંદી કામને માથે ઝમૂમી
રહેલી નવી આકૃતને પહોંચી વળવામાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા. હું
તરત જ ધરમાં સુધારો કરવા બેઠી. રસોડું હતું તેને જમવાની ઝોરડી
બનાવી. આગલા ઝોરડાને નાનકડા દીવાનખાતાનું રૂપ આપવા તેમાં
અમારી ચોપડીઓ ને બીજી કેટલીક ચીજો રાખી. બીજી બે સુવાની
ઝોરડી હતી—એક ગાંધીજી માટે, તે એક અમ દંપતી માટે.
ઝોરડીઓ બધી જ સાવ નાની હતી. નોકરને માટે બહારના ભાગમાં
એક ઝોરડી હતી. પણ અમારે નોકર તો રાખવાનો નહોતો, એટલે
ગાંધીજીની પાસે રહેતો એક હિંદી જુવાન તેમાં રહેતો. ધરની આગળ
એક ઓશરી હતી. તે બાદ કરતાં ધરની સામે જ એક વિશાળ
મેદાન હતું; તે એને બીજે છેડે જે લત્તો આવેલો હતો • તેનું નામ
'હાઇવેડ્ઝ' (ગિરિખેડ) પાડેલું હતું. કેટલાક શ્રીમંત રકોચ લોકોએ

ત્યાં પોતાનાં ઘર બાધેલાં, એટલે સ્વદેશનું સ્મરણ તાલું રાખવા લગતે આ નામ આપ્યું હતું.

જોડોનીસર્જમાં આવ્યે થોડા દિવસ થયા બાદ મેં ગાંધીજીને કહ્યું: “મારે થોડાકે પડદા, થોડીકે ભજન કે ગાલીચા, ને ધરને ‘ધર’ જેવું બનાવવાને બીજી થોડીકે ચીજો જોઈએ છે.”

ગાંધીજીએ આશ્ચર્યભર્યા અવાજે પૂછ્યું: “પણ ધારે સારું? એ બધું શું કામ જોઈએ? તમારી બારીઓમાંથી જે પ્રદેશ દેખાય છે તે કાંઈ પણ ચિત્રના કરતાં સુંદર નથી શું? તો પછી એને પડદાથી ઢાંકી દઈ, તેના પર નજર જ ન પડે એવું કરવાથી શા ફાયદો? તમે તો કહેતાં હતાં કે તમને આકાશનાં દ્રશ્યો ને સુંદર સ્પર્શસ્થો જોવાં ગમે છે. એ બધું તો તમારી સામે જ પડેલું છે. તેને તમે પડદાથી શા સારું ઢાંકી નાખવા માગો છો એ હું સમજી શકતો નથી.”

મેં કહ્યું: “થોડાકે લેસના પડદાથી કે ઝીણી મસમસથી એ દેખાવ ઢાંકાઈ નહીં જાય. પડદા એવી રીતે બારીઓની બાલુમાં કોરે કોરે આવી રહેશે કે આ સસ્ટું, ભમરાણું લાકડું જ માત્ર ઢાંકાઈ જશે અને હું કંઈ આખો દહાડો તો બારી બહાર જોવાં કરવાની નથી જ. વળી છ વાગ્યા પછી તરત અંધારુ થઈ જાય છે, ને પછી તો મારે બીજા તરફ જ જોઈ રહેવું પડે છે. ધરમાં પોતાની કંઈ શોખા જેવું તો છે જ નહીં. જે કંઈ જુઓ તો સસ્ટું ને કંઈય છે, ને એ બધું ઉઘાડું જોતાં મને કંઈ ને કંઈ થઈ જાય છે. થોડા જ પૈસા ખર્ચીને અને એક બે ચિત્રો લગાવીને પણ, હું એને અત્યારના કરતાં ઘણું સારું દેખાણું કરી શકું એમ છું. આ બૂંડી ભૂખ જેવી દીવાલ મારે ઢાંકવી છે.”

ગાંધીજી કહે: “પણ તમે અહીંયાંથી જે ચિત્રાર જોઈ શકો છો તેના કરતાં અધિક સુંદર ચિત્ર કાંઈ તમને મળશે ખરું?”

હસીને, એ નાના દીવાનખાનાનો ખારીમાંથી દેખાતા મનોહર દ્રશ્ય તરફ ગાંધીજીએ હાથ લાંબો કર્યો. “જે ચીજો પર તમારે માત્ર વધારે વખત જ ગાળવાનો રહેશે એવી ચીજોનો વાર તમે શા સારુ વધારવા માગો છો ? તમે કહો છો કે તમારે સુંદરતા જોઈએ છે. એ તો અહીં તમારી આસપાસ પડેલી છે. ઈશ્વરે તમને સાચી સુંદરતા આપી છે. પણ તમે માણસની બનાવેલી ચીજો માટે શા સારુ તકસો છો ?”

મેં કહ્યું : “ ઈશ્વર, અને મનુષ્ય વચ્ચે તમારા જેટલી સહેલાઈથી હું બેઠ પાડી શકતી નથી. એમની વચ્ચે એવી રીતે બેઠની લીટી ફેરતાં મને આવડતું નથી. મનુષ્ય સુંદર વસ્તુઓ સરળે, તો એની મારફતે ઈશ્વર જ બોલે છે એમ કહેવાય.”

ગાંધીજી કહે : “ પણ તમારી પાસે ઈશ્વર હોય તો પછી તમારે મનુષ્યને પૂજવાની જરૂર રહે ખરી ? ”

મેં કહ્યું : “ હું મનુષ્ય દ્વારા ઈશ્વરને પૂજી શકું છું.”

“ના, તમે મનુષ્યની પૂજા કરવા જતાં ઈશ્વરનું દર્શન ગુમાવો છો.”

“હું તમારી સાથે એ વાતમાં સંમત નથી. મનુષ્યે રચેલી કાંઈ સુંદર વસ્તુ જોઈને હું પ્રેમના વા સૌન્દર્યના સાક્ષાત્કારની સમીપ પહોંચું છું, એટલી ખગર મને છે. મનુષ્ય ઈશ્વરનો દુશાપિયો છે.”

થોડીક વાર શાન્તિ રહી. પછી ગાંધીજીએ કહ્યું : “ જાણે, તમારે પડદા ને ગાલિયા જોઈએ જ એમ તમને લાગતું હોય તો મંગાવી આપીશું. હેનરીની સાથે આપણે વાન કરી લઈશું.”

થોડા દિવસમાં એક ગાલીચો આવ્યો. ખારીઓ માટે પડદા ને ખુરસીઓ માટે ગલેક્ષ બનાવવા હું મંડી પડી. દીવાલ માટે એક ચિત્ર પણ મેળવ્યું. અને થોડાંક અઢવાડિયામાં અમારું નાનકડું મકાન ખરેખરે બંધ થઈ ગયું.

ત્યાં પોતાનાં પર બાધેલાં, એટલે સ્વદેશનું સ્મરણ તાત્તુ રાખવું
સત્તાને આ નામ આપ્યું હતું.

જોડોનીસર્જમાં આવ્યે થોડા દિવસ થયા બાદ મેં ગાંધીજીને
કહ્યું: “મારે થોડાક પડદા, થોડીક ભજમ કે ગાલીચા, તે પરને ‘બર’
જેવું બનાવવાને બીજી થોડીક ચીજો જોઈએ છે.”

ગાંધીજીએ આશ્ચર્યભર્યા અવાજે પૂછ્યું: “પણ શાને સારું!
એ બધું શું કામ જોઈએ! તમારી બારીઓમાંથી જે પ્રેશ દેખાવ છે
તે કાંઈ પણ ચિત્રના કરતાં સુંદર નથી શું? તો પછી એને પડદાથી
ઢાંકી દઈ, તેના પર નજર જ ન પડે એવું કરવાથી શા ફાયદો!
તમે તો-ઠહેનાં હતાં કે તમને આકાશનાં દશ્યો તે સુંદર સ્થિતિમાં
જોવાં ગમે છે. એ બધું તો તમારી સામે જ પડેલું છે. તેને તમે
પડદાથી શા સારું ઢાંકી નાખવા માગો છો એ હું સમજી શકતો
નથી.”

મેં કહ્યું: “થોડાક લેસના પડદાથી કે ઝીણી મશ્શમથી એ
દેખાવ ઢંકાઈ નહીં જાય. પડદા એવી રીતે બારીઓની બાજુમાં કારે કારે
આવી રહેશે કે આ સસ્તું, ભરખાણું લાકડું જ માત્ર ઢંકાઈ જશે.
અને હું કંઈ આજો દહાડો તો બારી બહાર જોવાં કરવાની નથી જ.
વળી છ વાગ્યા પછી તરત અંધારુ થઈ જાય છે, ને પછી તો મારે
બીંતો તરફ જ જોઈ રહેવું પડે છે. ઘરમાં પોતાની કંઈ શોખ
જોવું તો છે જ નહીં. જે કંઈ જુઓ તે સસ્તું ને કંઈયે છે, ને એ
બધું ઉઘાડું જોતાં મને કંઈ ને કંઈ થઈ જાય છે. થોડા જ પેલા
ખરચીને અને એક બે ચિત્રો લગાવીને પણ, હું એને અત્યારના
કરતાં ધણુ સારું દેખાતું કરી શકું એમ છું. આ જુડી જૂખ જોની
દીવાલ મારે ઢાંકવી છે.”

ગાંધીજી કહે: “પણ તમે અહીંયાંથી જે ચિતાર જોઈ શકો
છો તેના કરતાં અધિક સુંદર ચિત્ર કાંઈ તમને મળશે ખરું?”

વખત પછી રાખ્યો. પણ તે સાવ કાચો હતો. રસોડાનું ટેબલ મારા દહેવા પ્રમાણે ધસીને સાફ કરવાને બદલે કાળું બનાવતાં મેં એને બોલ્યો તે પછી મેં એને રજા આપીને બીજા નોકરને રાખ્યો.

આ હળસી નોકરને ફરસ કે ચૂલો કે બારી સાફ કરતાં થીખ-વવાની મારી મહેનત ને ગડમગડ બોઈ માંધીછને રમજ પડતી. પણ તેમણે એ પણ બોલ્યું કે મને દહાડા હતા એટલે મને ઘરમાં કંઈક રીનસર મદદ મળવી જોઈએ. એટલે થોડાક વધારે વખત નોકર બિનાનો ગયા પછી છેત્રે, મારું પહેલું બાળક જન્મ્યું તે પહેલાં મહિનાએક પર, અમે ઘરના બધા કામકાજમાં મદદ કરવાને એક જુવાન હળસી બાઈ રાખી. એને તો જુદી જોરડી આપવી જોઈએ. સફાગમે બકારતી જોરડીમાં રહેતો હિંદી જુવાન કેટલાક વખતથી જોહાનીસખાઈ જઈ તેના મિત્રોની સાથે રહેવા માગતો હતો, એટલે તેણે એ જોરડી છોડી ને આ નવી નોકરે તેનો કબજો લીધો.

આટલામાં અમારે સકુને અતિશય પરિશ્રમ ને ચિન્તા વેઠવાં પડે એવો સમય આવી ચૂક્યો હતો. હિંદી કામને માથે આકૃતનાં વાદળ ઝૂમી રહ્યાં હતાં. પહેલાંની પેઠે સાંજની વેળાએ શાન્તિથી બેસી ફિત્-સફી ડહોળવાનો વખત જ મળતો નહીં. ધગીવાર માંધીછને ઘેર આવતાં મંધરાત થઈ જતી; અને શહેરમાં પંદર કલાક સખત કામ કર્યા પછી ઘેર પહોંચ્યા માટે તેમને ચાર માઈલ ચાલવું પડતું. એટલી મોડી રાતે પણ એમનું તે દિવસનું કામ પૂરું થતું નહીં. કેટલાક હિંદી લોકો આસપાસ ઘેરાઈ રહેલી આકૃતને પહોંચી વળવાના ઈલાકેની ચર્ચા ચાલુ રાખવાને તેમની જોડે ચાર માઈલની મજલ કરતા. માંધીછની સાથે મંધરાતે ચાર કે વધારે માણસો આવ્યા હોય એવો બનાવ અસાધારણ ન રહ્યો. વાન કરતાં કરતાં બધા યાત્રીને લોથપોથ થઈ જતા એટલે આમંત્રીકોને, સવારે પાછા પગપાળા શહેરમાં જતા પહેલાં, થોડા કલાક

એમાં જે ચીજે મેં ઉમેરેલી તેને વિષે ગાંધીજી મને ખીજવતા, તે કહેતા: “આ ચીજે બનાવવામાં ને સાચવવામાં જે વખત ગાળે છે તે તમે જ્ઞાન મેળવવામાં ગણી શકત. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વખત ગાળવાની ઇચ્છા તમને થાય છે એમ તો તમે ધણીવાર કહ્યું છે.”

મેં કહ્યું “પણ હું સીધું છું ત્યારે વિચાર કરું છું. મારા હાથ કામ કરે છે એટલા માટે મારું મગજ નવરું બેસી રહેતું નથી. અને સીધણથી તો જ્ઞાનતાંત્રીઓને પણ આરામ મળે છે.”

મને ધણીવાર થાય છે કે ગાંધીજી રાંદિયા પર સૂતરના તાર કાઢતાં કાઢતાં એમના ધણા પ્રશ્નોનો વિચાર કરતા હશે ત્યારે એમને અમારી આ વાતચીતો યાદ આવતી હશે ખરી ?

મેં પાછળ કહ્યું છે કે અમારે નોકર રાખવાનો નહોતો. જતાં ધરકામનો બધા બોલે મારી એકલીને માથે ન પડે એવી ગોઠવણ કરી હતી. ધરમાં જે બે પુરુષો હતા તેમાંના એક બારીઓ સાફ રાખવી, ને બીજાએ બોશરી ને આગલું ચોમાન વાળીમૂડીને સાફ કરવાં, એમ ગોઠવ્યું હતું. હું જરૂરી ચીજોની યાદી કરું તે બધી ચીજો પુરુષોમાંથી જ માર્ક લઈ આવતા. આ વખતે સવારના નાસ્તામાં ફળ, પૂર્ણ ધઉંની રાટી, અને જેને જોઈએ તેને માટે સૂઈ ફળનું ‘માખણ’, એટલું લેવાનો રિવાજ અમારે ત્યાં હતો; ને દરેક જણ પોતાને જોઈતી ચીજો તૈયાર કરી લેતું. પુરુષો બધા સવારે વહેલા આસ્થા જાવ, અટલે ધરની સાફ સૂઈ માટે ને સાંજના વાળુ સારુ ચંધવા માટે મારી પાસે દિવસ આખો ફાજલ રહેતો. વાળુ માટે વપરાયેલાં વાસણુ ધોવામાં પુરુષો મદદ કરતા. સાંજના કામમાં મારે લાગે તો ટેબલ પરની ચીજો ઉપાડીને ટેબલ સાફ કરવાનું જ રહેતું. પણ આ ગોઠવણ સન્તોષકારક જણાઈ નહીં. ગાંધીજી અને પોલાકને લાગે જે ધરકામ કરવાનું આવે તે કરવા જોડેલો વખત એમની પાસે હતો નહીં. એટલે રસોડાના કામમાં મદદ કરવા તથા બારીઓ વગેરેની વાળમૂડ કરવા એક નાનો હજસી હોકરો થોડા

પડેલ્યા હતા. રાત અધારી હતી. ઘર બહુ એટલે તેમણે બારણું
ખોળી કાઢવાને ફાંફાં મારવા માંડ્યાં. એ શોષ કરવામાં સુતેલા માણસ
પર તેમાંથી કાઢતો પગ પડેલો. સુતેલા માણસ એકએક સફળો અગી
લોકો. તેને લાગ્યું હશે કે ચોર તેના પર હુમલો કરી રહ્યો છે, એટલે
તેણે તરત જ સામો ધમ્મો લગાવ્યો. પછી તો દીવા સળગાવ્યા,
માણસો બધા અંદર આવ્યા, ને વધારે વાતચીત ચાલી. મને લાગે છે
અમને કાઢતે તે રાતે ઝાઝી ઊંઘ આવી નહીં. આ વિચિત્ર ધાંધલથી
કાઢતે ઇતિ ન થવા પામી એટલું માત્ર સદ્વાચન.

મનુષ્યને સહજ એવી આ પ્રકારની ઘટનાઓ તે પાનતી વેળાએ
ખવાને ગમરાતીને બેચેન કરતી ખરી, છતાં એને લીધે એ દિવસોની
ચિંતાનો બાર હળવો થતો. અતિરૂપ આકરી કસોટીના દિવસોમાં પાંચ
હેતુપૂર્વક દસવાને માટે કંઈક સામગ્રી મેળવનાં અમે શીખ્યાં. દરેક
વસ્તુની રમૂજ બાંધી લેવાનું ગાંધીજી કહી ચૂકતા નહીં. ઘણા વસમા
બનાવોનો દુઃખદ અંત આવતો અટકાવવામાં તેમનું રિમત અને તેમના
મુખમાંથી નીકળેલા ઘોરાક કંઠ પાકના સખ્દો ધણો ફાળો આપતાં.

: ૭ :

વડીલમંડળમાં તેમજ અગ્રીવર્ગમાં ગાંધીજીએ ઘણા કુશળ વડીલ
તરિક્કા શારી નામના મેળવી હતી. ન્યાયાધીશોનાં મનમાં પણ
એમના પ્રભુ ભારેમાં ભારે આદર હતો. એકીસમાં પણ કામ હોય
ત્યારે ગાંધીજી અને મારા પતિ સાંજે ઘેર કેમોની ચર્ચા ચલાવે. કાપડાની
ધંજી ચપટપટી ચૂંચોની ચર્ચા વખતે હું દાગર રહેતી. કેટલીકવાર કાંઈ
રૂઝમાં રહેલા કાપડાના મુદ્દાને લીધે નહીં, પણ ગાંધીજીના મન પર એને
વિશે ને જાણ પડી હોય તેને લીધે, એમાં રસ પડતો. એવો એક કેસ
નીચે આપ્યો છે.

પરુ નવી ને નજીવી હતી. એક મ.જુલ પર ચોરીનું તડોમન
મુખ્ય હતું, ને તેને ગાંધીજીને પેનનો જવાબ કરવાની વિનંતી કરી

ઉંઘ કાઢવા માટે ધરની ચાકીમાં કે બીજે જગે ત્યાં ધાબળા ન ખાતા. અમારા ધરની પાસેથી રહેરના મધ્યભાગમાં જવા માટે એક બસ ઊપડતી, પણ એ તો ગોરા રોકિની સગવડ માટે હતી; એમાં કાગા લેકોને બેસવાની છૂટ નહોતી. આનો અર્થ એ કે ગાંધીજીને મળવા આવનાર હિંદીઓ, ખાનગી ગાડી લાડે હર્ષ શકે એટલા શ્રીમંત ન હોય તો, તેમને હંમેશાં ચાકીને આરવુંજવું પડતું. આ હાડમારી પોતાને પડતી તેની ફરિયાદ ગાંધીજી કદી કરતા નહીં. તેમણે જો ખાસ સગવડ માટે અરજ કરી હોત તો અપરાધરૂપે બસમાં બેસવાની છૂટ મેળવી શકત. પણ જે સાબ કે સગવડ પોતાના ગરીબમાં ગરીબ દેશભાઈઓને ન મળે તે તેઓ પોતે, મળતાં હોય તોપણ, કદી લેતા નહીં. વગી થોડુંક અંતર કાપવું હોય તો માણસે પોતે ચાકીને જ જવું જોઈએ એવો એમનો મત હતો. પણ તેમને સહેજ વાર એટલા મળવાની આશાએ કાઈ અવસ્થાવાર્ગા હિંદી પુરુષ કે સ્ત્રી પણ ચાકીને આવતાંજતાં ત્યારે તેમને ધરૂવિચાર બહુ લાગી આવતું.

આ અરસામાં એક બનાવ બન્યો. તે રમૂજ હતો, પણ બન્યો ત્યારે બધાં જરા લડકી ઊઠ્યાં. કેટલાક લાઈઓ ગાંધીજીની સાથે મોડી રાતે આવ્યા હતા. રાતે એક વાગે તેમાંના કેટલાક ચાકીમાં ધાબળા પર પડ્યા હતા. બોગ આ નાનકડા ધરની આગલી ઓશરી પર સૂતા હતા. ધરમાં રાત્રિ છઠ્ઠાઈ ગઈ હતી માણસો સહુ ઉંઘી ગયા હતા. એટલામાં એક ધીમી ચીસ, અને ઊલટારા ને કપાકપીના અવાજ સાંભળીને અમે જાગી ગયાં ને લડકી ઊઠ્યાં. અમારી સૂવાની ઓરડીની નીચે જ ઓશરી હતી ત્યાંથી અવાજ આવતા હતા. શું છે તે જોવા અમે ઉતાવળે ઊઠ્યાં. બારી ઉઘાડી નાખી એટલામાં કાંઈએ શેરીમાં પડતો મોટો દરવાજો ખોલ્યો. અવાજનું કારણ જોણી કાઠનાં ઝાઝી વાર ન લાગી. જો માણસ અદારગામથી રહેરમાં આવ્યા હતા, અને ગાંધીજીને વિનાવિલંબે મળવાનો એમનો નિશ્ચય હોઈ, તેઓ ચાકીને અમારે ત્યાં

પહોંચ્યા હતા. રાત અધારી હતી. ઘર જડ્યું એટલે તેમણે ખારણ ખોળી કાઢવાને ફાંફાં મારવા માંડ્યાં. એ શોધ કરવામાં મૂતેલા માણસ પર તેમાંથી કોઈના પગ પડેલો. સતેલી માણસ એકાએક સફાળો જાગી ઊઠ્યો. તેને લાગ્યું હશે કે ચોર તેના પર હુમલો કરી રહ્યો છે, એટલે તેણે તરત જ સામો ધગ્યો લગાડ્યો. પછી તો દીવા સળગાવ્યા, માણસો બંધા અંદર આવ્યા, ને વધારે વાતચીત ચાલી. મને લાગે છે અમને કોઈને તે રાતે ઝાઝી જાંઘ આવી નહીં. આ વિચિત્ર ધાંધલંથી કોઈને ઈગિ ન થવા પામી એટલું માત્ર સદ્વાચ્ય.

મનુષ્યને સફળ એવી આ પ્રકારની ઘટનાઓ ને જાનની વેળાએ બંધાને ગમરાવીને જોયેન કરતી ખરી, છતાં એને લીધે એ દિવસોની ચિંતાનો ભાર હળવો થતો. અતિશય આકરી કસોટીના દિવસોમાં પણ હેતુપૂર્વક દસવાને માટે ઠંઠક સામગ્રી મેળવતાં અમે સીધ્યાં. દરેક વેસ્ટની રમૂજ બાંબુ જોવાનું ગાંધીજી કહી ચૂકતા નહીં. ધણી વસમા બંનાવેલો દુઃખદ અંત આવતો અટકાવવામાં તેમનું રિમત અને તેમના મુખમાંથી નીકળેલા થોડાક ઠંડા પાંડનારા શબ્દો ધણો ફાળો આપતાં.

: ૭ :

વકીલમંડળમાં તેમજ અસીલવર્ગમાં ગાંધીજીએ ધણી કુશળ વકીલ તરીકે સારી નામના મેળવી હતી. આયાધીશોનાં મનમાં પેણુ એમનાં પ્રત્યે ભારેમાં ભારે આદર હતો. એાફીસમાં ધણું કામ હોય ત્યારે ગાંધીજી અને મારા પતિ સાંજે ઘેર ફેરોની ચર્ચા ચલાવે. કાંપદાની ધણી અટપટી મૂંચોની ચર્ચા વખતે હું હાજર રહેતી. કેટલીકવાર કોઈ કેસમાં રહેલા કાંપદાના મુદ્દાને લીધે નહીં, પણ ગાંધીજીના મન પર એને વિશે ને હાથ પડી હોય તેને લીધે, એમાં રસ પડતો. એવો એક કેસ નીચે આપ્યો છે.

વસ્તુ નાની ને નજીવી હતી. એક માણસ પર ચોરીનું તરોમંત મુકાયું હતું, ને તેણે ગાંધીજીને પોતાનો બચાવ કરવાની વિનંતી કરી

હતી. એક વાત સહુને જાણીતી હતી. ગાંધીજી જે માણસને ગુનેગાર માનતા હોય તે 'ગુનેગાર નથી' એવું અદાલતની આગળ કદી ન કહે. ગુનેગારે કેવા સંજોગોમાં વિવશ જનીને ગુનો કર્યો એ વર્ણવી ગુનાની ગંભીરતા હળવી કરવાનો પ્રયત્ન કરે; પણ મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ જામા રહી જાણીનેહતે અસત્ય કદી બોલે નહીં. અસીલે મોનાને ઉતર્યા છે. એમ માણુમ પડતાં તેની 'શ્લોક' મૂકી દઇ તેજો અદાલતમાંથી ચાલ્યા ગયાના અનેક પ્રસંગ બન્યા હતા, એ પણ જાણીતું હતું. દરેક અસીલને આ વાતની ચેતવણી પહેલેથી આપવામાં આવતી, અને એ સમજીને જ તે માંધીજીને વકીલ તરીકે રોકતો.

એટલે, હું જેની વાત કરું છું તે દાખલામાં સિદ્ધામતદાર ગાંધીજીને મળ્યો ત્યારે તેમણે તેની બહુ કીધુવટથી તપાસ કરી. થોડી જ વારમાં પેલાએ કબૂલ કર્યું કે એણે ગુનો કર્યો હતો.

ગાંધીજી કહે : "પણ તમે શા સારુ ગુનો કર્યો ? તમે ચોરી કરેા છે એની તમને ખબર હતી. એને માટે શી સજા થાય એ પણ તમે જાણતા હતા. છતાં તમે ચોરી શા સારુ કરી ?"

પેલાએ ઉવટનો જવાબ આપી દીધો : "મારે જીવવાનું હતું તેથી."

"તમારે જીવવાનું હતું તેથી ?" ગાંધીજીએ હળવે સાદે પેલાનાં વચનનો પડો પાડ્યો. "શા સારુ ?"

આ બનાવ વિશે, ને ગાંધીજીએ ઉપરે પૂછેલા 'શા સારુ' શબ્દ વિશે, મેં તારપણી ધણીવાર વિચાર કર્યો છે. એમનું મન કેવી રીતે કામ કરી રહેલું હતું તે આ શબ્દો પરથી જણાઈ આવતું હતું. "તમારે શા સારુ જીવવું પડે છે ? તમે જગનના જીવનમાં શો ફાળો આપો છો ?" એ સવાલ એમની નજર સામે હંમેસાં રહેતા.

ખીજે એક પ્રસંગે એક અસીલ રવિવારે સવારે આવીને ગાંધીજીને કહેવા લાગ્યો કે "મને એક ગંભીર આરોપસર તરતમાં જ પકડેલો ને જામીન પર છોડ્યો હતો." ગાંધીજી ખીજે દિવસે અદાલતમાં તેની વતી

હાજર રહે એમ કહેવા તે આવેલો. ગાંધીજી પર કામનો હદખારનો બોલો પડતો હતો એ મારા પતિની માથામાં હતું. એટલે રવિવારે ન્યારે મમ ને શરીરને આરામ આપી તેનો થાક ઉતારવો જોઈએ ત્યારે પણ ગાંધીજી અસીલને મળે એ સામે તેમણે રાવ ખાધી. ગાંધીજીના જવાબમાં હજનો પણ સોંસરો બિતરી જાય એવો ઠપકો ભરેલો હતો:

“જે માથુસ પર આકૃત આવી પડી હોય તેને રવિવારનો આરામ ન સુઝે! આ માથુસ દુઃખી ને ચિન્તાતુર છે. આ કેસમાં જેમ તે ગુનેગાર છે, તેમ ગુનેગાર હોય તોપણ હું એને મળવાની ના કેમ પાડી શકું?”.

એકવાર અમુક વખત સુધી ઓફિસના ફિસાબ સંભાળવાનું કામ મારા પતિને માથે હતું. તેમણે જોયું કે એક અસીલની પાસે ધણીવાર ઉચ્ચાણી કરવામાં આવેલી, છતાં ગાંધીજીની શીની ધણી મોટી રકમ તેને માથે ચડી ગઈ હતી. પેસાની બેપરવાઈ બહુ ભારે હતી. એટલે મારા પતિએ પેસાની નોટિસ ધડી ઠાઠી; દેવું જલદી ભરપાઈ ન થાય તો ફાવો કરવાની ધમકી આપી, ને કાગળ ગાંધીજી પાસે સહી માટે મૂક્યો. ‘પણ ગાંધીજીએ તો એમને બોલાવ્યા ને કહ્યું:

“અસીલોના કહેવાથી તેમની વતી હું મને તેમ કરતો હોઉં, પણ મારું પોતાનું લેણું વસૂલ કરવા હું કાયદાનો આશરો કદી લેતો નથી, એની તમને ખબર નથી? માથુસને ધમકી આપીને કે બળ-જબરી વાપરીને પ્રમાણિક બનાવી શકતો નથી. એટલે અસીલ જો રાજીખુશીથી પૈસા ન આપે તો, એની પાસેથી તત્કાળ શી ન લીધી ને લેણું ચડવા દીધું એમાં મેં કરેલી મૂર્ખાઈ ને અમમચેનીના અભાવ માટે મારે સદન કરવું રહ્યું.”

ધડીલાનને અજેની બીજી એક વાત આ પ્રમાણે છે. ડૉ. કાઉએ અસારે દક્ષિણ આફ્રિકાની વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયાધીશ છે. તે વેળા

જાણીતા વંકીજ દતા. એક કાળે તેમણે બ્રિટિશ સરકારની સખ્ત ના-
મરજી વહોરી લીધી હતી. બોચર, યુદ્ધ દરમ્યાન તેમના પર રાજદ્રોહનો
મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવેલો તેમાં કેદની સજા અપાયેલી; ને તેમને
બેરિસ્ટરનું પ્રમાણપત્ર આપનાર લંડનની વકીલાતી સંસ્થાએ (ઈને)
તેમનું પ્રમાણપત્ર રદ કર્યું હતું. યુદ્ધ પછી શાંતિ થઈ અને દ્વાન્સવાદમાં
બ્રિટિશ અમલની સ્થાપના થઈ ત્યારે, વિચારવતનું વકીલાતી પ્રમાણપત્ર
ફરી મળે એ ઉદ્દેશથી, તેમણે દ્વાન્સવાદની વેડો અદાલતમાં એડવોકેટ
તરીકે દાખલ થવા માટે અરજી કરી, ને તે મંજૂર પણ થઈ. ગાંધીજી
યુદ્ધ પહેલાં એમને જોહાનીસબર્ગમાં સરકારી વકીલ તરીકે ઓળખેતા
હતા, ને વકીલાત દરમ્યાન એમણે ગાંધીજી પર ધણીવાર નાના નાના
ઉપકાર કરેલા. ડૉ. કાઉએની અરજી સુનાવણી માટે નીકળી, તે દિવસે
ગાંધીજી અનાયાસે ધધાને અંગે અદાલતમાં હાજર હતા. ડૉ. કાઉએને
સૌથી પહેલું અભિનંદન તેમણે આપ્યું; અને તેમને વકીલાતના હક અને
અધિકાર ફરી મળ્યાની નિશાનીરૂપ જો વકીલ તરીકેનો જન્મો, તે ફરી
પહેરવામાં ધણી સતોષથી મદદ કરી. એક વિચાર આવતા જરાક
વિચિત્ર લાગે છે કે ત્યારપછી લંડનના ઈનર ટેમ્પલે ગાંધીજીનું પોતાનું
બેરિસ્ટર તરીકેનું પ્રમાણપત્ર જેમની લીધું છે; પણ મને લાગે છે ગાંધી-
જીનું નામ બેરિસ્ટરોની યાદીમાં ફરી દાખલ થવાની ક્રિયામાં બામ
લેવાનો આનંદ ડૉ. કાઉએને કદી મળવાનો નથી; કે મને ગાંધીજી હવે
પોતાને 'એડ્વોકેટ ને વલ્લુકર' ગણાવે છે, અને વકીલાત તો તેમણે વરસો
પર સદાને માટે છોડી દીધી છે. "કાયદોનો હેવટનો આધાર તો પશુ-
બળ જ છે," એમ તેઓ અનેકવાર કહેતા.

★

હું જાતમનના ખોરાકના અખતરા કરતી, ને જુદાં જુદાં શાક
કે ફળ કે અનાજની સરસ ને સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ ગનાવવાનો પ્રયત્ન કરતી.
પણ ધણીવાર તો અખતરા સાવ નિષ્ફળ નીવડતા એની મને ખબર

હતી, ગાંધીજીને મારા પતિ મન કહ્યું કરીને એ લેતી ખાતા ને સામાન્યપણે તેનાં વખાણુ કરતા. પણ ધણીવાર તેઓ બહારથી આવેલા ખીજા માણસો સાથે વાતચીત કરતા હોય, એટલે મને લાગતું કે તેઓ શું ખાખું છે તે તરફ તેમનું ધ્યાન ગયું નથી. ધણીવાર તો એ જ સારામાં સારી વાત થઈ પડતી!

એ વરસોમાં અમે જોરાકના તરફતરફના અખતર કરતાં. કેટલાક મહિના સુધી કસી ચીજમાં મીઠું જ ન નખાતું. મસાલા પણ ન વપરાતા. આવી રસોઈ મને લાવતી તો નહીં, છતાં હું તેની અજમાયશ ચાલુ રાખતી બીજા એકવાર કેટલાક મહિના ખાંડ વાપરવાનો પ્રતિગંધ પ્રાણેજો. તેમાં હેતુ એ હતો કે ગિરમિટિયા મજૂરોની મહેનતથી બનેલી ચીજ ન વાપરવી. ગળપણમાં હું ખમૂર કે સૂકી દ્રાક્ષ વાપરતી. બીજા એક કાળ અમે જોરાક દેવના પરચડાંવા વિના લગભગ કાચો, ઝાલીવ ઓષધ ભેગવીને, ખાવાનો હતો. મારે આવી ચીજો જ ખાવી તે બીજું કશું ન જ ખાવું, એવું ગંધન મારે માટે ન હતું; પણ ગાંધીજી અને મારા પતિ દરેક પ્રયોગ એકીવારે અમુક અકવાડિયાં કે મહિના સુધી અધાવતા; અને એમ કરતાં જ ખાવાનું મને તે ખડું ભાવે છે એમ કહેતા. દરેક વસ્તુ આરોગ્ય અને પોષણની દૃષ્ટિએ કેટલી ઉપયોગી છે તેની બહુ જ ગંભીર ચર્ચા થતી; અને તે તે વસ્તુ માણસના શરીર તથા ચારિત્ર પર શી અસર કરે છે તે ઝીલવટથી તપાસાતું. કાંઈને રક્તરોધક ગણીને અમુક વખત સુધી કાચા કાંઈ સમારીને રોજ સાંજે ખવાતા. મેં સાંભળ્યું કે ગાંધીજી અને ખીજા થોડાક મિત્રોને રોનિસ કાંઈનું ક્યુઅર બહુ લાવતું; અને હું આની તે પહેલાં તેઓ દરરોજ બેઠાનીસર્ગર્ગના એક શાકહારી ઉપાહારગૃહમાં જતા; ને એ મંડળોને તેઓ રમૂજમાં 'કાંદાખાઉનો સંઘ' કહેતા! છેવટે ગાંધીજી એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે કાંઈ કમવિધરને ઉત્તેજિત કરનાર છે, તેથી એ પડના મુકાયા. ગાંધીજીએ કહ્યું કે દૂધ વિગરોત્તેજક છે; તે પછી દૂધનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. કાચા કાંઈ ગયા એની

મને પરવા નહોતી, પણ દૂધ છોડવામાં આવ્યું એને વિશે તો મેં સવાલ ઉઠાવ્યો જ.

મેં કહ્યું : “દૂધ જે વિકસેને જન્યત કરતું હોય, તો ધાવણું ને જીજરતાં બાળકો માટે એ ઉત્તમ આહાર કેમ છે?”

ગાંધીજી કહે : “બાળકોને માટે યોગ્ય આહાર તો માતૃ ધાવણું છે. પણ એ કંઈ મોટેરાંઓને માટે નથી.”

મેં કહ્યું : “મોટેરાંઓને માટે કદાચ ન હોય, કેમકે એ ધાવણું બાળકોનો આહાર છે. પણ દૂધ વિકસેતેજક છે એ વાતમાં આ જ દલીલ વાપરી શકાય એમ નથી. એ વાત સાચી હોય તો દૂધ પાઈને ઉછેરેલું બાળક એ અતિશય અકુશ્મતી એવું નાનકડું પણ બની રહે નાના બાળકને દૂધ પાવામાં આવે છે માટે એનામાં વિષયવિકાર જન્મે છે, એમ કહ્યું હોય તો કેવું લાગે એનો વિચાર કરો. એ વાજમી તો ન જ ગણાયને !”

છતાં ગાંધીજીએ ફરી દૂધ નિર્વામિત ખાવું શરૂ કર્યું નહીં, અને આખરે તેમણે જિંદગીમાં કદી ગાયશેંસતું દૂધ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ પ્રતિજ્ઞા તેમણે ત્યારથી આજ લગી પાળી છે. પણ, આગળ પર જોઈશું તેમ, બાને સંતોષ આપવાને ખાતર, તેમણે બકરીનું દૂધ લેવું શરૂ કરેલું, કેમકે એમ કરવાથી એમની પ્રતિજ્ઞાના અફરતું પાકતું થતું હતું.

એકવાર મેં ગાંધીજીને કહ્યું : “આહારને વિશે ખાણેલા લોકો કરે એના જેટલી જ વાત લગભગ આપણે કરતાં હઈશું. ખીજા ધણા-લોકોના કરતાં તો આહારની ચર્ચા ને વાતચીત વધારે કરીએ જ છીએ. આ ખવાય ને આ ન ખવાય એના વિચાર નિરંતર આપણા મનમાં ચાલતા લાગે છે. કેટલીકવાર મને થાય કે આપણે તમે તે ખાઈ લઈએ ને એને વિશે મિત્રકુલ વિચાર જ ન કરીએ તો સારું થાય.”

“ માંસ પણ ? ” ગાંધીજીએ જાણે મને ખીજવવા માટે પ્રશ્ન કર્યો. મેં જવાબ દીધો: “ માણસ મોદાની અંદર શું મૂકે તે પરથી નહીં, પણ તેના મોદામાંથી શું નીકળે છે તે પરથી, એનો ન્યાય થશે.”

★

મિત્રાચારીમાં વિવેકને કેટલું સ્થાન છે તે કેટલે અંશે ઉપયોગી છે એની વાત અમારી વચ્ચે એક દિવસ ચાલતી હતી. મેં હવે કે “ હું કોઈ માણસને પ્રિય છું એટલા માટે, કોઈ અજાણવા પ્રત્યે ખતાવાઈ એટલો વિવેક મારી પ્રત્યે ખતાવવાની જરૂર નથી, એ વિચાર મને તો આવતો નથી.”

ગાંધીજી કહે: “ પણ પ્રેમ અને મિત્રતાનો વિશેષ અધિકાર જ એ છે કે તેને બહારનો વિવેક ખતાવવાપણું રહેતું નથી.”

“ બહારનો વિવેક ખતાવવો એમ હું નથી કહેતી. પણ, દાખલા તરીકે કોઈ માણસ પોતાની પત્નીને માટે બિડીને બારણું ઉઘાડવા ન જતો હોય, છતાં તેણે ખરાબ માણસને માટે એવી રીતે બારણું ઉઘાડવું એ યોગ્ય શા સારુ બહાવું જોઈએ ? ”

“ પણ માણસને પોતીકાંનો વિચાર હંમેશાં દર્શાવે નથી પડતો. પોતીકાં માણસ એ તેનું પોતાનું અંગ છે.”

મેં વધી લેતાં કહ્યું, “ એ દલીલ મારા હૃદયને રુચે છે પણ મગજને રુચતી નથી.”

ગાંધીજી કહે, “ તો તમારું મગજ બગડેલું કહેવાય. મેં તમને ખુશિયાર કહ્યું છે. તમારે એના પર વિશ્વાસ ન રાખવો જોઈએ.” કહીને ગાંધીજી હસ્યા.

મેં ક્યું: “ હું મગ્નક નથી કરતી. તમારો ખરેખરો વિચાર શો છે
‘તે હું જાણવા માગું છું.’ ”

“ માણસ પોતાના હાથનો વિચાર કરે છે ખરો? કે એના તરફ
ખાસ ધ્યાન આપે છે? ગેરક નહીં જ. એ એનું પોતાનું અંગ છે, તે
શરીરના બીજા ભાગોની સાથે એની સંભાળ લેવાય જ છે. આપણા
નહાંકમાં નહાંકનાં સર્ગની સ્થિતિ એના જેવી છે. તેઓ આપણા અંગ
જ છે. તેમને ‘આપણે’ જુદી જુદી છીએ એવો આશય કદાચ ધામ,
પશુ વગરુત: તે નિરંતર આપણા ધ્યાનમાં હોય જ છે.”

“ ગમે લાગે છે, કોઈ સહેજ દૂરના માણસની પેઠે મારો પણ
વિચાર રખાય જો મને ફટલીકવાર ગમે. જેઓ મારે વિશે પ્રેમ ધરાવતાં
પહોંચે તેઓ મને પોતાના ‘શરીરનું’ અંગેનન અંગ ગણી મને કારે મૂકી
દે એ મને ગમે નહીં.”

ગાંધીજી કહે: “ તો પછી તમારે શું જોઈએ છે? ”

“ પ્રેમીજનો મારા તરફ દુર્લ્લક્ષ કરે એટલે સુધી એમના પ્રેમની
કિમત આપવી મને પસંદ નથી. મને તો લાગે છે કે હું બીજા માણસને
ચાહું છું એટલા માટે મારે એને મારી સારામાં સારી બાબત બતાવવી
જોઈએ; તેમજ નાની નાની વાતોમાં જે વિવેક ને વિનયની અપેક્ષા
રાખવાનો પ્રેમ અને મિત્રતાને હક છે તે વિવેક ને વિનય બતાવવાની
તકા માણસે બોળવી જોઈએ.”

“ પણ તમે બીજાના હૃદયનો ભાવ જાણતા હો, તો પછી એ
વિશે તમને કહેવું કે તમને તે બતાવવું જોઈએ એમ તમે ઈચ્છો ખરો? ”

મેં ક્યું: “ હા, ઈચ્છું. જરૂર ઈચ્છું છું.”

“ એને અમેદ કે તાદાત્મ્ય ન કહેવાય. સાચા પ્રેમમાં એવા અમેદ
કે તાદાત્મ્ય હોવાં જ જોઈએ!”

મેં કહ્યું: “ મને લાગે છે આપણે જિંડા પાણીમાં બિતરતાં છીએ. પાણી શરૂઆતથી જ આરંભ કરીએ. મેં કહેલું; ને હું, કે જેઓ આપણા વિવેકનાં પ્રથમ અધિકારી છે તેમના પ્રત્યે વિશ્વાસ પૂર્વક વિવેક ને સંયમ દાખવવાની પરવા ન રાખવી, ને પરાયા માણસોને કે જે હસીને જોતલું, એ અયોગ્ય છે. હું એમ જાનતું ને કે હું ને મને ખેદ થાય છે, કેમકે હું એને વાજતી મણી નથી.”

“ તો પછી તેનો વિચાર કરીને અકળાવાનું મકી દો ! ” ગાંધીજીએ ઉવડનો જવાબ આપતાં કહ્યું.

ગાંધીજીને અગવડ ભોગવવાનો શોખ છે એમ હું કહેતી, ને એ પણ અમારી વચ્ચે ચર્ચાનો — અથવા કહો કે લગભગ તકરારનો — વિષય થઈ પડતો.

મેં એકવાર એમને કહ્યું : “ દરેક વસ્તુ કરવાની સૌથી અગવડ-વાળી જે રીતે હોય છે તે જ તમે કેમ પસંદ કરવા માગો છો એ હું સમજતી નથી.”

ગાંધીજી કહે : “ પણ મને એ અગવડભરેલી નથી લાગતી. તમારી ફરિયાદ શાની સામે છે ? ”

“ તમે ઘણાં કાંમ કરો છો તે કરતાં તમારે અગવડ જ પાડતી હોવી જોઈએ. એવી અગવડ ભોગવવી પડે છે માટે તમે ભોગવો છો એવું નથી; પણ સિદ્ધાન્ત વિનેના વિચિત્ર ખ્યાલને લીધે જ તમે જાણીજીતને અગવડ વડેારી સો છો. તમારે એક જગાએથી બીજી જગાએ જવાનું હોય, તો સુવાળા ધાસ પર ચઢીને ન જતાં, પથરાવાળો રસ્તો છે કે નદી એની જ તપાસ તમે દંભેશાં કરો છો.”

“ સુખએન અને એરાઆરામ એ ધર્મીવાર ઈશ્વરથી દૂર લઈ જનારા રસ્તા હોય છે. શરીર ન્યારે વિષયસુખ અને ઈદ્રિયોનો આરામ

મામતું હોય ત્યારે આપણે એને એની મરજી મુજબ ન જવા દેવું જોઈએ.”

“પણ તમારે શરીરને હંમેશાં આગખાજ લગાવ્યાં કરવા એવું તો ઈશ્વર ઈચ્છતો નથી.”

“શરીરને કારણે તમારે ઈશ્વર તરફ આંખ મીંચવી એમ પણ તે ઈચ્છતો નથી.”

“ના, હું એ કળૂણ કરું છું. પણ મને એટલું તો ચોક્કસ લાગે જ છે કે ઈશ્વરે પ્રેરેલી સુશોભિત રસ્તો આપણે વાપરવા માટે બનાવ્યો છે. આપણે આ પ્રેરેને અવગણવાં, ને પગ હોલાઈ ભથ્થે એવા ખડખડા પથ્થર શોધીને તેના પર ચાલવું, એવી તેની ઈચ્છા છે એમ હું માની શકતી નથી.”

“આપણે ઈશ્વરની સેવા કરતાં આપણા શરીરનાં સુખચેતને અધિક મહત્ત્વનાં ગણીએ, ને શરીરની સેવામાં જ મરકાવ થઈ જાય, એ બધું આપણી સામે પડેલો છે.”

મેં કહ્યું : “પણ આપણે ઈશ્વરની રચેલી સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય માણીએ છીએ એટલા માટે એમ ન કહેવાય કે આપણે ઈશ્વરની અવગણના કરીએ છીએ. ઘાસના કરતાં પથરા અધિક અંશે ઈશ્વરના છે શું ?”

“જોશ્યારામ અને આજસમાં પડ્યા રહેવાની લાલચ આપણી સામે હંમેશાં પડેલી હોય છે; ને તેની સામે આપણે ચેતતા રહેવાનું છે.”

પણ ગાંધીજી આવી ધૂનમાં હોય ત્યારે એમથી સાથે દલીલ કરવી નકામી હતી. એમના મનનું સ્વાભાવિક વલણ રસિકતા તરફ નહીં, પણ તપ ત્યાગ સંયમ તરફ હતું. અને એટલું કળૂણ કરવું જોઈએ કે જ્ઞાનજીવનની બિગવડો ને હાડમારીઓ વેઠવાનો વખત આવ્યો ત્યારે, એમનું આ વલણ અને કંઈક સાદા જીવનનો તેમણે નિરંતર પાડેલો

અમ્યાસ બનેએ એમને હજી મળ્લ કરી. લડતને વખતે કષ્ટે વેડવા વારે આવે ત્યારે તે વેડી શકાય એટલા માટે શાન્તિકાળમાં જ એવું કષ્ટ સહેવાની ટેવ પાડવી, એ એમના સાથીઓ ને- અનુયાયીઓને કહેવાનો એમને અધિકાર હતો.

૧૯૦૬માં ગાંધીજી થોડા વખત માટે વિદાયત ગયા હતા. સાંથી પાછા આવીને તેમણે સામાન્ય જોડ્યો તેમાંથી એક ક્ષમણે વીટેલું નાનું જોખું મને આપ્યું.

“ લો બેટ, ” તેમણે કહ્યું.

દોરા ઊડીને જોખું ઉઘાડતાં મને નવાઈ તો લાગતી હતી. કેમકે મનની ઉદારતા ગાંધીજીના સ્વભાવમાં જ હતી, તોપણ આમ સીધી રીતે બેટ આપવાની ટેવ એમને નહોતી.

મેં પૂછ્યું : “ શું છે ? ”

“ જોડીને જુઓ, ” તેમણે જવાબ આપ્યો.

મારા પતિ એ જ ઓરડામાં હતા. હું જોખું જોલતી હતી તે બધો વખત મારી ઉપર નીચા વળીને જોઈ રહ્યા હતા. જોખું જીવજીવંતો તે એમાં તો ગયેલા વાજ પાછા ઉઘાડવાની કંઈક દવાની બહુ જ લમકાદાર ખાટલી ! મેં ખાટલી તરફ જોયું, ને પછી ગાંધીજી તરફ નજર નાખી. ખાટલીનો બેડ હું કળી થઈ નહોતી.

“ આના મને બે પાઉંડ પડ્યા ! ” એમણે નિસાસો નાખીને કહ્યું.

“ બે પાઉંડ ! ” મેં એમના ચબ્દોનો પડ્યો પાડ્યો વાત માન્યામાં આવતી નહોતી. “ તમે એ ચાને માટે ખરીદો ! ”

“ મેં બેવડી કરી, ને એ બેવડી છે એમ કહ્યું કરવા જેટલી હિંમત હું ન જાતી થયો. એકદાર હું હોટેલના (લંડનમાં તેઓ

હેટલ, સીસીય નામની એક મોટી, હેટલમાં રહેલા) સહનમાં વાજ-
કપાવવા ગયો. મને ઉતાવળ હતી, ને મન કંઈક બીજું. વસ્તુઓના
વિચારમાં હતું. હજમ કહે : 'તમારા વાળમાં, ખોડો છે એને માટે
કંઈક ઈલાજ જરૂરનો છે.' તેણે કંઈક દવાનું નામ પણ સૂચવ્યું. એ
શું કહેતો હતો એ તરફ મારું પૂરું ધ્યાન નહોતું. એટલે, એણે ત્યારે
આમલ ક્યો, ને મારી ઓરડીએ કચાકની બાટલી મારા વાપર માટે
મેકલવાની પરવાનગી માગી, ત્યારે મેં હા પાડી. આ બોખું પહેલું
ત્યારે મેં એને ઉધાણું સરખું નહીં. થોડા દિવસ પછી હું અહીં
આવવા નીકળવાની તૈયારીમાં હતો, ત્યાં તો આ લમરાણી વસ્તુને
માટે બે પાઉંડનું બિલ મારા હાથમાં મૂકવામાં આવ્યું ! મને તો એ
ચીજની જરૂર નહોતી, પણ મને ચલું કે તમને કદાચ એ
વાપરવી ગમે !”

મેં એમનો આભાર માન્યો. પછી અમે ત્રણેય જણ ખડખડાટ
હસી પડ્યાં, ને હસીહસીને વાજ આવ્યાં. બે પાઉંડની બાટલી ઘરમાં
કાયમની રમૂજનો વિષય સ્થ પડી. મને યાદ છે કે એમાં લરેલી દવા,
તો છેવટે અમે મોરીમાં જ ફાલવી દીધેલી. એ વાપરી હેત તો માથાને
કાણે જણે શુંયે તુકસાન થાત !

: ૮ :

હિંદીઓની લડતમાં એકવાર દૂકો વિરામકાળ આવ્યો તે દરમ્યાન
મારા પહેલા બાળકનો જન્મ થયો. આ બનાવથી ગાંધીજીને ઘણો
આનન્દ થયેલો દેખાયો, અને એ બાળક એક નવા માનવી રનેલ-
સંબંધનું કેન્દ્ર ગણ પડ્યું. તેના જીવનની એકેએક નાની વીગતમાં
ગાંધીજી લાદે રસ લેવા લાગ્યા. જન્મ વેળાનું તેનું વજન, તેનો ખોરાક
અને વિકાસ, તેણે બતાવેલાં શુદ્ધિમત્તાનાં પ્રથમ ચિહ્નો, અને ચોતાની
મરણ પ્રમાણે વર્તવાનો તેનો દેખીતો નિશ્ચય—દૂકમાં, તેના શારીરિક !

અને માનસિક ઇવનની એકેએક વીગતમાં મારા પતિ ને મારા જોડેલો જ બીડો આનન્દ ગાંધીજીને પણ આવતો.

અત્યારે વિચાર કરતાં મને એમ નથી લાગતું કે અમને કાંઈને ધાવણા બાળકની માવજત ને કેળવણીનું આર્થિક જ્ઞાન હતું. મારી પાસે આપા નહોતી, અને મા તરફ જે જ્ઞાન જોઈએ તે પણ મારામાં નહોતું, એટલે બાળકને કેમ ઉછેરાય એને વિષે હું સાવ અજ્ઞાણ હતી. મારે દુર્ભાગ્યે હું ચહેર બદાર એટલે દૂર રહેતી હતી કે મારે જે સલાહ અને મદદની જરૂર હતી તે મને મારા કરતાં હિંમરે મોટી ને વધારે અનુભવી સ્ત્રીઓ પાસેથી મળી ન શકે. ગાંધીજી માનતા કે માતૃપ્રેમની સ્વયંભૂ વૃત્તિ જ માને શીખવે છે કે બાળકને માટે શું સારું ને શું થોડું. એટલે મારા બાળકની જરૂરિયાતની બાબતમાં પ્રેમને માર્ગદર્શક માનવામાં આવેલો. નાના ધાવણા બાળકની સારામાં સારી માવજત કેમ થાય એ વિષે ધણી ગંભીર ચર્ચાઓ પણ થતી.

આજે સારી ને તાલીમ પામેલી આપા બાળક જન્મે તે દિવસથી જ તેને થોડું શિક્ષણ આપવા માંડે છે. મારા બાળકના જન્મ વેળાએ મારી પાસે જે આપા હતી તેને આજના જેવી તાલીમ જરાયે મળેલી નહોતી. એટલે બાળકને શરૂઆતથી જ સારી ટેવો પડાવવામાં, અથવા મને સલાહ આપવામાં, તેનો કશો ઉપયોગ થાય એમ ન હતું. તેથી મારું બાળક ધણાંખરાં સામાન્ય બાળકોથી બિચટી રીતે વર્તતું. બિંધવાને ખરે વખતે તેને બિંધવાનું મન થાય જ નહોતું. ખાસ કરીને આ વસ્તુ રાતે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી. ગાંધીજી વિચાર કરીને એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે બાળક બિંધવા ન માગતું હોય એવી વેળાએ એને સમજાવીને કે પરાણે બિંધાકવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામો દેખાય છે. તેઓ કહે : “હવે બાળક માની અનુકૂળતા પ્રમાણે વર્તતું નથી કે વર્તવા માગતું નથી, તો પછી માએ બાળકની અનુકૂળતા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. દહાડે કે રાતે ગમે તે વખતે બાળક બિંધે ત્યારે તમારે પણ બિંધવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો.”

‘મને આ સલાહમાં શાણપણ લાગ્યું’ નહીં, છતાં મેં એની અજમાયશ કરી જોઈ. પણ તેમાં સફળતા ન મળી. આટલી મુસીબત જાણે પૂરતી ન હોય તેમ મારી હજસી ચાકરડીને ગામ બહાર એકાન્તમાં રહેવું ગમ્યું નહીં એટલે તે ચાલી ગઈ, ને મારે એકલે હાથે જ કંઈ થઈ શકે તે કરવા વારો આવ્યો.

અમે ખીછ ‘કાળી’ કામવાળી મેળવી, ને તેની સાથે ખીછ એક જાતનો પ્રયોગ કર્યો. જીવમાન સમાન છે એવો અમારો સિદ્ધાન્ત છે, અને અમે વર્મબેદની કૃત્રિમ દીવાલોને માનતા નથી, એમ અમે ધણીવાર કહેલું. એટલે અમે આ નવી કામવાળી—અડધી હજસી ને અડધી ‘ગરીબ ગોરા’ ખવાસની—રાખી ત્યારે એમ ગોઠવ્યું કે મારે તેની સાથે અમારા આદર્શ અને સિદ્ધાન્ત વિષે સરસ વાત કરવી, ને પછી તેને ટેમણ પર અમારી સાથે જમવા બેસવા બોલાવવી. એમ બેવાર તો એ આવી; જોકે બધા વખત અતિશય લમજીત દેખાતી હતી. પછી તેણે અમારી સાથે ફરી જમવા બેસવાની ઘસીને ના પાડી. “અમારી સાથે બેસીને જમવાને બદલે એકઠી બેસીને જમવાનું તને કેમ વધારે ગમે છે?” એમ મેં એને પૂછ્યું. તેણે કંઈ કારણ ન આપતાં એટલું જ કહ્યું કે “મને ગમતું નથી.” જે અડવાડિયા પછી તે નાસી ગઈ. મારી પાસેથી પૈસા કે ખીજું કશું લેવાને પણ ન થોભી. પોતાની જે કંઈ ચીજો હતી તે પેટીમાં ઘાસી દીધી, અને એક દિવસ પરાક્રમે કાષ્ટ બિડ્યું પણ નહોતું તે પડેલાં ચાકતી થઈ. અમારા હેતુથી એ હજકી ગઈ હતી એ સ્પષ્ટ હતું. એટલે અમારો એક ખીજો સિદ્ધાન્ત બિડી ગયો. આવો અખતરો મેં ફરી કર્યો નહીં. ગાંધીજીએ મને કરવાનું કહ્યું પણ નહીં. તે પછી મેં શુદ્ધ જસ્ટિસ ખવાસની એક આઈ મેળવી. જે માણસ એક કાગળે એ જાતિનો સરદાર હતો તેના કુટુંબની એ હતી. જગતના જુદા જુદા ભાગમાં ત્યાં તું રહી છું ને નીકરો રાખ્યા છે ત્યાં મને મજેલી સારામાં સારી, અતિશય મદદગાર ને વફાદાર કામવાળીઓમાંની એ એક હતી. તે મારે ત્યાં

ચોખ્ખાં જ અડવાડિયાં રહી, કેમકે તેનો પતિ શહેરના બીજા એક ભાગમાં રહેતો હતો ત્યાં તેની સાથે રહેવા એને જવું પડ્યું. પણ તેણે મારી પ્રત્યે ને મારા બાળક પ્રત્યે જે હેતુ ને કાળજી જતાવ્યાં તે હું હજુ પણ આભારપૂર્વક યાદ કરું છું.

અમે આ નાનકડા જંગલમાં રહેતાં હતાં તે દરમ્યાન એક દિવસે ગાંધીજીનો દુધ લેવાનો પ્રયત્ન કરેલો; અને દેટલાક ગોરા મિત્રો તેમને બચાવવા ગયેલા તેમને ત્યાં તેઓ લાંબા વખત સુધી પથારીવશ રહ્યા હતા. તેમની ગેરહાજરી દરમ્યાન અમે પરામાંનું આ ઘર છોડી શહેરમાં એક નાનું ઘર લીધેલું. ગાંધીજી સાત્ર થઈને ત્યાં આયા, છતાં હજુ એમને અચક્તિ થયી હતી. અહીં વિશ્રાંતિ લઈ તેઓ ગયેલું સ્વાસ્થ્ય પાછું મેળવતા હતા તે દરમ્યાન, તેમણે કામ કરતાં કરતાં ખેડા હોય તે જ જગ્યાએ જાંબી જવાની, અને થોડીક મિનિટ પછી તાજા થઈને તથા વિચારના એકધારા પ્રવાહમાં જરા પણ તૂટ પડવા દીધા વિના જીડવાની, ચક્તિ ફગવી; ને પછી પણ દકાવી રાખી. ઓપ્રીસમાંથી સેક્રેટરી બાઈને બોલાવી તેને લખાવતા હોય એવે પ્રસંગે હું ઓરડામાં બેસી રહેતી. લખાવનાં લખાવનાં એકાએક અવાજ યંબી જાય ને આંખો મીંચાઈ જાય. સેક્રેટરી બાઈ અને હું શાન્ત બેસી રહીએ. પછી ફરી એકાએક ગાંધીજીની આંખો ઓપડે; અને જે જગ્યાએથી અડક્યું હોય ત્યાંથી જ તેઓ ફરી લખાવવા મારે. "હું ક્યાં હતો?" કે "શું કહેતો હતો હું?" એમ તેમણે કદી પૂછેલું મને યાદ નથી.

તેઓ માંછીમાં કેઈ પણ જગતની દવા લેવાની સાફ ના પાડતા, એને લીધે તેમના મિત્રો તથા તેમની સારવાર કરનારાઓનો ભારે ચિન્તા ને મૂંઝવણ થતી. છતાં તેઓ સાતમાં સાદી દવા લેવાની પણ ના પાડતા. દુરત પોતનું કામ કરશે એવી એમને અદા હતી અને

કુદરત કામ કરતી પણ ખંરી; માત્ર તેમ ચતા પહેલાં તેમને નાહક દુઃખ વેડવું પડતું.

તેઓ ઠીકઠીક સાળ થયા કે તરત જ તેમણે ફરી પાછી પોતાની બધી શક્તિ ઓપીસના તથા હિંદીઓની લડતના કામમાં વાળી. છતાં, પરોડિયે વહેલા કે રાતે મોડા, મારી ને બાળકની સાથે થોડીક ક્ષણ શાન્તિથી ગાળવા જોઈથી કુરસદ તેઓ મેળવી લેતા.

સત્યાગ્રહની લડત વરસો લગી ચાલી. તેનો ઇતિહાસ તેમણે પોતે ને બીજાઓએ લખ્યો છે. તેથી અહીં તેને સ્પર્શ કરવો કરવાનો મારો વિચાર નથી. એ લડતના મહાન નેતામાં કેટલો બધો માનવ-પ્રેમ હતો તેનાં દર્શાત આપવાને પ્રસંગોપાત કંઈ લખવું પડે તો જ હું લખીશ. તેમના પર ચયેલા હુમલા પછી થોડા જ વખતમાં તેમને સત્યાગ્રહ ફરી શરૂ કરવાને અંગે પકડીને ત્રણ માસની સખત કેદની સજા કરવામાં આવી.

હિંદીઓની સત્યાગ્રહની લડત વધારે ઉંચ ને વધારે મુશ્કેલ થતી ગઈ તેમ તેમ કારાવાસની મુદતો ગાંધીજીને સારુ લગમગ વસામારૂપ થઈ પડી. તેઓ જે ફિલસૂફી આ કાળે શીખવતા હતા તેનો પોતાના જીવનમાં અમલ કરતા હતા. તે એ કે પોતાની આસપાસ જે અન્યાય જોવામાં આવે તેનું નિવારણ કરવાને પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટકું પણ જો પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાંથી પોતાને પરાણે ખસેડવામાં આવે તો ઇશ્વર પર એવી શ્રદ્ધા ગાખવી કે તે આપણા વિના જ પોતાનું કામ ચાલુ રાખશે. એટલે જેલમાં વાતાવરણ ઢીન હતું અને તેમને રાજઆતમાં સખત મજૂરી આપવામાં આવેલી છતાં, ત્યાંની શાન્તિમાં તેમનો આત્મા વિકાસ પામતો ગયો. તેમણે વિચાર અને ચિન્તન કરીને પોતાની દૃષ્ટિને અધિક નિર્માણ, પારદર્શી ને તત્ત્વસ્પર્શી બનાવી. ત્યારે ત્યારે તેઓ બહારની દુનિયામાં પાછા આવતા ત્યારે એમ લાગતું કે જાણે જેલના એકાન્તવાસમાં તેમનામાં કંઈક અદ્યત્ત વિકાસ થવા પામ્યો છે.

આ સમયના બે જુદા જુદા કિસ્સા મને યાદ છે જેમાં એમની માનવતા ઉત્ત્તજ્જવલ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. ત્રણ મહિનાના કારાવાસમાંથી બહાર આવીને તરત જ તેમણે લડત પહેલાંના કરતાં વધારે જોરથી ઉપાડી. એકવાર રાતે રોજની પેઠે મોડા આવ્યા, અને રસોડામાં થોડુંક લેમનેડ રાખેલું તે લેવા ગયા.

અમારું નાનું સરખું ઘર કંઈક સોંધા. લતામાં હતું. કેમકે, સાદાઈની હજી ઉપરાંત, જે કંઈ ચેસા મળે તે લડતને મદદ કરવામાં વપરાતા. તેથી અમારે સસ્તા જાડાનું ઘર લેવું પડ્યું હતું ઘર શોધતાં સારામાં સારું અને લીધું તે જ મળ્યું. પણ તે સ્વરૂપિણ, ને પુરાણા જમાનાનું બાંધેલું હોય એવું, હતું. એમાં મૂળ નાહવાની ઓરડી નહોતી. એટલે અગાઉના એક લાડૂતે એક લાંબા બંડારિયાની અંદર નાહવાની સવડ કરાવી હતી. બંડારિયું એક વિચિત્ર દાદરાની નીચે હતું; ને દાદરા પર થઈને એક લાંબી ને બેડોળ ઓરડીમાં પહોંચાતું. ઓરડી પરનું છાપર ખાસું લગવાળું હતું. બંડારિયામાં નાહવાની સવડ તો કરેલી ખરી, પણ મેકું પાણી બહાર નીકળવાની કરી ગોઠવણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. બીંતમાં એક કાણું પાડેલું, તેમાંથી એક નળી પસાર થઈને બહાર જાય, ને નળીનો એક છેડો નાહવાની ઓરડીમાં રહે, એવી ગોઠવણ હતી. તેમાંથી પાણી ઘર બહાર બીંત પર થઈને નીચે પડતું; અને ત્યાંથી રસ્તા પરની મટરમાં જરી એવી આશા હતી. પણ એમ બધું પાણી જાગ્યે જ વહી જતું, એટલે જાંબડામાં આવેલી બીંત ને આસપાસની જમીન હંમેશાં ભેજવાળી રહેતી. પરિણામે, અધારું પડે કે તરત મોટા, નાના છવડાંની ફેજ અમારા ઘર પર ચડી આવતી.

માંથીજ ચાલીમાં થઈને મોજવાએ પગે રસોડામાં ગયા ત્યાં તેમનો પગ આવા એક સુંવાળા છવડા પર પડ્યો. એનું સુંવાળું શરીર પેતાના પગ નીચે છંદાઈ જતું તેમને લાગ્યું. સજ્જન તો

તેમને લાંગુ ડે માંસાહારી કામવાળાએ નાખી મૂકેલા માંસ કે મચ્છીનો
 હુંકડો હતો. આખા દિવસના કામનાં થાક ને ચિંતા તો હતી જ,
 ને બીજવાર જેલમાં જવાના બાંધકારા વાગી દેલા હતા, એટલે
 તેમની ધીરજ હાથમાં ન રહી. તેમનો તપસ્વી આત્મા બળવો કરી
 બહારો, ને તેઓ સહેજ આવેસથી બોલી બોલ્યા : “ પાડ છે ધણીવાર
 કે કાલે મારે જેલમાં જઈને બેસવાનું છે.” પાછળથી અમે ધણીવાર
 આ બનાવને વિષે હસતાં. પણ તે વખતે તો જેલ એ તેમને માટે
 જીવનના કંકણ પ્રભોમાંથી બાગી છૂટવાનો એક જ હામ છે એ ભેદને
 ખેદ અને દુઃખ થતાં.

આ કારાવાસની મુદત પૂરી કરીને છૂટતાં તેમણે મને માંદો
 બોધ, એટલે તેને વિષે બહુ ફિકર કરવા લાગ્યા. ધણી વખતથી મને
 પૂરતી બોધ નહોતી આવી. બોધ ન આવવાનાં ધણી કારણ હતાં.
 તે ઉપરાંત વળી હું મારા આઠ મહિનાના બાળકની પાસે ધાવણ
 છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતી, પણ તેમાં મને બહુ જ મુસીબત
 પડતી હતી. ગાંધીજી કહે : “ બાળકને કાઈ થોડી રાત સઈ શકે તો
 તમને બોધ આવે એમ લાગે છે ? ”

મેં કહ્યું : “ કાણ જાણે. પણ હું સાવ લોભ થઈ રહી છું. ”

પછી કહે : “ બાળક મને આખવા જેટલી પતીજ પડશે ? ”

મેં પૂછ્યું : “ તમે શું કરી શકશો ? ”

“ મને સોંપી શકે ને મનમાં ધારણું રાખો, તો હું માનું છું
 હું એનું ધાવણ છોડવી શકીશ. તમારાથી જુદો સવાની ટેવ એને
 પડાવી શકીશ એની મને ખાતરી છે.”

મેં ગાંધીજીને પ્રયત્ન કરવા દેવાની હા પાડી; અને એથી જોડાવણ
 થઈ કે તેઓ સલામમાંથી આવે ત્યારે બંને ગમે તેટલા વાગ્યા હોય-

અગિયાર તો અચૂક વાગી જ નય—તોપણ મારી પાસેથી બાળકને તેમણે લઈ લેવે.

તે દહાડે તેઓ રોતના એકને સુમારે ઘેર આવ્યા. મારા જોરડામાં આવીને બાળકને તેના ખાટલા પરથી ઉપાડી બોંબ પર પોતાના ગાદલા નેડે બીજી એક ગાદી પર સુવાડ્યો. બાળકને તરસ લાગી દેખાય તો તેને માટે પાણીનો કૂળે ને એક જામ પાસે રાખ્યા હતા. કુટુંબ આખું જીંધી ગયું; અને પાંચેક કલાક લગી રાતની આરામભરી શાન્તિમાં અલેક્ષ-પાડનાર એક પણ અવાજ ન સંભળાયો. બાળક આખી રાત જ કે આં દર્પા વિના જીંધી ગયો હતો. આ પ્રમાણે આશરે બે અઠવાડિયાં લગી રોજ, રાતે કરવું ચાલુ રાખ્યું. એટલા વખતમાં બાળકનું ધાવણ સાવ ફરી ગયું; અને તે મારા જોરડામાં ફરી પાછો ચતો થયો ત્યારે અગાઉના કરતાં એની તબિયત ધણી સારી હતી.

મનુષ્યજીવનને લગતો એકે પ્રશ્ન મને યાદ આવેતો નથી જેની ચર્ચા ક્યારેક ને ક્યારેક મેં ગાંધીજી જોડે ન કરી હોય. ધણીવાર તો ચર્ચા અનાયાસે શરૂ થાય. મારા મનને કે હૃદયની જોડી લાગણીને ધક્કો લાગે એવું કંઈક તેઓ જોસે, તેમાંથી અમે ચર્ચામાં જીતરી પડીએ. એક દિવસ તેમણે ધર્મોપદેશિકા તેમજ સાચા શિક્ષણદાર્યમાં પડેલા સદુને માટે બ્રહ્મચર્ય કેટલું ઉપયોગી છે તેની યાત્ર ઉપાડી.

મેં કહ્યું : “ તમે કહો છો તે હું સમજી શકું છું. પણ જે પુરુષે કે સ્ત્રીએ જીવનનો એ માર્મિક અનુભવ ન લીધો હોય તેને જીવનને વિશે સલાહ આપવાનું વધારે મુશ્કેલ પડે છે.”

ગાંધીજી કહે : “ પણ તે એકાગ્રપણે ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરી શકે છે.”

“ ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવાથી સંસારની મુસોળતો સમજવાની તેની શક્તિમાં વધારો થાય એમ નથી. જેના પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ હોય ને જેની જવાબદારી પોતાને માથે હોય એવા કોઈ માણસને અન્ન વિના

જૂએ ટળવળતું જોયું ન જોયું હોય એવા કોઈ ધર્મોપદેશક કે શિક્ષકને એ નહીં સમજાય કે એવા માણસને ચોરી કરવાની લાલચ કેમ ને કેટલી થાય છે.”

“ તે એ લાલચથી અસ્પૃશ્ય રહી શકે છે એટલા માટે જ તે વધારેમાં વધારે મદદ કરી શકે છે. માંદાનો ઉપચાર કરાવવા તમે માંદા માણસની પાસે નથી જતાં. પણ બળવાન ને તંદુરસ્તની પાસે જાઓ છો.”

“ એ હું કબૂલ કરું છું, ” એ કહ્યું. “ પણ પ્રત્યેત્પત્તિ કરવી એ અથોગ્ય છે એમ જો તમે ગર્ભિત રીતે કહેવા માગો છો તે મને સ્વયંતુ નથી એમ મને લાગે છે.”

“ એ અથોગ્ય છે એમ મેં નથી કહ્યું.”

“ ના, તમે કહ્યું નથી. પણ એ દેહની કુવાસનાઓને પોષવાની વાત છે એ મતક્ષતનું કંઈક તો તમે કહ્યું જ છો.”

“ એ વાત ખરી નથી ? ” ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

“ ના, ” “ મેં બાર દષ્ટને કહ્યું. ” એવું હોય તો પ્રત્યેત્પત્તિ એ પાપ નહીં તોયે નાજગાઈપ તો ચર્ચા પડે છે. પ્રત્યેત્પત્તિ કરવી જો અથોગ્ય હોય, તો ઈશ્વરનો પોતાનો રસ્તો અથોગ્ય હોવો જોઈએ; તેનાં સૂતોનો પેદા કરવાનો આ એક જ રસ્તો તેની પાસે હોય એમ લાગે છે. તે વિના પૃથ્વી પરથી મનુષ્યજીવનનો સોપાન થવા પામે.”

“ એથી શું પૃથ્વી રસનાગ જતી રહે કે ? ”

“ જો પૂર્ણત્વ માણસનાં કંમે કંમે વિકાસ પામીને મેગવરનું છે તે પૂર્ણત્વ તેણે ન મેગવરનું હોય ત્યાં લગી પૃથ્વી પરથી તેની જડ જીખડી જાય એ સ.રું થાય એવી મને જરૂરે ખાતરી નથી.”

ગાંધીજી આગ્રહપૂર્વક કહેવા લાગ્યા : “ પણ તમે એટલું તો માનો જ છો ને કે જે સોફાને જગતમાં ગોઠું કામ કે બારે મેચ કરવાની હોય તેમને જ્યારે ગોરા કાર્પેટ તરફ જવાનું આપવાનું નોંધ,

ત્યારે તેમણે નાનકડા કુટુંબની કાળજી ને ઊંઘવેક કરવામાં પોતાનાં સક્તિ ને સમય ન વાપરવાં જોઈએ ?”

“હા, એ તો હું માનું છું.”

“તો પછી તમે મારી સાથે શી વાતની તકરાર કરો છો ?”

“જેટલી જ કે તમારા કહેવા પરથી અને હજી એમ જણાવે છે જણે જાગૃતનાં માઆપ થવા કરતાં અવિવાહિત રહેવું એ ઉચ્ચતર અવસ્થા છે. હું કહું છું કે આમાં જોગવાઈનાં પ્રમાણનો કે જોડનીય-પણનો સવાલ નથી. પણ એ બે ભુદા જ પ્રકારની અવસ્થા હોઈ મેની વચ્ચે સરખામણો જ સંભવતી નથી.”

માણસે પ્રજોત્પત્તિ કરતી કે નહીં એ સવાલની ચર્ચા બહુવાર નીકળતી. માણસજાત પ્રજોત્પત્તિનું કામ જધ કરે તો જગતને માટે, ને કદાચ ઈશ્વરને માટે પણ, સારું થાય એમ માનવા જેટલી હદે ગાંધીજી પહોંચવા લાગ્યા હતા. એવો પણ કાગ આગળ જતાં આવ્યો. ત્યારે કાંઈ દંપતીને જાગૃત થવાનું હોય તો ગાંધીજી એને પાપી ને કુદ માનવાના, એવો ખ્યાલ આસપાસનાં માણસોના મનમાં પેદા થયો હતો. અને યાદ છે કે ફિનિક્સ આશ્રમમાં એક બહેનને પ્રસૂતિ થવાની હતી ત્યારે જાગૃતના સંજન્યમાં એનું નામ કદી ન લેવા જેટલી કાળજી મેં કેટલાંક અડવાડિયા સુધી ગમી હતી. યથાકાળે જાગૃતનો જન્મ થયો. તે દિવસ પછી માન પતિ અને હું ગાંધીજીને મળવા ફિનિક્સ ખ્યાલે થોડો વાર સામાન્ય વાતોચીતો થયું. પછી ગાંધીજી જાણે નિસાએ નાખીને કહેવા લાગ્યા.

“તમે તમારું જાગૃત વિશે તો પૂછ્યું જ નથી તમારે એને વિશે કંઈ જાણવું નથી શું ?”

મેં કહ્યું : “ જાણવું તો થયુંયે છે. પણ તમે એને વિશે મારતા હશો એની મને ખાતરી નહોતી.”

“ વારુ, ચાલો ત્યારે, આપણે બધાં જઈને એને જોઈ આવીએ.”

અમે ત્રણેય જણુ મા અને બાળકને જોવા ચાલ્યાં.

ગાંધીજી આ બનાવથી બહુ રાજી થયેલા જણાયા. બાળકના સારા અંશો ને માની પ્રગતિ વિશે બહુ જ આનંદ ને સંતોષથી વાત કરવા લાગ્યા.

માના જોરડામાં, પ્રવેશ કરતાવિંત એમની આંખો હેત ને આનંદથી ચમકી ઊઠી. હું સહેજ જૂંચવાડામાં પડી. પણ મને યાદ આવ્યું કે ગાંધીજી પણ તાત્વિક સત્ય અને માનવપ્રેમની વચ્ચે ભેદ પાડે છે, અને માતાનો બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમને હંમેશાં અત્યંત સુંદર ને આનંદદાયક વસ્તુ લાગે છે. મને લાગે છે તેઓ, માની અંદર, ઘણા એવા શુભો કહી લે છે જે બધી માતાઓમાં હોય જ છે એવું નથી.

એકવાર એ એમને કહ્યું : “ સ્ત્રી માતા થાય એટલે તેનામાં ડહાપણ આવે છે એવું નથી.”

તેઓ કહે : “ ના, માત્ર માતા થવાથી નહીં; પણ પ્રેમાળ માતા થવાથી તો ડહાપણ આવે જ છે. કેમકે સાચો પ્રેમમાત્ર આપણને ડહાપણ શીખવે છે. અને માનવજીવનમાં પ્રેમના જે શ્રેષ્ઠ પ્રકારો છે તેમાંના એક તે માનો બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ છે. તેનામાં ખારે આપ-બોગનાં બીજ રહેલાં હોય છે.”

મેં કહ્યું : “ છતાં એમ બને ખરું કે મામાં બાળક પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ હોય ને છતાં તેને ઉછેરવા જેટલું જ્ઞાન કે ડહાપણ ન હોય.”

ગાંધીજી કહે : “ પ્રેમ એને એ પણ શીખવશે.”

“ પણ બાળકને જોરાક ધ્યો ને ક્યારે આપવો એ કંઈ એને

પ્રેમ એને નથી શીખરતો તે ? પ્રેમને લીધે બાળકને વધારેપડતું ખવડાવીને મા એનું મોત નીપજ્જરી થકે છે ”

“ જો તો જે માતાઓમા ધન્યરે આપેની પ્રેમની સાચી વૃત્તિનો લોપ કર્યો હોય તેની વાત થઈ માતૃત્વ પ્રત્યે યશની સાથે સ્ત્રીમાં જે જ્ઞાન આવતું જોઈએ તેનો તમારા સુધારાએ ને મોટા શહેરોની ગેરેણીએ નાશ કર્યો છે તમાગ બાળકને કેવી રીતે ઉઠેલું એનું જ્ઞાન તમને છે એમ તમે નથી માનતાં ? ”

“ હું અતુભને શીખી ગઈ છું. એ વિષયનું જ્ઞાન કુન્નતે મને આપ્યું એમ હું માની શકતી નથી ”

“ તમાગ પ્રેમ પર વિશ્વાસ રાજો, તો તે તમને આડે રસ્તે નહીં દોરી જાય, ” તેમજો ચર્ચાનો અન્ત લાવતા કહ્યું “ તમાગ મગજ થડે એને વિશે વધારેપડતા તાર્કિક ચવાવવાનો પ્રયત્ન ન કરજો. ”

: ૯ :

એક દિવસ સાંજે જોહાનીસર્ગર્મના મેસોનિક હોનમા હિંદીએ તથા તેમના પ્રત્યે સમજાન ધરાવનારાઓની એક મોટી સભા ભરાઈ હતી હોય ચિમર ઘર્ષ ગયો હતો, એક તમ્મ જગ્યા ખાતી નહોતી, ને લોકોને બહાર ગાંધુમાં ને ઝોટ્યા પર જીભા ગહેલુ પડેલુ ગાંધીજી મુખ્ય વક્તા હતા. તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં જ્યાં તેમને સંલગ્નવા લોકોનું ટોળું ઝીનડતું સભા પૂરી થયે ગાંધીજી વ્યાસપીઠ પરથી જિનર્યા, ને તેમજો થોડાક લોકો જોડે કંઈક વાતો કરી પછી તેઓ ને હું સાથે બહાર નીકળ્યા અને બહારને દરવાજો પહોંચ્યા ત્યાં અધોગમ્યા એક માણસને જોનેનો મે જોયો ગાંધીજીની નજર પશુ તેના પર ખાસ પડી હોય એમ લાગ્યું, કેમકે તેઓ સીવા પેલા માણસની પાસે ગયા, તેના હાથમા પોતાનો હાથ ભેગી લીધો, ને તેને ચાંત, સ્વસ્થ ને મનોગ અવાજે કંઈક કહેવા લાગ્યા. પેલો ક્ષણભર ખચકો, ને પછી

વળાને ગાંધીજીની જોડે ચાલવા લાગ્યો. હું એમની બીજી ખાલુએ ચાલવા લાગી. એ રીતે અમે આખો મહોત્સવો વટાવી ગયાં. એ મે જાણ્યું યાની વાત કરતા હતા તે હું સાંભળી શકત તોયે મને તે સમગ્રત નહીં. પણ હું તે સાંભળી જ શકતી નહોતી, કેમકે અને જાણ્યું બહુ જ ધીરે અવાજે બોલતા હતા. મહોત્સવનો ઉડો આવ્યો ત્યાં પેસો માણસ ગાંધીજીના હાથમાં કશુંક આપીને ચાલતો ગયો. આ આખા બનાવથી હું કંઈક મૂંઝવણમાં પડી હતી. પેસો ગયો એટલે મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું : “ જોને શું જોઈતું હતું — કંઈ ખાસ માગણી કરવા આવેલો શું ? ”

ગાંધીજી કહે : “ હા. એ મારો જીવ લેવા આવ્યો હતો.”

“ તમારો જીવ લેવા ? ” હું બોલી જઈ. “ તમારો જીવ લેવા ! કેવું બપાનક ! એ પાગલ છે શું ? ”

“ નાં એ માને છે કે હું અમારા લોકોની જોડે જોડા કરી રહ્યો છું, હું સરકાર જોડે ખટખટમાં બળી દિંદીઓનું અહિત કરવા મામું છું, ને છતાં તેમનો મિત્ર ને નેતા હોવાનો ડોળ કરું છું.”

“ પણ એમ માનવું એ નરી દુષ્ટતા છે, એ બપાનક વાત છે, ” હું જોરથી બોલી. “ એવો માણસ વિશ્વાસપાત્ર નથી. જોને તો પોલીસ પાસે પકડાવવો જોઈએ. તમે જોને આ રીતે જવા શા સારું દીધો ! પાગલ હોવો જોઈએ એ ! ”

ગાંધીજી કહે : “ ના, પાગલ નથી; માત્ર વહેમાયેલો જ છે. અને તમે જોયું કે મેં એની સાથે વાત કરી તે પછી એણે જોરા મારા હાથમાં આપી દીધો. એ જ જોરા એણે મારા પર ચલાવવા ધાર્યો હતો.”

“ તેવો તમને અંધારામાં ધા કર્યો હોત. હું.....”

ગાંધીજી વચ્ચે જ બોલી જઈયા : “ એટલાં બધાં ગમરાઈ ન જાણ્યો. એના મનમાં તો એમ હતું કે આને મારું; પણ એમ કરવાની

ખરેખરી હિંમત એનામાં નહોતી. એણે મને માનેલો એટલો ખૂદો હું હોઈં તો મરવાને જ લાયક ગણાઈં. હવે એ આ વિષે વધારે ફિકર નહીં કરે. આ ફિકરો તો ખૂદો ચલે. હું નથી માનતો એ માણસ હવે ફરી મને ધ્યાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે. મેં એને પોલીસ પાસે પકડાવ્યો હોત તો એ મારો શત્રુ બનત. પણ હવે તો એ મારો મિત્ર બનશે.”

આ અરસામાં અમે વાસ ફેરવીને અગાઉના કરતાં કંઈક મોટા ધરમાં રહેવા ગયાં હતાં. રાચરચીકું પણ સહેજ વધારે વસાવ્યું હતું. મને બીજી સુવાવડ આવવાની હતી, એટલે ધરનાં કામકાજની રીતમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો. હિંદી મહેમાનોનો એકધારો પ્રવાહ દિવસરાત આવતો તે બધું કરવો પડેલો. આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી ગાંધીજીને મળવા આવનાર માણસો અમારા નાનકડા ધરમાં એાઝામાં ઓછી એક રાત રહેવાની તૈયારી કરીને આવે એ સ્વાભાવિક હતું. પણ એવો પખત આવ્યો ત્યારે એમાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો. એટલે એવી ગોઠવણ કરી કે ગાંધીજીને ત્યારે અનુકૂળ હોય ત્યારે તેઓ અમારી સાથે રહે; પણ તે સિવાય એમ ગહેર કરવું કે તેઓ હવે અમારે ત્યાં રહેતા નથી; અને અમારું ઘર હવે પછી સત્યાગ્રહની લડતનું મથક નહીં પણ અમારું પોતાનું ખાનગી રહેઠાણ જ રહે.

આ જ અરસામાં બીજા એક રમૂય બનાવ બન્યો. પણ તેણે અમને સદૃને વિચાર કરતાં કરી મૂક્યાં. અમારે ત્યાં એક બિલાડી હતી. તેણે કુદરતી ક્રમે અનુસરીને બચ્ચાને જન્મ આપ્યો. એને પોતાને તથા અમારે દુર્ભાગ્યે, એણે એકીસાથે મોટો ફાજ પેદા કર્યો. ૭ નાનાં બચ્ચાં જોઈને હું તો હેત્યાઈજ ગઈ કે આ બધાનું છું કરીશ શું ? ગાંધીજી અહિંસાવાદી રજા; ને મારા પતિ પણ તેમના એ વિચારમાં

સમત હતા. એટલે, આમાંથી ચોડાંક બચ્યાને પાણીમાં ડુબાડી દેવાં એવી સૂચના જેમાંથી એક્યને કરવાની મારી મરજી હોય તોપણ, એમ કરવાથી કશું વળે એમ નહોતું. એટલે બિલાડી કુદરત એને સુઝાડે તેવી ગતિ એ બચ્યાની કરશે, એમ માની અમે મન વાળ્યું. બિલાડીએ એ દાયકાનો હાકલ પોતાને માટે તેમજ અમારે માટે આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. થોડા દહાડા પછી તેણે જેને ધવસાવવાનું બંધ કર્યું, ને એ બચ્યાં ભૂખે મરવા લાગ્યાં. મેં એમને દૂધ આપી જોયું, પણ હું જે એક જ રીતે એમને દૂધ પાછું શકું એમ હતું તે રીતે મારા હાથમાંથી પીવાનું તેમનાથી બની શકે એમ નહોતું. એમાંનું એક મરી ગયું. ગાને હજુ 'પણ કુટુંબ મોટું' લાગ્યું, એટલે તેણે બીજાં બે બચ્યાંને પોતે મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાં તો તેણે તેમના આગસા પગ કરડી ખાધા, ને પછી તેમને છૂટાં મૂકી દીધાં. આ અપંગ બેલાં બચ્યાંનું શું કરવું એ પ્રશ્ન અમારી સામે ઊભો થયો. એમનું શું કરાય એ પ્રશ્ન મેં ગાંધીજી અને પોલાકને પૂછ્યો. તેમનો શ્રેષ્ઠ જવાબ મળ્યો એ તો મને યાદ નથી, પણ એ હાથેલ થયેલાં ને મરતાં બચ્યાંને મારી જાતે મેં ડુબાડી દીધાં એ મને ચોક્કસ યાદ છે. ત્યારથી અમે નક્કી કર્યું કે ધરમાં બિલાડી રાખવી નહીં; બિલાડી હતી તે ને તેનાં બચ્યાં કાઢતે આપી દેવાં; ને ફરી ધરમાં બિલાડી ન વસાવવી, જેથી તેને લગતા આવા પ્રશ્નો ઊભા ન થાય. બિલાડીએ આવું નિર્દય વર્તન કેમ કર્યું એનો ખુલાસો આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે આપણે ત્યારે જંગલી આણીઓને પાખ્યાં ત્યારે તેમની કુદરતી લાગણીનો નાશ કર્યો હતો; અને કદાચ તે કારણસર જ બિલાડીએ પોતાનાં બચ્યાંને આ રીતે મારી નાખ્યાં હશે. પણ મને એ વાત કંઈ ગળે જતરો નહીં.

આ બિલાડીવાળા બનાવની વાત કરતાં તે પછી થોડે જ વખતે બનેલો એક દ્વિતરણનો બનાવ પણ યાદ આવે છે. મને કાંઈ એક સરસ, નીરોગી દ્વિતરે આપેલો. અમારા ધરની રીંત પ્રમાણે અને તેને નિરામિત આહાર જ આપવા માંડ્યો. હું તેને માટે મકાઈના લોટની

પુષ્કળ ઘેંસ ને બીજી ચીજો જનાવડાવતી, ને તેને દ્રાક્ષ ખૂન બાવતી. આ નિરામિયાહારી કૂતરાના અદ્ભુત વર્તન વિષે અમે સહુ ઓગખી-તાઓને વાત કરી, ને ગાંધીજી એને વિષે ગર્વ લેવા લાગ્યા. આ વેળા, અમે ધરમાં 'કાળા લોકો' રાખેલા તે કારણે, બધા પડોશીઓએ અમારો બહિષ્કાર કરેલો હોવાથી, એ પડોશીઓને ત્યાં અમારા કૂતરાને લીધે શી મુસીબત પડતી હતી એની વાત અમારે કાને આવતી નહીં. પણ એક દિવસ સાંજે અમારા ઘરનું જ કોઇ માણસ ધરને પાછલે બાગે કચાકની ઉપર પડ્યું, ને તેણે મદદને માટે ખૂમ પાડી. તપાસ કરતાં જોયું કે માંસનો એક મોટો ટુકડો પડેલો. પાછળથી મેં જાણ્યું કે મહિનાઓ થયાં અમારો કૂતરો મરઘાં ને બીજું જે કંઈ હાથ આવે તે ચોરીને કાચાં ને કાચાં જ ખાતો હોવો જોઈએ. આમ અમારા કેટલાક સિદ્ધાન્તોમાં, બીજું કંઈ નહીં તો, કેટલાક માનમાં પડેલાં માલુમ પડ્યાં !

ગાંધીજી, મારા પતિ, હું, અને એક ગોરા મહેમાન—એટલું મંડળ કાચા કે અશુષ્ક આહારની—ખાસ કરીને ફળ અને શાકભાજીની—ખોરાકની દૃષ્ટિએ કિંમત કેટલી, એની વાત કરતાં હતાં. અથવા ખોરાક સાવ અશુષ્ક ન હોય, તો સહેજજાજ રાંધેલો હોય અને ફળ કે શાકના કળિયા ઠાઠી નાખીને ગાડીનો ગધેા બાગ ખાવાનો હોય, તો શું ચાપ એની પણ ચર્ચા આવી.

અગાઉના એક પ્રકરણમાં મેં કહ્યું છે કે ગાંધીજી ને મારી વચ્ચે આવી ચર્ચા પ્રતીવાર થતી. પણ અમારા પેલા મહેમાનને તો 'ગાંધીવાદ'ના વિચારોનો પતન નવોસવો લાગેલો હતો. 'નવા વટલેલ' હોઈ તેમની તાલાવેલીનો પાર નહોતો; ને અખતરો દરવામાં વચ્ચેથી નહ અટકતાં ઉકેલેલાં સુતી જ પડોંચતું એવો એમનો આમદ હતો.

“ ટમેટાં હમેશાં છાલ સાથે જ ખાવાં જોઈએ, ” મારા પતિએ એક મૂત્ર ઉચ્ચાર્યું.

“ છાલ બહુ સખત ન હોય તો મને વાંધો નથી, ” મેં જવાબ વાળ્યો.

“ છાલ તો જેને ‘રેંજ’ કહે છે તે પૂરું પાડે છે, ” ગાંધીજીએ ઉમેર્યું; “ જોની તો શરીરને જરૂર હોય છે. એનાથી થેટ સાફ થવામાં મદદ થાય છે. બટાટાના સૌથી અગત્યના ખનિજ સ્વાદેશ પણ છાલની નીચે અડોઅડ જ હોય છે. એટલે બટાટા હમેશાં છાલ સાથે જ રાંધવા જોઈએ, ને છાલ પણ ખાવી જોઈએ. ”

હું ખેલી જીડી : “ બાફેલા બટાટાને માટે એ જરાખર છે. સરસ બફાયેલી છાલ જોડે ખાવાથી સ્વાદ સ્વાદ આવે છે. ”

ગાંધીજી : “ કાળીજનું પૌષ્ટિક તત્ત્વ તો જ પાણીમાં તે રાંધીએ તેમાં હોય છે. એ પાણી પીને કાળીજ ફેફસાં દુધિયો વેળા આવે. ”

મહેમાન કહે : “ બટાટાની છાલ હિતારી તેનું ‘સુપ’ કહ્યું હોય તો સરસ લાગે. એને પહેલાં જરાખર ધસીને ધોવી જોઈએ ખરી. ” કહીને તેઓ આસાલરી આંખે મારી સામે જોઈ રહ્યા.

મેં કહ્યું : “ કાળીજનું પાણી મીઠું કે કશું નાખ્યા વિના અમે અનખાવી જોઈએ છે. હેનરી કહે એ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. એકવાર એમણે દોઢ શેરક પાણી પીધું. પણ પછી તબિયત એવી જમડી કે ઓડીસે જવાના હોય રહ્યા નહીં ! મને બટાટાની છાલ ગમતી નથી; ને બટાટાની છાલનું સુપ તો ન જ ગમે. ”

ગાંધીજી મારા તરફ ફરીને કહે : “ તમે એ કરીને ખાઈ જોઈએ છો ? ”

“ મેં છાલ સહિત બાફેલા બટાટા ખાઈ જોયા છે. હું તો એ ખાઈને માંદી પડી ગયેલી. ”

ગાંધીજી હસીને કહે: “ના, એનાથી માંદાં પડ્યાં હો એમ ન બને.”

મેં કહ્યું: “પણ એનાથી પડેલી એ હું જાણું છું ને. અને ગમે તેમ કહો, પણ મને એવી એવી ચીજો ગમતી નથી.”

મહેમાન કંઈક અધીરાઈથી બોલી ઊઠ્યા: “આધુનિક જીવનમાં આપણા સ્વાદ બગડી જાય છે, અને આપણે જાણ દેંકી દઈને આપણો સારામાં સારો ખોરાક વેચી નાખીએ છીએ.”

ગાંધીજી કહે: “હા, કુદરત આપણને જે રીતે રાખવા માગતી હતી તે રીતે રહેવાનું આપણે બૂલી ગયા છીએ; અને એની કિંમત આપણે આધુનિક સુધારાની ખૂરાકથી રૂપે આપીએ છીએ.”

મેં નમ્રતા ધારણ કરીને કહ્યું: “તમે એમ માનો છો કે આપણે આજના કરતાં કુદરતની વધારે નજીક હતાં ત્યારે શું એ ચીજો જાણ સાથે ખાતાં હતાં?”

મહેમાન મારી સામે દવાની નજરે જોઈ રહ્યા. એમાં કંઈક તિરસ્કારની છાયા પણ હતી.

“હા, જરૂર,” તેઓ એધડપણે બોલી ઊઠ્યા.

ગાંધીજીને મહેમાનના કરતાં આ વિષયનું વધારે જ્ઞાન હતું; તેઓ તો મને લાગે છે વિચારમાં પડેલા કે હવે આગળ શું કહેવું.

મેં કહ્યું: “તો કુદરતી અવસ્થામાં રહેનાર વાંદરાં ગાજર અને સફરજનની જાણ શા માટે ઉબેડીને દેંકી દે છે? કેળાંનાં ઊતરાં ઉતારીને કેમ નાખી દે છે?”

“એવું નથી,” મહેમાને જોરથી મતભેદ દર્શાવ્યો.

મેં કહ્યું: “ના, હા. હા કે નહીં, લાઈ? તમે તો જાણો છો કે વાંદરાં કદી જાણ કે ઊંચાં ખાતાં નથી. ખાવ છે?”

મહેમાન ગાંધીજી તરફ ફર્યા. તેમને ખાતરી હતી કે આવી અબઘ વાત કહેવા માટે મને સખત કપકા જ મળશે.

“મને લાગે છે મીલીનું કહેવું ખરું છે,” ગાંધીજી શાન્ત અવાજે બોલ્યા.

— થોડીક ક્ષણ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ. તે તોડનાં મેં કહ્યું : “કુદરતી અવસ્થામાં જનવરો અણપક બોરાક ખાત્રાં હોય તોપણ એ પરથી માત્ર એટલું જ પુરવાર થાય છે કે તેઓ રાંધેલાની કળા શીખ્યાં નથી. કેમકે તમે જ્યારે તેમને રાંધેલો બોરાક આપો છો — દાખલા તરીકે હાથીને ડબક રોટી, કુકરને દરેક જાનનો રાંધેલો બોરાક, અને વાંદરાને કાઈ પણ જાનની રાંધેલી સ્વાદિષ્ટ વાની — ત્યારે તેઓ તે સ્વાદથી ખાય છે. એ દાખલામાં શું બને છે? કુદરત એ પ્રાણીઓને રાંધેલો બોરાક સ્વપરસ્કૂર્તિથી ફેંકી દેવામાં મદદ ન કરીને આડે રસ્તે જાય છે શું?”

કાઈએ જવાબ ન વાળ્યો. પણ ગાંધીજી સહેજ હસ્યા, ને મહેમાન મુંઝાવેલા દેખાયા.

મને કેટલીકવાર થાય છે કે ગાંધીજીને આવી ચર્ચાઓમાં મગ પડતી તેનું કારણ એ નહોતું કે એ ચર્ચાઓમાં કંઈ ખાસ ગુણ હતો; પણ તેમને જુનાં જુનાં દૃષ્ટિબિન્દુ સાંભળવામાં રસ પડતો; ને ધણીવાર હું જોશનેર મત દર્શાવતી એ સાંભળતું પણ એમને ગમતું, પછી બસે મારી ટીકા એમને પૂરેપૂરી રુચની ન હોય એકવાર તેમણે મને કહ્યું : “કાંઈ માણસની વાત સોજે સો ટકા સાચી હોય એમ તમે કદી માનો છો ખરાં?”

“ના, નથી માનતી. સોજે સો ટકા સાચું તો માણસ ત્યારે હોઈ શકે જ્યારે એનામાં પરમેશ્વરના જેટલું જ્ઞાન અને પ્રકાશ હોય. તે તો કાંઈનામાં હોતું નથી.”

“ત્યારે તમે કોઈની આગળ નમન નથી કરતાં એમ ને ?” પ્રશ્ન પૂછતાં એમની આંખમાં ચમકારો જણાયો.

મેં કહ્યું : “કોઈ પણ માણસના હાથમાં હું મારી ભુદ્ધિ પૂરેપૂરી સોંપી દેતી નથી.”

અને તમે કોઈ પણ માણસને ગુરુ કહેતાં નથી ?” તેમણે સ્મિત કરીને પૂછ્યું.

“એમ કહેવામાં ધોર અકંકારનો ભાસ થાય છે એ હું જાણું છું. પણ હું માનું છું કે હું સત્યશોધક છું. અને સંપૂર્ણ-સત્ય કોઈ પણ મનુષ્યની પાસે નથી હોતું.”

“એ સત્ય તમને કદી જડશે એમ તમે માનો છો ?” તેમણે પૂછ્યું.

“ના, કેમકે મને એ જડ્યું છે એમ હું માનું તોયે એ વાત ખરી ન હોઈ શકે એની મને ખબર છે. મારું મર્યાદિત મન અનન્ત મેં અમર્યાદ પંરમાત્માનું આકલન સુધાં કરી શક્યું નથી, તો એને પરમાત્મા જડે તો ક્યાંથી જ ?”

ત્યારે તમને કદી શાન્તિ નહીં મળે,” ગાંધીજી જાણે નિસાસો નાખીને બોલ્યા.

ખીજે એક પ્રસંગે ગાંધીજી કુદરતી જીવન અને બાળકોને વિશે કંઈક વાત કહેતા હતા, તેના જવાબમાં મેં તેમને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“કુદરતી એટલે શું ? એ આપણે ખરેખર જાણતાં નથી.”

તેઓ કહે : “ના કેમ ? જાણીએ છીએ. કુદરત આપણી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ વાટે જાડુ સ્પર્શ રીતે બોલે છે. માત્ર આપણે એનો અવાજ સાંભળવાને કાન માંડવા બેઠાં છીએ.”

“ હું એમ નથી માનતી,” મેં કહ્યું. “મારી છુદ્દિ મને દહેતી કે એ વાત ખરી નથી; અને હવે મારો અનુભવ છુદ્દિએ દહેલી વાતનું સમર્થન કરે છે. આપણું આખું બાળપણ એ આપણી કુદરતી વૃત્તિઓને છોડવાની કેળવણીરૂપ છે.”

ગાંધીજી કહે : “લોજ આપણી ભૂલ થાય છે. આપણો મતભેદ પણ એ જ બાબતમાં છે.”

“પણ બાળકોને તેમની મરજી પ્રમાણે વર્તવાને છૂટાં મૂકી દેખો, તો તેઓ કોઈ પણ સમાજમાં સમ્યક તરીકે રહેવાને નાલાયક બની જાય. કેમકે તેમને કુદરતી હાજતો વિશે પણ કંઈક તો તાલીમ આપવી જ પડે. બાળકોને દટાર ચાલતાં શીખવ્યું ન હોય ને તેમ કરવાનું ઉત્તેજન આપ્યું ન હોય તો તેઓ દટાર ચાલી શકે એમ હું નથી માનતી.”

ગાંધીજી કહે : “ચાલે જ. દટાર ચાલવું એ માણસને માટે કુદરતી છે.”

“ના, હું નથી માનતી કે તમે જે અર્થમાં ‘કુદરતી’ શબ્દ વાપરો છો એ અર્થમાં દટાર ચાલવાનું માણસને માટે કુદરતી છે. માણસ દટાર ચાલી શકે છે એ કુદરતી છે ખરું; પણ બાળકોને દટાર ચાલતાં શીખવ્યું ન હોય તો તેઓ વાંદરાની પેઠે ચારે પગે જ ચાલે. એક બાળકને બોમ્બેની એક બાડીમાંથી મોટા વાંદરા ઉપાડી ગયેલા, ને વરસો પછી તે જડવું ત્યારે હાથ ને પગ જમીન પર ટેકવીને ચાલતું હતું, એ વાત તો હજી આપણે હમણાં જ સાંભળ્યા છે. બાળકોને બોલતાં ન શીખવ્યું હોય તો બોલતાં પણ ન આવડે. તેઓ માત્ર ગિદ્દકારા કરે ને વિચિત્ર અવાજો કરે એટલું જ.”

ગાંધીજી કહે : “તમે અતિસંયોજિત કરો છો. તમે કહી એ અધી વાત તમે ચોતે જ સાચી માનતાં નથી.”

મેં કહ્યું : “મારું કહેવું તકની દૃષ્ટિએ ખરાબર છે. અને હું જાણું છું કે હું કહું છું તે સાચું છે. મારા બાળકમાં મનુષ્યજીવનના મુશ્કેલી પ્રકટ કરવાની શક્તિ પડેલી છે; પણ એ પ્રકટ કરવાની તાલીમ મારે એને આપવી રહી છે એ હું સમજું છું. દરેક માતા અને આપાને ખબર હોય છે કે બાળકનાં શરૂઆતનાં વરસોમાં તે બાળકને કેળવીને તેની પાસે તેની કુદરતી વૃત્તિઓ હોય છે. એક જ વાત હોય. બાળક જે ચીજ જુએ છે તે તેનું મોઢામાં મૂકે છે ! એ ચીજ એરી હોય તો તે તરત મરણ પામે. કેલ્સા કે બીજી એરી ચીજ ન ચલાય એવું કુદરત એને શોખવતી હોય એમ દેખાતું નથી.”

“જીવનની કુદરતી અવસ્થામાં બાળકના હાથમાં કાલસો આવે જ નહીં તે !” ગાંધીજી હસતે હસતે કહેવા લાગ્યા.

“પણ એર તો કદાચ પ્રણી વધારે સહેલાઈથી મળે,” મેં સામે સપાટી લગાવ્યો.

ગાંધીજી કહે : “ના, તમારી દલીલ ખોટી છે. એમ ન હોત તો આપણે દુનિયામાં માણસ તરીકે જીવતાં રહ્યાં જ ન હોત. કુદરત આપણને રસ્તો દેખાડે છે ને આપણું રક્ષણ કરે છે.”

“હું તો માનું છું કે કુદરત આપણને મનુષ્યના મન દ્વારા રસ્તો દેખાડે છે; અને મનુષ્યનું મન એ પણ કુદરત જ છે. આ કુદરત છે ને આ નથી, એમ તમે કંઈ જગાએ કહી શકો !”

“મને લાગે છે કેલ્સાકારી કુદરતનાં કામ અને માણસના મનમાં સંજ્ઞાની ખૂબી કંઈપણ એ એની વચ્ચેલીટી દોરેલી છે,” ગાંધીજીએ ચર્ચાના અન્ત આણતાં જીવંતો જવાબ આપ્યો.

કેટલાંક અકવાલિયાં વીતી ગયાં, ને ફરી પાછી અમારી વચ્ચે બાળ-શિક્ષણ વિશે ચર્ચા ચાલી. એ વખતે એ વિષય ખાસ અમારી નજર

સામે હતો, કેમકે મારો પોતાનો બાળક ઝપાટાબેર મોટો થતો હતો. તેને કબુલ હોય તે કરવા દેવાના મારા અખતરા મને હવે સંતોષકારક લાગતા નહોતા. હવે મેં એને જન્મતી વેળા ખુરસો પર બેસવાની ને ચમચા વડે ખાવાની તાલીમ આપવા માંડી હતી. એક દિવસ તેણે ખાવાની પ્લેટ ઊધી વાળી; ને વેરાયેલા ખાવામાંથી શેડી ને દૂધ એક હાથમાં લઈ, બીજા હાથમાં ચમચો લીધો, ને તે વડે બીજાંયેલી શેડીને ચોળવા લાગ્યો. મેં એને તેમ કરતાં શેડી હંમેશની પેઠે કપકો આપ્યો. ગાંધીજી તે વેળા ત્યાં હાજર હતા.

“જુઓ, ” મેં એમને કહ્યું, “ આ બધું સાવ કુદરતી છે; પણ એને એ ન કરવા દેવું જોઈએ. તેમજ શેડી ને દૂધ હાથમાં લઈને ખાઈ એ પણ હું નહીં ચાલવા દઉં. કેમકે એને જો કોઈ પણ સમાજમાં રહેવું હોય, તો તે સમાજના બીજા માણસો કરે એવું કરતાં તેણે શીખવું જોઈએ. એમાં મને લાગે છે કુદરતે સુઝાડેલી રીત નહીં ચાલે.”

ગાંધીજી કહે: “ પણ તેને ખરી ભૂખ લાગે ને ખોરાકની જરૂર હોય ત્યારે જ ખાવાની જે પ્રેરણા કુદરત તેને કરે છે તે યોગ્ય છે. તેને ખરી ભૂખ ન લાગી હોય એવે વખતે પરાણે ખવડાવશો નહીં.”

મેં કહ્યું : “ એને ખરી ભૂખ નથી લાગતી એમ નહીં. હમણું નથી લાગી એ ખરું. પણ એ સમજતો નથી કે ખાવાનું ભોંય પર ફેંકી દીધા પછી એ સામે મૂકેલી યાત્રીમાં ન રહે. આંગળીઓ વડે ભોંય પર પડેલા બીની શેડીના દુકાડા વીણવા કાંઈ મારે એ મારાથી કેમ ચલાવી લેવાય ? ”

“ પણ કેવી રીતે ખાવું એ કેવળ રૂઢિનો સવાલ છે. કુદરતી રીતે તો બાળક આંગળીથી જ ખાય છે. એમ ન અવાય એવું તમે એને બલે શીખવો. પણ એની પાસેથી ચમચો ને કાટી લઈ લો તો એ મૂળ કુદરત ઉપર જ જવાનો.”

“મેં કહ્યું : “એ કેવળ રૂઢિનાં સવાલ છે એ હું જાણું છું. હું એ પણ સમજું છું કે આપણે જંગલમાં રહેતાં હોઈએ તો આપણે કુદરતી વૃત્તિઓને જ અનુસરીએ; ને એ સાવ યોગ્ય પણ જણાય. પણ જે વર્તન જંગલમાં રહેનાર માણસને માટે યોગ્ય ગણાય તે મુશ્કેલી સમાજમાં રહેનાર માણસને પણ ક્યું પાલવે, એમ જે અર્જિત રીતે તમે કહ્યું તે હું કબૂલ નથી રાખતી.”

“પણ જંગલમાં વસતા માણસને કુદરતી રીતે રકુરતી વૃત્તિઓ તેને માટે કદાચ જંગલમાં યોગ્ય ગણાય એમ તો તમે કબૂલ કરો છો ને?”

“હા, હરું છું — તે જંગલમાં રહે ત્યાં સુધી. પણ ત્યાંથી આવ્યો આવે પછી એ વૃત્તિઓ સાવ અયોગ્ય ગણાય.”

“પણ એમાં તો કુદરતી વૃત્તિઓનો નહીં પણ વાતાવરણનો દોષ થયો. હિંદુસ્તાનમાં અમારા ધણા લોકો ત્યાં જ જૂલો છે, એમની કુદરતી વૃત્તિઓ ગામડાંને માટે યોગ્ય હોય છે પણ સહેરને માટે અયોગ્ય હોય છે.”

“ત્યારે કુદરતી વૃત્તિઓને અનુસરીને ચાલવું આપણે માટે મુશ્કેલ ગણાય?” મેં પૂછ્યું.

ગાંધીજી કહે : “આપણે આપણો મૂળ મુલો છોડીને આડાં ઊતરી ગયાં. આપણે તો બાળકના શિક્ષણની વાત કરનાં હતાં.”

“હા, ” મેં કહ્યું, “ને તમે એમ માનતા હાગો છો, અથવા કહો કે તમારા સંપર્કમાંથી એવું અનુમાન નીકળે છે, કે બાળકોને એમની મેજે ઊછરવા દેવાં, ને તેમને કશું શિક્ષણ આપીને કે કરી દેવો શીખવીને બગાડવાં નહીં.”

“મારા કહેવાનો આશય આ છે : બાળકોમાં ઉદ્ધરનો તેજસ્વી અંશ હોય છે; પણ સમાજ તેને એટલો જલો લાંકો દે છે કે બાળકો એ જૂઠી જાય છે યા તો તેમનાં મનમાંથી તે મરી જાય છે.”

મેં કહ્યું : “ પણ બાળકને તેની કુદરતી વૃત્તિઓ પ્રમાણે નિરંકુશપણે ચાલવા ન દઈએ એટલાથી એનામાં રહેલો ઇશ્વરનો તેજસ્વી અંશ હોડવાઈ નથી જતો. દાખલા તરીકે તે ચમચ વડે ખાય, કે સાથુ ચોળાને નડાપ અથવા હાથ ધુએ, કે કાતર વડે નખ કાતરે, એથી કંઈ એને અંતરમાં વસતા પગ્માત્માનું જોણું જ્ઞાન યરો એવું નથી. સતો જેમ હિમાલયમાં તેમ સુધરેલા સમાજમાં પણ પાક્યા છે.”

ગાંધીજી કહે : “ હા, પણ તે સુધરેલા સમાજની અસરને લીધે નહીં, પણ એ અસરને વશ ન થવાથી જ બની શક્યું છે.”

“તમે શું એમ માનો છો કે બાળકને કુદરત પર ઊંડી દઈએ તો તે બાળકમાંનાં જોડખાંપણ વિનાનાં ફૂલ જેવાં નીવડે ! હું એમ નથી માનતી. બાળકમાં પણ સારામાં સારાં ફૂલને માળી લગભગ દરરોજ કાતરીને સરખાં કરે છે. તેઓ મૂળ જે દશામાં હતાં તેના કરતાં સાવ જુદી દશામાં જ, માળીનાં હાથે ને આવજતને લીધે, પડેાંચે છે.”

“હા, સાવ ભુલ તો બની જ ગય છે. તેમના દેખાવથી આંખ રીઝે એવી રીતે તેને કાતરીને ઘાટીલાં કમવામાં આવે છે ખરાં. પણ ફૂલનો જે આત્મા—તેની જે સુગન્ધ તે તો આમ કરવાથી મારી જાય છે.”

: ૧૦ :

બીજાં ઘરેાની પેઠે આ ઘરની પણ ઇતિશ્રી ઘઈ ગઈ. ધર ખાસી ક્યું, રાયરમીયું વેચી દીધું, ને હું મેં નાના છોકરાઓને લઈ થોડા મહિના માટે કરમન ગઈ. મારા પતિ ગાંધીજીની સાથે જોહાનીસ-બર્ગમાં ગયા. મહિનાએક પછી મને ગાંધીજીનો એક અતિ અગત્યનો ને તાકીદનો કાગળ મળ્યો.

કાગળની મતલબ આ હતી : “હિન્દી (મારા પતિ) ને હિંદુસ્તાન જઈ ત્યાંની પ્રગતને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની લડત સમજાવવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. એમને કેટલાક મહિના ત્યાં રહેવું પડશે. કદાચ

વરસ કે વધારે પણ થાય. પણ પહેલાં તમે હા ન પાડો ત્યાં લગી હું હેનરીને જવા દેવાનો નથી. તમરા નિર્ણયમાં હું આડે આવવા ઇચ્છતો નથી. તમને પોતાને જે યોગ્ય લાગે તે જ કરજો. તેમાં હું સંમત થઈશ, ને હેનરીએ સંમત થવું રહેશે !” આ કાગળમાં ‘ગાંધીજીના સ્વભાવનું’ કેવું સરસ પ્રતિબિંબ પડે છે ! હંમેશની પેઠે એમણે આમાં પણ નિર્ણય કરવાની નૈતિક જવાબદારી સામા માણસ પર નાખી છે; છતાં સાથેસાથે, જોકે સ્પષ્ટ સબ્દમાં નથી કહ્યું છતાં એમ સૂચવ્યું તો છે જ કે “તમે મારા નિર્ણયથી લુદ્ધ નિર્ણય કરશો તો તમે બોદું કયું ગણાશે.” મારે કહેવાની જરૂર નથી કે મેં સંમતિ આપી થોડા દિવસમાં મારા પતિ ડરખત આવી પહોંચ્યા. પછી, અમે ફરી પાછાં સાથે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘર માંડીને રહી શકીએ ત્યાં લગી, મેં વિલાયત જઈ ત્યાં રહેવાની ગોઠવણ કરી. મારા વિલાયત પહોંચ્યા બાદ થોડાં અડવાડિયાંમાં ગાંધીજી પણ, દક્ષિણ આફ્રિકાના દિંદીઓની રિયાતિ બ્રિટિશ સરકારને જાતે સમજાવવા, આવી પહોંચ્યા.

લંડનના તેમના વસવાટ દરમ્યાન હું તેમને ઓછામાં ઓછું અડવાડિયે એક વાર, ને ક્યારેક એકથી વધારે વાર, મળતી. આ સમય દરમ્યાન તેમને બે અંગ્રેજ મહિલાઓની મુલાકાત થઈ. બંને મારી સગી હતી. ગાંધીજીની ફિનિફ્સની યોજના વિષે સાંભળી તેમને એની રહ લાગી, અને પોતાને તેમાં દાખલ કરવા તેમણે ગાંધીજીને વીનવ્યા. બંને સુચિક્ષિત હતી, એટલે કાં તો સેક્રેટરીનું, પત્રકારનું, કે આશ્રમમાં દાંડવાની નિરાજમાં શિક્ષિકાઓનું, કામ કરવાની પોતાની તૈયારી તેમણે બનાવી. એ વિષય પર ઘણી વાતચીતો થઈ, પણ તેમને ફિનિફ્સ જવા દેવામાં ડહાપણ છે એવી ગાંધીજીના મનની ખાતરી થઈ નહોતી. એવે તેમણે એ બહેનોને મારી પાસે મોકલી, ને મને કહ્યું : “તમે આશ્રમ વિષે જે કંઈ જાણો છો તે બધું એમને સાફસાફ કહેજો.” પેટ્રી બહેનોને કહ્યું કે “મીલીને મળ્યા પછી ફરી મારો ન્હેડે ચર્ચા કરવી હોય તો આવજો.”

મે કરો પડે શખ્યા વિના એમને ખુદેખુદી વાત કરી તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા આવે એ મને તો લાગતી વાત હતી, છતાં મને ખબર હતી કે આશ્રમના જીવનમાં તેઓ કદી કસીપમ થઈને ગઈ શકી નહીં એટલે ફિનિક્સમાં જે મુસીમનો ને હાડમારીઓ હતી તેવું વર્ણન મેં કર્યું—ત્યાં આજના જમનાના ધર્મમાં ભ્રષ્ટ્રને એવી સોઈ નથી, સફાઈની ખરાબ વ્યવસ્થા નથી (માત્ર એક છાપરી છે), તાલવાની ઓરડી નથી, જેને ‘સબ્બ’ સમાજ કે ‘લેડનોક’ કહી શકાય એવો સમાજ નથી, સંગીત નથી, નાટકશાળા નથી, આશ્રમ રેલવે સ્ટેશનથી ફેટલાયે માઈલ દૂર છે તે ત્યાં જવાને વાહનની સવડ નથી, સાપ ને જીવડા માણસને હમેશા ચિતા કરાવે છે, પડોશમાં માઈનિંગ ધેરાવામાં અકસ્માત કે માછળી વખતે ડાકટર મળે એમ નથી તેમને ભ્રષ્ટ્રને એવો સાવ સાદો ખોગક પણ ડાખમાં પેડ કરેલો ખજારમાંથી મળી શકે, તાલે તો મળે જ નહીં મેં એમને એમ પણ મ્હું કે “તમારે તમારું ધર કે ઓરડી જાતે વાળવા પડશે, કપડા જાતે ધોવા પડશે, જાતે શધીને પછી વાસણ જાતે માળવા પડશે પપડા ને બીજી જરૂરિયાતો માટે નહીંજેવા પૈસા મળશે, ને લવિધ્યમાં બીડા પડે ત્યારે વાપરવાને બચાવાય એટલા પૈસા મળશે જ નહીં”

વાત તો એ હતી કે આ બહેનોએ આ વહેવાર વીગતોમાંથી એકેયનો વિચાર કર્યો નહોતો આવી બધી ચીજો માટે પોને તમ્લીક વેડવાની તેમને આજ લગી કદી જરૂર જ પડેલી નહીં એટલે તેમને એવો ખ્યાલ નહોતો આવ્યો કે ફિનિક્સ જેવી જગ્યાએ ‘ગાડુ જીવન’ એટલે લડનની નાટકશાળામાં રજામિ પગ આસેખાય તેવું જીવન નહીં, પણ ખરેખર સાદુ ને કુદરતની નિષ્ટ ગંહીને ગાવવાનું જીવન હતું એમની નિગાહનો પાર નહોતો પડેના તો મારી વાત એમને ખરી લાગી નહીં એટલે તેઓ મારી હાજરીમાં ગાંધીજીને મળી ને પૂછ્યું “મીલી કહે છે તે સાચી વાત છે કે અતિચરોક્તિ છે ?”

ગાંધીજી કહે : “સાવે સાચી છે. તમારી પેઠે બિઝનેસી અંગ્રેજ હોકરીઓની નજરે એ એવું જ લાગે. મને નથી લાગતું. છતાં મીલીં આપે છે એ વર્ણન સાચું છે.”

એ બહેનોમાંથી એકે કહ્યું : “પણ અમે નોકર ન રાખી શકીએ! કપડાં ધોવા કે ઝાંડુ ધાળવા જેવા કામમાં અમારી શુદ્ધિ વેડફી નાખવાતું ફરજિયાત તો ન જ હોય શકે ને !”

ગાંધીજી કહે : “નોકર રાખવાથી તો આશ્રમની આખી ભાવના બદલાઈ જાય.”

“તો તો મને લાગે છે અમે એવી સ્થિતિમાં ક્યો ન રહી શકીએ.”

ગાંધીજી કહે : “પણ તમે જાણો છો કે સુખનો આધાર તો તમને શું મળે છે તેના ઉપર નહીં, પણ તમે શું આપી શકો છો તેના ઉપર રહે છે. છતાં હું કજ્જલ કરું છું કે તમે તમારા વિચારો ને આદર્શો ધરમૂળથી બદલો નહીં ત્યાં સુધી તમે ત્યાં સુખી ન થઈ શકો તેમ બીજાને સુખ આપી પણ ન શકો.”

પેલી બહેનોએ પોતાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. તેમણે વિનાસોકાએ, કજ્જલ ક્યું કે આવી રહેણી તેમનાથી નહીં છરવી સકાય. તેમણે તો એનો સાવ બુદ્ધો જ ચિતાર મનમાં દેખ્યો હતો.

તેમના ગયા પછી ગાંધીજી કંઈક વિનોદ પણ ખેડપૂર્વક સહેજ હસ્યા.

મેં કહ્યું : “હું દિલ્લીર છું. પણ હું જાણું છું કે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા જત તો કોઈને લાભ ન થાત. તેઓ તમને પણ દુઃખી કરત, કેમકે તેમના કુખને માટે તમે જવાબદાર છો એમ તમને લાગત, અને પછી તમારે તેમને પાછી મોઝલી દેવી પડત.”

ગાંધીજી કહે : “હા, એ વાત સાચી હશે. પણ તેઓ કહે છે કે અમે અહીં સુખી નથી. તમારા વિચાર શહેરના આ આધુનિક જીવનનું મંડાણ જ બોલે છે; તે તમને સહુને બેચેન ને અસંતુષ્ટ બનાવે છે. તમને શું જોઈએ છે એની તમને પોતાને ખબર પડતી નથી. તમે વસ્તુઓના ખડકલા કર્યો જ જાઓ છો—એમ માનીને કે એ ચીજો તમને જરૂરની છે—ને એમ કરીને તમારે પોતાને માટે કંઈખાનું પેદા કરે છે.”

ગાંધીજી લાંબો વખત લંડનમાં રહ્યા નહીં. પણ તેમના નિવાસ દરમ્યાન તેમણે જે અનેક સુખદ, હેતાળ, ને માનવપ્રેમનાં નિદર્શક એવાં કામો કર્યાં તેમાંનું એક મને યાદ રહી ગયું છે. તે નીચે વર્ણવું છું.

મારી એક બહેનપણી એક ધધાનું શિક્ષણ લઈ તેની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતી હતી, પણ તેની પાસે બિંદ્રપુલ પૈસા ન હોવાથી તેની હાડમારીનો પાર નહોતો. ગાંધીજી પણ એને ઓળખતા હતા. એક દિવસ વાતવાતમાં મેં એમને કહ્યું : “મને—ને વિષે ચિન્તા રહ્યાં કરે છે. એને ઉછીના આપવા જોઈએ પૈસા મારી પાસે હોત તો કેવું સારું એમ થાય છે. એને બૂટમોજાની ધણી જ જરૂર છે, પણ તે કેવી રીતે લેવાં એ સંજ્ઞા નથી. આટલું આ વરસ કાઢે તો પછી તો એ પોતાનું નભાવી શકશે, પણ મુસીબત હાલ તરતની છે. એને મદદ કરી શકાત તો કેવું સારું.”

ગાંધીજી કહે : “એને વિષે ફિકર ન કરશો. એનો સ્વભાવ એટલો સરસ છે કે કંઈ વેલવાથી એને હાનિ નહીં થાય. એ નાપાસ નહીં થાય, પણ બરાબર પાસ થઈ જશે.”

આ પછી થોડે દિવસે હું પેલી બહેનને ફરી મળી ત્યારે એણે કહ્યું : “મને તો અણધારી એવી બેટ મળી કે ન પૂછે વાત. ગાંધીજીએ

મને એ પાઉંડ મોકલ્યા, ને લખ્યું કે આને મારા તરફથી મેટ ગણીને સ્વીકારજો.” એમાંથી એણે ખુદમોજા ખરીદ્યાં, ને અમને સહુને સન્તોષ થયો. ગાંધીજીએ પોતે આ કિસ્સાનો હિસ્સેબ મારી આગળ દેહી કર્યો નહીં.

વિધાયતના આ વસવાટ દરમ્યાન જ તેઓ સર્વેનિટ હિલચાલની ફેટલીક આગેવાન સ્ત્રીઓને મળ્યા. તેઓ જે જે પ્રવૃત્તિઓ કરતી હતી તે બધીમાં તેમણે ધણું જ રસ લીધો; અને પાછળથી તેઓ ધણીવાર કહેતા કે “ફેટલીક અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પાસેથી પેસિવ રેઝિસ્ટન્સની ઉપ-યોગિતા ને કાર્યપદ્ધતિ વિશે મેં ઘણી માહિતી મેળવી હતી, ને તેમાંની ફેટલીક રીતોનો પ્રયોગ દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ કર્યો.” મિસિસ ડેસપાંડની આગેવાની નીચે કામ કરતા નાનકડા સેવિકા-મંડળની ધણી બારે સ્તુતિ તેઓ કરતા.

મને યાદ છે કે એકવાર અમે વિધાયતની સર્વેનિટ હિલચાલ વિશે વાત કરતાં હતાં. તેમાં ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓનું લડાયક દળ બિહુ ધ્યા વિશે, ને તેણે હિંસાનાં કામો કરેલાં તે વિશે, ખેદ પ્રગટ કર્યો. તેમણે કહ્યું : “એમની પાસે એમનું પોતાનું શસ્ત્ર ક્યાં નથી ? તેમણે પુરોણી ખૂરી રીતોની નકલ શા સારુ કરવી જોઈએ ?”

મેં કહ્યું : “એ કદાચ ખેદજનક લાગે, પણ સ્ત્રીઓની નમ્રતા તેમને પોતાને હાનિકારક નથી નીવડી ?”

“સ્ત્રી જો જાહેર જીવનમાં માત્ર પુરોણી રીતનું નકલ અનુકરણ કરે તો તેથી જગતને આજના કરતાં બિચી સ્થિતિએ લઈ જવામાં મદદ નહીં થાય.”

મેં કહ્યું : “આ લડાયક દળની સ્ત્રીઓમાં ફેટલીક તો ગરીબ ગાય જેવી છે. સ્ત્રીના વિકાસમાં આ એક વચલી અવસ્થા હશે; તે ઝાઝો કાળ નહીં ટકે.”

“એમ અને કદાચ મિસિસ ડેસપર્ડ પોતે અદ્ભુત સ્ત્રી છે. મેં
 ઇંગ્લેન્ડમાં તેની સાથે લાંબી વાતચીતો કરેલી. તેને વિશે મારા મનમાં
 અશંકાનો ભાવ છે. તે ‘આધ્યાત્મિક પ્રતિકાર’ની હિમાયત કરે છે તે
 મને બહુ ગમે છે. મિસિસ પેકેન્સ્ટ્રી પણ ભારે બાઈ છે. સ્ત્રીઓની
 સ્વતંત્રતાની લડત શરીરજન વાપરવાની ધમકીઓથી દુષિત થાય એ
 મને વધારે ખેદજનક લાગે છે.”

વિદ્યાવતમાં આલતી નીતિધર્મને અંગેની હિલચાલ તરફ પણ
 ગાંધીજીને ધણું આર્ષણ્ય ઊપત્ત્યું હતું. તેના કેટલાક સભ્યોએ આ
 વખતે ગાંધીજીના ગાઢ સંસર્ગમાં આવી તેમનો સમભાવ મેળવ્યો હતો.
 એ સંસર્ગ પાછળનાં મુસીબત ને ચિંતાનાં વરસોમાં પણ, ધણીવાર
 ક્ષણેકા ઉત્સાહવર્ધક પત્રવહેવાર દ્વારા, ચાલુ રહ્યો હતો. ગાંધીજી
 કાગળો હમેશાં ટૂંકા ને મુદ્દાસર હોય; છતાં તેમાં અત્યંત સુંદર
 માનવપ્રેમ અને સહૃદયતાના તેમના ભાવ પ્રગટ થતા.

: ૧૧ :

ઇંગ્લેન્ડના વેસ્ટમિન્સ્ટર લતાના વિક્ટોરિયા રોડમાં આવેલાં જે
 મકાન અત્યારે ‘એન્ગી હાઉસ’ ને નામે ઓળખાય છે તે ૧૬૦૬માં
 વેસ્ટમિન્સ્ટર હોટેલ હતી. હોટેલ સરસ હતી, અને ત્યાં સારા મધ્યમ
 વર્ગનાં માલિકો તથા પરદેશથી આવના રાજદારી પુરોનોની સારી સંખ્યા
 થતી. સત્વામ્રહની લડત દરમ્યાન ત્યારે ગાંધીજી ખીજવાર વિદ્યાવત
 આવ્યા ત્યારે ત્યાં રહ્યા હતા; અને જાતજાતના ધણા જોવા જેવા
 માણસો તેમને મળવા ત્યાં આવના.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રેમપૂર્વક જેની પરોણાગત કરવાનું તેમને
 અમતું તેની જ પરોણામન અડી પણ તેઓ કરના. જીવનમાં કંઈક
 સત્કાર્ય કરી જવા મથી રહેલા સ્નેહાળ માણસોનું મંડળ તેમની

આસપાસ જામ્યું હોય ત્યારે તેમને વધારેમાં વધારે આનન્દ થતો એમ મને લાગતું. પણ લંડનમાં સુદ્ધાં તેમની પેરાણાગત સાવ સાદી જ રહેલી. હોટેલના નોકરોને એ જોઈને મૂંઝવણ સાથે રમૂજ પણ બિપજતી હશે. એ જામાનામાં સફ્ટવુડસ્ય હોય તેણે 'સફ્ટવુડસ્યની પેડે વર્તવું જોઈએ' એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી; અને સમાજનો શિષ્ટાચાર તોડનાર માણસ, 'હલકા વર્ગો' તરફથી ઝાઝું માન મેળવવાની આશા ન રાખી શકતો.

ગાંધીજી અને તેમને મળવા આવનારાઓ વિષે હોટેલના નોકરો મહિમામહિ શી વાતચીત કરતા હશે એ સાંભળવાનું મને મન થતું. એ વાંતો સાંભળવા જેવી તો હશે જ. ધણીવાર અમે દસખાર જશ્ય એમનું નોતરું મળવાથી બપોરના 'લંચ' વખતે હોટેલમાંના એમના ખાનગી ઓરૂમમાં ભેગા થતાં. ઓરૂમના મધ્ય ભાગમાં એક ટેબલ રહેતું, તેના પર સાધારણ રીતે તો સરસ મખમલ ઓજાડેલું હોય; ને તેના પર ગાંધીજીની ચોપડીઓ ગોઠવેલી હોય એટલે તેનો જામકો ઓર લાગે. પણ અમે આવીએ એટલે એ કપડું ટેબલ પરથી ટાડી લેવામાં આવે. ચોપડીઓ ને કાગળોનો ઢગલો જમીન પર વળાય. પછી ટેબલ પર જાપાં પાથરવામાં આવે; અને સંતરાં, સફરજન, કેળાં, ક્યારેક લીલી દ્રાક્ષ, અને ફેડયા વિનાનાં સૂકાં ફળો થેલો, એટલું તેના પર મુકાય. પછી ગાંધીજી થંટડી વગાડી હોટેલના નોકર (વેઈટર)ને બોલાવે. સફેદ ખમીસ ને ફાટના લેવાસમાં રુવાંજદાર લાગતો નોકર આવે એટલે એમને જોઈએ તેમને માટે આ અને ટોરટ, તથા ફેટલીક તાસકો મંગાવે. નોકર ઓરૂમમાં આમતેમ નજર નાખે, આ ટોરટની તાસક મૂકવાને ટેબલનો અમુક ભાગ સાફ કરે, અને અન્નમેર આપે. જાડી વારમાં આ ને ટોરટચણી ચાંદીની સુંદર તાસક આવી પહોંચે. પછી અમે દામ કરવા, ખાવા, પીવા, વાતો કરવા, ને દસાદસ કરવા મંડી પડીએ. ફેટલાંક આમતેમ ફરે કે જોમાં રહે, અને સૂકાં ફળનાં ડોઝ

ઓરડામાં આમતેમ બેઠે, સંતરાની રસ કાગળ જાણેલા ટેબલ પર ટાળાય; અને જમી રહીએ ત્યારે ઓરડાનો દેખાવ એવો થઈ રહ્યો હોય જાણે નિરાશિયાઓની કાઈ તોફાની ટાળીને એમાં છૂટી મૂકી દેવામાં આવી ન હોય ! હું સંતરાની જાલ, કેળાંનાં છાતરાં, સફરજનની જાલ ને સૂકાં ફળનાં છોડાં સાથે કાગળ ભેગા કરી લઉં, ને એમાંથી સરાય એટલું નકામા કાગળની ટોપલીમાં દાંસીને બરું. પછી પાછી ધંટડી વગ્રડે, નોકર ગંબીર મુખમુદ્રા સાથે અંદર આવે, ને કચરો સાફ કરી નાખે. ઓરડામાં જે અવ્યવસ્થા ને ઊઘલપાલટ થઈ હોય તેથી ગાંધીજી જરા પણ અકળાય નહીં. અને નોકર કચરો ભેગો કરી લેતાં મોઢા પરનું ગૌરવમયું ગાંભીર્ય જરા પણ ગુમાવે નહીં. ત્યારે અમને તો એ બધાંમાં રમૂજ આવતી. સામાન્ય હમનો લંચ છોડીને આવીએ એટલે સૂકાં ફળ અને ચામાં વધારે મળ આવતી. પણ મને થાય છે કે હોટેલના નોકરોના મનમાં ખરેખર કેવા વિચારો આવતા હશે ?

આ હોટેલમાં ગાંધીજીને મળવા હું ધણીવાર જતી તેમાં એકવાર નીચેની વાતચીત થઈ. અમે જરાકવાર એકલાં પડ્યાં હતાં. એએક દિવસ પહેલાં મારા કેટલાંક નિકટનાં જાણખીતાંને મળવા તેઓ ગયેલા તેની વાત નીકળી. એ લોકો એ વખતે મુશ્કેલીમાં હતાં; અને ગાંધીજીને એકંદરે એમને વિશે સમજાવ હોતો એ હું જાણતી હતી; છતાં એ આખા કિસ્સાને વિશે એમના મનમાં અકળામણ હતી એમ મને લાગ્યું.

તેમણે કહ્યું : “એ લોકો આટલાં બધાં હેરાન શા સારુ થાય છે ! સાવ પેસાનો જ પ્રશ્ન છે. એ લોકો પોતાનું - અત્યારનું ઉડાઉપણું છોડી દે ને સાદી રહેણી રાખે તો હેરાન થવાનું કે મૂંઝવાનું કંઈ કારણ ન રહે.”

મેં કહ્યું : “એમ કરવું એટલું સહેલું નથી. અને એમની રહેણી, ખરચાણ નથી.”

“પણ તેઓ આવક કરતાં વધારે ખર્ચ તો કરે જ છે, ને એ વસ્તુ અપ્રામાણિક છે.”

“એનું કારણ એ છે કે એમની આવક એકએક ધરી ગઈ. મિ. બ — કરે છે એવી જાતનો વેપાર આખી દુનિયામાં ખલુ જ ઓછો ચાલે છે.”

“તો પછી લંકનમાંનું ઘર છોડીને ગામડામાં ક્યાંક નાનું ઘર શા માટે ન લે ?”

“અને પાછાં એ કામવાળી પણ રાખે છે,” ગાંધીજીએ આગળ ચલાવ્યું. “એને કેમ રજા ન આપે ? ડોરા ઘેર રહીને, માની સંભાળ કેમ નથી રાખતી ?”

“ડોરા તો પોતાની આજીવિકા જોટલી કમાણી કરે છે. એ કમાણી જતી કરે તો તેથી કુટુંબને કંઈ મદદ ન થાય.”

ગાંધીજી કહે : “મિસિસ બ — પોતાનું કામ જાતે ન કરી લઈ શકે ?”

મેં કહ્યું : “એમણે જિંદગીમાં કદી કશું મહેનતનું કામ કર્યું નથી.”

“તો હવે કેમ ન કરવા માંડે ?”

“નહીં કરી શકે. એમની તળિયત જ એમને કામ નહીં કરવા દે.”

ગાંધીજી કહે : “મુશ્કેલી એ છે કે એ ઘરમાં જાતજાતનો નકામો કચરો ભરેલો છે. એ બધો એમણે કાઢી નાખવો જોઈએ. જેમાં ધૂળ જામ્યાં જ કરે એવા વજનદાર ગાંધીયા પરનો કચરો કાઢવા, ને ચીનાઈ માટીની હજાર ચીજો ને સજીયારની વસ્તુઓ સાફ કરવા, આઠ રાખવી પડે એના કરતાં એ બધો સામાન કાઢી નાખવો જો જોરો !”

“ મને લાગે છે મિસિસ બ — જોવાં માણસોનું માનસ તમે સમજતા નથી એક રીતે એ બહુ વડાના લાગે એવા માણસ છે, પણ તમે કહે! હો એવો જલદ ઉપચાર સહેવાનું એમનું મનુ નથી એવી તો એ મરી જ નય । ”

“ તો પછી એમને વિષે ચિન્તા કરવી નમમાં છે એમને એમનું ફોદી લેવા દેવું જોઈએ એના લોકોની મુસીબત એ હોય છે કે તેઓ ધર્મી સ્ત્રીઓનો સંપર્ક કરી રાખે છે, એ જ એમની બધી ચિન્તાનું કારણ છે તેઓ એવી સ્ત્રીઓ મેળવવા ને પોતાની આસપાસ ભેગી કરવા ચિન્તા વેડે કે ને મહેનત કરે છે, અને એ સ્ત્રીને જતી રહે તો તેઓ છતી જ ન શકે આપણે જો આપણા છત્રનમા એવી સ્ત્રીઓની બીક કરી મૂકીએ તો સુખ કદી ન મળવા પામે ”

મેં એકુ કે આ વિષયને આગળ નબાવવામા કશો સાગ નથી. હું જો પણ સમજ કે ગાંધીજીના દરેવાગા સસ થયું છે પણ એ સંપૂર્ણ સત્ય નહોતું, અને જે સત્ય સાફ કરી નથી શકાતું તે જ પશુ-ખગ લોકોને મૂઝવણુ ઉપજાવે છે

બીજો એક પ્રસંગે ગાંધીજી સપત્તિની શુદ્ધામી વિષે બોલતા હતા, તેમા મેં કહ્યું “ માણસોને તેમની સપત્તિથી વિખૂટા ન પાડી શકાય એમ તમે કહે! હો એમા મને તમારી ભૂલ લાગે છે વિખૂટા પાડી શકાય છે ને તેથી એમને કાંઈ સોસવા વારો નથી આવતો ”

“ તો પછી તેઓ સપત્તિ ગમવાને આટલી બધી જાણે શા સાર કરે છે ? ”

મેં કહ્યું “ સપત્તિ કે રાચરચીદું રાખવું ને સાચવવું એ કેટલાક લોકોને ખોટું વિચિત્ર પ્રકરનો સિદ્ધાન્ત કે સિદ્ધાન્તમાર્ગ હોય છે તેમને એ સ્ત્રીને વારસામાં અથવા બેંગ મળે છે, અને પછી એ કાગળપૂર્વક સાચવી ગમી એને તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે ”

“એ જ વાત છે. એ ચીજોના ફંદામાંથી છૂટવાને બદલે એ ચીજો તરફની પોતાની ફરજના બૂલબૂલેલા ખ્યાલની પાછળ તેઓ પોતાની જિંદગી વેચી નાખે છે.”

‘મે’ કહ્યું : “પણ એવા ધણાએ માણસ હશે જેમની પાસે બારે સંપત્તિ ને માલમતા હોવા છતાં જેમને એતો વળગાડ નહીં હોય. તેઓ એને સહેજે જતાં કરી શકે. બીજા બાજુ માણસ સાવ ગરીબ હોય, તેની પાસે થોડીક સાવ નજીવી ચીજો હોય, ને છતાં તેને તેનો હોય, ને તે પોતાની પાસે રાખી તે આત્મનો ધાત કરતો હોય, એ પણ સંભવે છે. છેવટે તમારી પાસે કેટલું છે એ ખરી કસોટી નથી, પણ તમારી પાસે જે ચીજો છે તેને વિષે તમે શું ધારો છો એ ખરી કસોટી છે.”

“હા, એ ખરી વાત છે. અમારાં પુરાણોમાં જનક રાજની વાત છે. રાજ પાસે એક સંન્યાસી આવ્યો. તેની પાસે સંપત્તિમાં ફક્ત એક લંગોટી હતી. સંન્યાસી મુક્ત પુરુષ હોવાનો જે દાવો કરતો હતો. તે ખરો છે કે કેમ એની કસોટી કરી જોવાને રાજાએ પોતાની ગૂઢ શક્તિ વડે મહેલને આગ લગાડી; તેમાં બીજા ચીજોની સાથે સંન્યાસીની લંગોટી પણ ખળી ગઈ. સંન્યાસીને લંગોટી જવાથી ધણું દુઃખ થયું. ત્યારે રાજાએ કહ્યું : “તમારી પાસે તો આટલી એક લંગોટી જ હતી. તે તો બીજા મળી શકશે. છતાં મને મારો મુંઢર મહેલ ને તેમાંની ચીજો, જે ફરી કદી મળી શકે એવી નથી, તેનો નાશ થવાથી જેટલું દુઃખ થાય છે તેના કરતાં તમને વધારે દુઃખ થાય છે !”

: ૧૨ :

માંધીજીને એક ‘રુચ્યાયમ’ સ્થાપનાની જે ઇચ્છા હતી તે ફળીમૂલ ન થવા પામી એની એક મોટી નિરાશા એમને એ દક્ષિણ આફ્રિકાના દિવસોમાં રહી ગઈ. રાગીઓનો ઉપચાર કરવાનું કામ એમને સ્વભાવનઃ મન્યું. આરોગ્યનાં મૂળવસ્તોનું જ્ઞાન એમને મળે જન્મથી જ હોય એવું હતું. આ મુજો પોતે રીને કેમરસમાં અ.વ.સ. ૧૯૦૧ ને તેની સાથે

અનુભવનો યોગ થયો હોત તો તેઓ કદાચ આજના જમાનાના એક મોટામાં મોટા રોગ મટાડનાર થવા હોત. પણ વસ્તુતઃ એમના જીવનમાં ઠરીલામ, ખેસવાનો વખત એટલો ઓછો આવ્યો, ને, સુઝકીય કે સામાનિક જીવનમાં એમનાં સમયને સક્રિય એટલાં રોકાઈ ગયાં, કે આ જાતના સતત કે એકધારા અભ્યાસ કે કામને માટે એમને કદી પૂરતો વખત જ મળ્યો નહીં. છતાં ઘણા ગોરાઓ ને દિંદીઓ એમની પાસે આરોગ્યને વિષે સલાહ ને મદદ લેવા આવતા; અને એમણે જેમને ઉપચાર કરેલો એવાં ઘણાં માણસને એથી ઘણો લાભ થયો હતો. હું એમને પહેલ-વહેલી મળ્યાં તે વેળા એમને ક્યુની કરીને એક જર્મન નિસર્ગોપચાર કરનારના શિક્ષણની ઉપયોગિતા વિષે બારે મહા બંધાઈ હતી; અને તેટલા માટે તેમણે પોતાના ઘરમાં એક નાહવાની ખાસ ઓરડી તૈયાર કરાવી તેમાં શીતોદકસ્નાન, કટિસ્નાન, એનીમા વગેરેની ગોઠવણ કરી હતી.

આ પ્રકારનો એક જાણવા જેવો કેસ મારા જોવામાં આવ્યો તે મિ. ૬ — નામના એક ગ્રહસ્થનો હતો. તેઓ અમારા દેશનાક ગોરા મિત્રોના ઓળખીતા હતા. મિ. ૬ — મહિનાઓથી ડાક્ટરોની દવાઓ પીતા હતા. છેવટે ડાક્ટરોએ એપેન્ડીસાઈટીસનું ઓપરેશન તરત જ કરાવવાની સલાહ આપી. અમારાં ઓળખીતાં પેલાં ૬ — દેખતી તો એ સાંભળીને ગભરાઈ ગયાં. મિ. ૬ — એ ગાંધીજીની પાસે આવી તેમની સાથે આ વિષે વાત કરી. હું એ વાતચીતમાં હાજર નહોતી. પણ મને ખબર છે કે એને પરિણામે મિ. ૬ — સતે અગિયાર વાગે ગાંધીજી પાસેથી સીધા પેલા દરદી મિત્રને ઘેર ગયા, ને તેમને પેતાની પીઠ પર ઉપાડી પોતાને ઘેર (માઈલેક જોડે છે) લઈ ગયા. ત્યાં મિ. ૬ — ને સુવાડવામાં આવ્યા, ને ઘણી ગાંધીજીની મુચના પ્રમાણે એનીમા આપાઈ, ઉપવાસ કરાવવામાં આવ્યા, અને જીભ ઉપચાર ને સુશૂણ કરવામાં આવ્યા; તેને પરિણામે પેલા તીવ દરદમાંથી તેઓ કપાટાજપ સાગ્ર થવા સાગ્યા. દરદી કીકીક સાગ્ર થવા એ એમ ગાંધીજીને લાગ્યું

એટલે એમને હક્કો નિરામિત જોરાક આપવો સર કર્યો, ને એમને સક્તિ ધીરેધીરે આવતી ગઈ. ત્યારપછી એમની સાથે ઘણાં વરસ લગી મારી ઓળખાણ રહી હતી. પણ તેઓ નિયમિત આહાર અને પેટને એનીમા વગેરેથી સાફ રાખવાના નિયમને વળગી રહ્યા હતા; ને જે રોગથી તેઓ મરિના લગી આટલા બધા પીડાયા હતા તે રોગે ફરી ફરી જીથસો ખાધો નહોતો. અત્યારનાં આરોગ્ય મંડળો અને એમને ટેકા આપનાર ડાક્ટરો જે સલાહ આપે છે ને અમલમાં મૂકે છે તેમાંની ધણીખરી સલાહ ગાંધીજી પચીસ વરસ પર આપના ને અમલમાં મૂકતા. નિરામિયાદારી બનવું એ આજે દેશનમાં ગણાય છે; પ્રતિષ્ઠિત તો મનાય જ છે. જુદાં જુદાં સામાયિકામાં આરોગ્યને વિશે આપેલી સૂચનાઓ વાંચનાં એમ થાય છે કે કમનિયનથી યની માડી અસરની શોધ જાણે હજુ હમણાં જ થઈ ન હોય. પણ ગાંધીજીને વરસો પર એ માડી અસરનો ખ્યાલ હતો; ને તેઓ શરીરનું આરોગ્ય જાળવવા સારુ શરીરના અંદરના સંચાને સાફ રાખવાના, તથા થોડે થોડે વખતે તેને નાના પ્રમાણમાં જોરાક આપવાના સિદ્ધાન્તને અનુસરતા.

હિંદીઓની લગનના આરંભથી અન્ત સુધીમાં ગાંધીજીના ઉપ-ચારથી રોગ મટવાના જે વાઙ્માર દાખલા મેં જોયા તેમાં સકુથી અજબ દાખલો તો ખુદ બાનો પોનાનો હતો. એ વેળા તેમની ઉંમર ચાલીસેકની હતી, ને તેઓ સાંખા વખતથી પીડાયા કરતાં હતાં. એક ડાક્ટરની સલાહ લઈ તેનો ઈલાજ એમણે કરી એવો હતો. છતાં તબિયત દેડાડે દેડાડે લથડતી ગઈ; અને એવેટે રિચર્લિ મંબીર જની મર્ષ બહુ ખરાબ જનનો પાંદુરોગ (એનીમિયા) વરનાયો હતો. જા તે વેળા ફિનિક્સમાં રહેતાં હતાં. ગાંધીજી જોહાનીસબર્ગમાં હતા. મારા પતિ ને હું ડરબનમાં રહેતાં હતાં. એક રાતે ફિનિક્સથી અમને તથા ડાક્ટરને બોલાવવા એક માણસ સાસરેયો આવ્યો. ફિનિક્સ જવાને જે રાતની રેહલી દ્રેન હતી તે અમે લીધી; અને રાતના અગિયાર ને બારની વચ્ચે બાની પાસે પહોંચી ગયા. મનમાં ચિન્તા તો લગી જ હતી.

બાને અમે બેશુદ્ધ જોવી સ્થિતિમાં જોયાં. ડાક્ટરે તેમને શુદ્ધિમાં આણવાના ઇલાજો અજમાવ્યા તે દરમ્યાન અમે અને અન્ય કુટુંબીજનો રાહ જોતાં બેસી રહ્યાં. રાત તો પસાર થઈ ગઈ. જેમ બને તેમ જગડી ગાંધીજીને આવવાનો તાર કર્યો. પોતાનું બંને ત્યાં લગી 'બાપુ' ને ચિન્તા ન કરાવવાનો બાનો આગ્રહ હતો. પણ તેમની બેશુદ્ધ સ્થિતિ યતાં તેમને પૂછવાનું હોડી દેવામાં આવ્યું. ગાંધીજી બીજે દિવસે આવી પહોંચ્યા. દરમ્યાન બા સહેજ વધારે શુદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. પણ તેમના સામ થવાની આજ્ઞા ડાક્ટર આપી સક્તા નહોતા. બહુ તો એક બે અઢવાડિયાં દેહ ટકશે એવી એમની મથુતરી હતી.

ગાંધીજીએ બીજું બધું કામ કોરે મૂક્યું, અને બધાં સમય ને શક્તિ બાના ઉપચાર પાછળ જ રોકી દીધાં. બાને વચ્ચે વચ્ચે થોડાક વખત શુદ્ધિ આવી જતી. એવા એક શુદ્ધિના વખતમાં તેમણે બાને પૂછ્યું : "તને મારા પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે?" બાએ હા પાડી. પછી ગાંધીજીએ કહ્યું : "તું મારા ઉપાય અજમાવી જોવા દેશે?" બાએ એમાં સંમતિ આપી, ને ગાંધીજીને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દેવાને કબૂલ થયાં. તે પછી ગાંધીજીએ દવામાત્ર બધે કરાવી દીધી. દરદીને માંસના અર્ધ પરાણે આપવાની ડાક્ટરને મનાઈ કરી. ડાક્ટરે ગાંધીજીને ગાજ દીધી, પણ ગાંધીજી કચ્ચા નહીં. ડાક્ટરે લગભગ નિરાશામાં ને કોપમાં કેસ ઝાડી દીધો.

તે પછીનાં બે અઢવાડિયાં ગાંધીજી બાની પાસેથી બિલકુલ ખસ્યા નહીં થોડા થોડા વખતને આંતરે તેમને લીંણનો રસ આપ્યાં કર્યો; તે સિવાય બીજું કંઈ જ આપાવીશું ન આપ્યું. પેશાની ચાન્ત ને સ્વસ્થ દબા ને રાક્તિ બામાં રેડી; અને દરદી સ્થીને જે જે સેવા જોઈએ તે બધી અનિવાર્ય પ્રેમપૂર્વક કરી. આ બે અઢવાડિયાં બા અર્ધાં બાનમાં ને અર્ધાં જેમાન એવી સ્થિતિમાં મોતની સામે તાથોડિયાં બગી રહ્યાં હતાં. પણ તે પછે તેમની સ્થિતિમાં દેખીતો સુધારો થતા પારગો.

શુદ્ધિ ધણો વધારે સમય દરવા લાગી, જિંઘ વધારે સ્વાભાવિક બની, શરીર પરના સોજા ઝોછા થયા, અને આંખો વધારે ચોખ્ખી દેખાવા લાગી. પછી ધીરેધીરે જરા જરા ફળ ને દૂધ અપાવાં શરૂ થયાં; અને છેવટે મસાલા વિનાનાં શાક, અને અનાજ અપાવા માંડ્યાં. બાના બ્યાધિએ ફરી એક પણ જીથલો ન ખાધો; ને તેઓ ધીરેધીરે પણ અચૂકપણે ગરેલું આશામ્ય પાણું મેળવી શક્યાં. આજે (૧૯૩૧ માં) આ વાતને વીસથીયે વધારે વરસ વીતી ગયાં છે, છતાં જાએ ત્યારપછી એકવાર ગંભીર માંદગી ભોગવી નથી; જો કે તેમનું જીવન તો ઘણું જ કંઠણ ને વિષમ સંતોગોમાં ખસાર થયું છે.

આ પ્રકારના 'એનીમિયા'માંથી બાની તણિયત વળી એ તે વખતે તો ચમત્કાર જેવી ઘટના હતી; કેમકે તે વેળા એ 'રાગ જીવલેણુ ગણુતો, ને બહુ જ ઝોછા દરદી એમાંથી સાગ ઘઠતિ જીડેલા જાણ્યામાં હતા. લેંચુનો રસ, ને જેને આપણે 'માનસિક રોગોપચાર' કહીએ, એ જે વડે કોઈ પણ દરદી અગાઉ સાગ યયાનું ગાંધીજીની જાણમાં તો નહોતું. જે થોડાક ડાકટરોએ આ કિસ્સો જાણ્યો કે સાંભળ્યો તેઓ તો એ કેમ બન્યું એ વિષે મૂંઝવણમાં જ પડી ગયા.

જેસાક ગાંધીજીના કેટલાક ઉપચારપ્રયોગો કહાપણુભરેલા કે લાલકનાં નહોતા. એમાંનો એક પ્રયોગ માગ પહેલા બાળક પર કરવામાં આવેલો. તેને પેટ સાંકે આવવામાં સરળતા થાય તે માટે તેના પેટ પર ઠંડા પાણીથી ભીંજવેલી માટીની લોપરી મૂકવામાં આવી. એથી ચમકીને બાળકે ચીસ પાડી ને ખેવડ વળી ગયો, ને પછી તેનું શરીર અકકડ ને 'ખૂર' પડતું ગયું. મેં લોપરી ઉખાડીને ફેંકી દીધી, ને બાળકને મારા શરીરસરસો ચાંપી તેને દૂંદ આપી, તેથી સદ્બાગ્યે બાળકને થોડી વારમાં શાંતો વળી. પણ બીજા ઘણા પ્રસંગોએ, મોટાં બાળકો ને પ્રૌઢ ઓપુરોને શરીરના કોઈ ભાગમાં સોજો આવ્યો હોય કે લોલી ગંદાઈ ગયું હોય ત્યાં ગાંધીજીએ લગાટેલી માટીની લોપરીથી અતિશય મુદારો થવાના કેટલાયે દાખલા મારી જાણમાં છે.

એ વગસો યાદ હતા કે જોઈ શકુ છું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના
 માન વસનાટની શરૂઆતના વખતમાં બનેલા એ બનારે ડાક્ટરો ને
 તેમના ઉપચારો વિશે ગાંધીજીને અલ્પમો ઉપગ્રવવામાં કેવો મોટો
 ભાગ લાગ્યો હશે એમના એક દિંદી મિત્રના બારેક વગસના દીપ્તાને
 શસ્ત્રક્રિયા કરાવવાની ભનામણ ડાક્ટરોએ કરી. શસ્ત્રક્રિયા સાદી પણ
 છોકરાના આરોગ્યને માટે સાવ જરૂરી હતી છતાં માનપ તે
 એ વાતથી બહુ કરતા હતા તેમણે જ્યારે એ કરાવવાની હા પાડી
 ત્યારે પણ એથી શરૂત મૂકી કે શસ્ત્રક્રિયા ઘેર કરવી, અને ટ્રાકરાની
 સભાજી લેવાને ગાંધીજીને હાજર રહેવા જેવા આ માનપને ગાંધીજી
 પણ એવો અટળ નિશ્વાસ હતો કે તેઓ હાજર હોય તો છોકરાની
 નિદ્રાગીને જરા પણ આવ આચ નહીં આવે

દુર્ભાગ્યે શસ્ત્રક્રિયા સતોષ રક રીતે ન થઈ શસ્ત્રક્રિયાના ટેમન
 પણ જાંઝાનો માણુ ગયો ગાંધીજીને થઈ ગયું કે શસ્ત્રક્રિયા ખરનાર
 ડાક્ટર કુરાળ કે કાળજીવાળો નહોતો, ને જો એક નિદોષ બાળકનું
 લગભગ ખૂન કહી શકાય તે જોવાને પોતાને હાજર રહેવું પડ્યું છોક
 રના માનપના કુખનો તો પાર જ ગયો નહીં, અને એમના પર જ
 મોટી આફત આવી પડી તેને માટે પોતે જવાનહાર છે એમ કંઈક
 અખજ રીતે ગાંધીજીને લાગી ગયું તેમને લાગ્યું કે પોતે એ માનપને
 કશી મદદ ન કરી ન શક્યા તેઓ અતિશય કુખ ને નિરાશામગર
 કાવ થઈને ઘેર ગયા-યા ને દિવસો સુધી તેમના જીવને ભારે ઉદ્વેગ ગયો.

ગાંધીજીનો સ્વભાવ જોતા તેઓ બાળકને માત્ર માગવાનું સારુ
 ન ગણે એટલું જ નહીં પણ બાળકો જોડે માગપીટથી કામ લેવાની
 સખત મનાઈ કરે, એ અત્યંત સ્વાભાવિક હતું માળખ ગમે તેટલું

પગલે ને ઉધમાત કરે તોપણ તેના અંતરમાં રહેલા ઉત્તમ અંશને ઉત્તેજન આપવું, ને તેના મનમાં પોતાના અપરાધનું જ્ઞાન જાગે એવો પ્રયત્ન કરવો, એવો ગાંધીજીનો મત હતો. દુર્ભાગ્યે કેટલાંક બાળકોમાં એવો ઉત્તમ અંશ કે નીતિનું જ્ઞાન હોય જ નહીં એમ દેખાય છે. જે માણસો શુદ્ધ નૈતિક સાધનોનો જ પ્રયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેઓ ત્યારે માણસોની જોડે વહેવારમાં કામ પાડે છે ત્યારે અમુક કાચકા હંમેશાં જીભા ધાય છે. એમાંના કેટલાક કાચકા આવાં બાળકોએ પેદા કરેલા હોય છે.

ગાંધીજીના જે કામચલાઉ શિક્ષણપ્રયોગો ચાલેલા તેમાંના એક પ્રયોગ દરમ્યાન ચૌદેક વરસના એક છોકરાને તેમની પાસે શિક્ષણ લેવા મૂકવામાં આવેલો. છોકરો ભારે સંતાપ ને હેરાનગતી કરાવનાર થઈ પડ્યો હતો. કૂરતા ને હેતરપિંડી તેના સ્વભાવમાં જાણે જન્મથી જડાયાં હોય એમ લાગતું હતું. આ જો દુર્ગુણોને ગાંધીજી ખરાબમાં ખરાબ લેખના હતા. તેમણે આ છોકરાની વિશેષ કાળજી રાખી તેના પર અસાધારણ પ્રેમ વરસાવી જોયો; તેને સમજાવી ને વીનવી જોયો; પણ પથ્થર પર પાણી. શ્રીર્જ બાળકો પર કે જનનચરો પર એણે એક કૂરતા કરી હોય તેમાંથી બીજવાર કૂરતા કરવાનો પ્રસંગ આવે; ને એક જૂઠું ક્ષુપાવવાં બીજું જૂઠું એલે. છેવટે આ છોકરાને વંદી જવા દેવા માટે મારા પતિએ ગાંધીજીને કપકા આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે બીજા માણસો આ વાતની ફરિયાદ કરે છે તે વાજબી છે. ગાંધીજીએ બહાનાં શોધી જોયાં, પણ મારા પતિએ કહ્યું કે એ છોકરાને માટે તો એ સમજી શકે એવો જ દંધક ઇલાજ કરવો જોઈએ. એ તો કેવળ ધોણધપાટને જ વશ થાય એવો છોકરો છે. છેવટે એક દલાડો એણે એક નાનાં છોકરાના માથા પર કિકિટનું બેટ ફેંક્યું. તે પેલાને વાગનાં વાગનાં રહી ગયું. ગાંધીજીએ એ જોયું; ને માન પતિ ત્યાં દાગર દતા તેમને પેલા તોફાનીને ફટકારવાનું કહ્યું. મારા પતિએ તે પ્રમાણે ક્યું, ને ત્યારપછી અમુક વખત સુધી એનામાં દેખીતો સુધારો રહ્યો. છોકરાએ પોતાના પર અમુક પ્રકારનો અંકુશ મૂક્યો. શારીરિક દુઃખ પોતાને પડે તે એ સમજી શકતો હતો, ને તે એને ગમતું નહોતું, એ સાફ દેખાઈ આવ્યું.

મને દક્ષિણ આફ્રિકા પાછી ફરતાં ત્રણેક વરસ પીતી ગયાં મારા પતિ વિજ્ઞાન આપીને ત્યાં થોડા મહિના રહ્યા, તે પછી હું તેમની સાથે હિંદુસ્તાન ગઈ ને ત્યાં અમે વરસ દહાડો રહ્યાં.

હું ડરગંન આવી તે પછી અમે ત્યાં 'ધર લખને રહીએ એવી ગોડવણુ સર્પ. મારા પતિ વકીલાત કરે, અને અગાઉની પેઠે ફિનિક્સને માટે કંઈક કામ કર્યાં કરે, એમ નક્કી થયું. ગાંધીજી મોટે ભાગે જોહાનીસબર્ગમાં રહેવાના હતા; પણ પોતે જે વિચારો લાંબા વખતથી સેવેલા તેને અમલમાં ઉતારવા માટે ફિનિક્સમાં સારી પેઠે સમગ્ર ગાળવો, એવું પણ એમના મનમાં હતું.

મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન ફિનિક્સમાં ઘણા ફેરફારો થયા હતા. કેટલાંક જૂનાં આશ્રમવાસીઓ જઈને નવાં આવ્યાં હતાં, જમીનનું દુકડાઓની ખેતી વધારે સારી રીતે થતી હતી, તેની આસપાસ કંઈક વાડ જેવું પણ થયું હતું, અને આશ્રમના લગભગ બધા માણસો પોતાના ખપજોગાં શાકભાજીનો મોટો ભાગ પોતે ઉગાડી લેતા. જમીન બહુ રસાળ, ને અગાઉ એમાં કદી વાવેતર થયેલું નહીં, એટલે જાતજાતનાં સરસ શાકભાજી ને ફૂલ સહેલાઈથી ઊગ્યા; ને આ રસાળ જમીનમાં વાવેલાં અનેનાસ પણ સારી પેઠે ફાલ્યાં.

એક બે ધરને અગાઉના કરતાં મોટાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં; ને તેમાં હવે વધારે ફરનીચર હતું, તેમજ બારીઓએ મુદર પડ્યા પણ ટંગેલા હતા. નિશાળને માટે એક મોટું એક જ ઓરડાનું મકાન બનાવી તેમાં સાધનો વસાવ્યાં હતાં. અહીં નવાં આવેલાં આશ્રમવાસીઓમાંથી એક જ અંગ્રેજ મહિલા આશ્રમનાં બાળકોને ભણાવતી હતી. તેને ભણાવવાનો પહેલાનો અનુભવ જરાયે ન હતો, પણ એવી વાતોની ગાંધીજીને પરવા ન હતી. તેમની નજરે એ બહેનનું હૃદય શુદ્ધ હતું, એટલે મગજ પણ સાબરૂત હોય જ.

નિશાળમાં એ વખતે પાંચ ને સત્તર વરસ વચ્ચેની ઉંમરનાં ચૌદ છોકરાં — છોકરાં તેમજ છોકરીઓ — આવતાં. એમાંના ફેટલાદ છોકરાઓને તેમના વાલીઓએ ગાંધીજી પાસે શિક્ષણ માટે મૂક્યા હતા. એને લીધે એમને એક નવા સવાલનો ઉકેલ કરવાનો આવ્યો. છોકરા કિશોર વયના, એટલે એમનામાં ખીલતી જતી કુમરવૃત્તિના પણ ગાંધીજીને અભ્યાસ કરવો પડ્યો. તેમણે એ વિષયનો પુષ્ટજ વિચાર કર્યો હતો; અને છોકરાઓને એ વિષયનું જ્ઞાન આપીને જ્ઞાનચર્ચની તાલીમ આપવાની સારામાં સારી રીત કઈ એ વિશે દીકરીક ચિંતન કર્યું હતું. તેમણે એ વિષયની અનેક ચોપડીઓ મંગાવી; એમાં 'વોટ એ યંગ યોય એટ ટુ નો' એ પણ એક હતી. ગાંધીજીએ મને કહ્યું કે "એ બંધી વાંચી જાઓ, અને એમાંથી છોકરાઓને નીતિશિક્ષણના વાચન તરીકે આપવા માટે તમને સારામાં સારી કઈ લાગે છે તે જુઓ." પણ એ આશાઓ અને સિદ્ધાન્તોની શી દશા થઈ? એમનાં એટલાં બધાં કાગળો ને વિચાર મનુષ્યના પુરવાર્થમાં જને છે એની દુઃખદ ઘટના બનતી રાકી ન શક્યાં. એક મોટા છોકરાએ એક નાની વિદ્યાર્થિની સાથે બારે અઠકચ્છાળું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, એ સાંભળીને ગાંધીજીને આઘાત અને દુઃખ થયું.

છોકરીના બાપને પાર વિનાનો ગુસ્સો ચડે એ સ્વાભાવિક હતું. તેમણે છોકરીને ફરી નિશાળમાં જવાની મનાઈ કરી. વસ્તુતઃ તે બાકીના જેટલો વખત કુટુંબ સાથે ફિનિક્સમાં રહ્યા તે દરમ્યાન છોકરી પર સખત ચોદી રાખી. જાણે આ દુઃખદ ઘટનામાં એમને ગાંધીજીનો જ વાંક દેખાનો હોય એવું કહ્યું. છોકરો આમ કેમ વર્ત્યો એમ એને પોતાને પૂછવામાં આવતાં તેણે કહ્યું કે "મારાથી રહેવાયુ નહીં; મને મન થઈ આવ્યું." ગાંધીજીએ એણે કે એ છોકરાને પોતાનાં જ દેખરેખ ને અંકુશમાં રાખેલાં ન રાખી શકાય તો તેને કેળવવા કે સુધારવાનું અસંકલ્પ છે. એમના પોતાની એ જની સફળ એમ નહોતું, એટલે છોકરાને તેના બાપ

પામે મોઝલી આપો ને એ પ્રકારે મમાત્ર થયું છતાં અશ્રમવાસી સમાજ પર એની અમર તો રહી જ ગઈ, ને કેનાકે રિજનાદના બીજે વનાયા

નિરાગતુ નકાન જેવું થયું અટને આશ્રમને માટે એ સમાજ પલ્લ મળી ગયું હજે એમ માની ગમથ, પણ એમ નહુ નકે ગાધીજીનો મેરનાનો મોટો ઓગડો હતુ પણ આશ્રમનું કેદ્ર બી સમાજ હતુ અહીં દર ગરિનારે સાજે સહુ આશ્રમવાસી બીપુરના ગાંધી પ્રાર્થના માટે ભેગા થતા પ્રાર્થના એ પૂર્વ પશ્ચિમના સુભગ મિનતરૂપ હતી અંધારી પાસે એ મગમ પિયાનો વાજુ હતુ, ને એ મે અગમ આશ્રમવાસીને તે જરાનગ વગાડતા આવડતુ હતુ

સામાન્ય રીતે ગાધીજી પ્રાર્થનાનો આરભ કરી ગીતાના અમુક શ્લોકો તથા જાણવના નરા કમળનો ફેટનો બાજ વાચના પછી અગ્રેજી બજનો ગવાતા, તેમા સહુ સામેન થતા ફેરવાક ગુજગતી બજનો ગવાતા, તેમા ગુજગતી જાણનાર સામેન થતા જાજી ગાવામા ગાધીજી ઉત્સાહપૂર્વક જાગ લેતા, ને તેમને તેમા પૂરેપૂરે મસે આવતો અંધારી પાસે ગે નાનકડી બજનાનની પલ્લ હતી તેમા ખસ આશ્રમ પ્રાર્થના માટે ઠોકેકાલેથી નીધેના અંધર બજનોનો સમદ હતો ને તે ચોપડી ફિનિશ મુદ્દલાનમા જાપેરી ને ગાવેરી હતી

એમાના મે બજન ગાધીજીને વિશેષ પ્રિય હતા ને રમોમા મારે એમની સાથે પ્રત્યક્ષ સમાગમ ગ્લો તે મધા સમયમા એમને આ બે બજનો કટાગો આવેનો મે મ્દી જોયો નહીં એક બજનમાં જીવન મધગને ચગે અર્પણુ કરનાનો જાન હતો* ટમટમના રીવાના

* Take my Life and let it be
Consecrated, Lord to Thee

એ રાખેથી ગર થઈ બજન જુઓ આશ્રમબજનાવલી* પૃ ૧૧૧.

તેજવાળી એ નાની પતરાની ઓગડીમાં ગાંધીજી પૂર્વ ને પશ્ચિમનાં નિવાસી એવાં વીસેક માણસના મંડળના છવનના કેંદ્રરૂપ હતા. એ ઓગડીમાં આ ભજનના ઇશ્વરાર્પણના સુંદર ભાવવાહી સખ્દો ગવાતા તેના કરતાં અધિક ઊંડી ઊર્મિ ને ભાવના સાથે જનમમાં બીજી કોઈ જગાએ નહીં ગવાતા હોય,

બીજું ભજન હતું 'ત્રેમજ ન્યોતિ'નું.* ગાંધીજી પોતે ત્યારે મુસીબનોડીપી ધન અધારથી ઘેરાયેલા હોય ત્યારે આ ભજનનાં વચનો મધ્યોવાર ટોકે ને.

રવિવાર સાંજની આ પ્રાર્થના સદૃશ ગમતી. તેનાથી આશ્રમ-વાતાંઓનાં મનમાં એકઠીજનની નહક આવ્યાનો ભાવ પેદા થતો, ને દિવસ બહુ શાન્તિથી પસાર થતો.

★

ગાંધીજીને હસ્તક જે -ઝોકરાઝોકરીઓ તેમનાં માઆપ અંતર-નવાર સોંપનાં તેમાં વીસેક વરસની એક -ઝોકરી હતી. એનું 'ખરું' નામ ન આપનાં આ પુસ્તક પૂરતું હું તેને લીલા નામ આપીશ. તે બજેલી, ચમરાક ને દેખાવડી હતી. એના વાલી યવાનું ગાંધીજીને બહુ જ ગમતું દેખાતું. તે જિંઆ જિંઆ આદર્શોની વાતો કરતી; 'બાપુ' જે સુધારા કરતા કરાવતા તે એ સમજતી ને તેમાં સાથ આપતી. આસપાસનાં માણસોને શીખવવાનું ને તેમની નાની નાની સેવાઓ કરવાનું તેજે ઉપાડી લીધું. આમ દેખીને તો એની ગાડી રીધી પાટા પર ચાલી રહી હતી. એટલામાં એકએક મોટા બાજબોજો પડ્યો. એક દલાડો ગાંધીજીને

* 'Lead, kindly Light,' એ સખ્દોથી સર થઈ ભજન મુઓ મૂળ ભજન મટે 'આશ્રમજનનાવલી' પૃ. ૨૧૦. તથા તેના મુદ્રણની અવગણ ('ત્રેમજ ન્યોતિ') માટે પૃ. ૧૮૫.

પાસે મોઢી આપો ને એ પ્રકરણ પમાસ દ્યુ છતા અશ્રમનાગી સમાજ પર એની અસર તો ગહી જ ગઈ, ને કેટલાક વિખવાદના બીજો વનાયા.

નિરાળનુ મકાન ઊલું થયુ એટલે આશ્રમને માટે એ સમાજદ પાણુ મળી ગયું હતું એમ માની રામય, પણ એમ નન્યુ નહેતુ ગાધીજીનો ગહેવાનો મોટો ઓગડો હતુ પણ આશ્રમનુ દેદ અને સમાજદ હતુ અહીં દર ગરિવારે સાજે સહુ આશ્રમનાસી સ્ત્રીપુરુષમાગી પ્રાર્થના માટે ભેગા થતા પ્રાર્થના એ પૂર્વ પશ્ચિમના સુભગ મિનનકપ હતી અમારી પાસે એક મગ્ગ પિયાનો વાજુ હતુ, ને એ મે અંગેજ આશ્રમનાસીને તે જરાનગ વગાડતા આવડતુ હતું.

સામાન્ય રીતે ગાધીજી પ્રાર્થનાનો આરભ કરી ગીતાના અમુક શ્લોકો નથા બાઇબલના નરા કગગનો કેટલોક ભાગ વાચના પછી અંગ્રેજી ભજનો ગવાતા, તેમા સહુ સામેલ થતા કેટલાક ગુજરાતી ભજનો ગવાતા, તેમા ગુજરાતી ગળુનાગ સામેલ થતા ભજનો ગવામા ગાધીજી હિસાદપૂર્વક ભાગ લેતા, ને તેમને તેમા પૂરેપૂરા રસ આવતો અમાગી પામે એ નાનકડી ભજનાવળી પણ હતી, તેમા ખામ આશ્રમ પ્રાર્થના માટે ઢેઢેકાણેથી લીધેલા અગ્ર ભજનોનો મગ્ગ હતો ને તે ચોપડી ફિનિક્સ મુદ્રણાલયમા જાપેની ને માવેરી હતી.

એમાના મે ભજન ગાધીજીને વિગેર પ્રિય હતા જે વગેમા મારો એમતી સાથે પ્રત્યક્ષ સમાગમ ગયો તે મધા સમયમા એમને આ બે ભજનનો કટાગો આવેનો મે કહી જોયો નહીં એક ભજનમાં જીવન ધમગને ચગ્ગે અર્પણુ કરનાનો ભાવ હતો. દમદમના હીરાના

* "Take my Life and let it be
Consecrated, Lord to Thee"

એ ગાંઠોથી ગઈ થઈ ભજન મુખે 'આમમજનાવળી' ૫ ૧૦૨.

બધો વખત કેમ જાણે છે ને ક્યાં ક્યાં જાય છે એ તમે જાણો તો.
તો આ વાત કેવી રીતે બનવા પામી હોય ? ”

ગાંધીજી નિસાસો નખીને કહેવા લાગ્યા : “ મેં માનેલું કે હું પોતે
લીલાને જાણતો હતો, ને તે ક્યાં જાય છે ને હરેફરે છે એ પણ જાણતો
હતો. પણ હવે લાગે છે કે હું એ નહોતો જાણતો. હું ધારતો કે
એ ચોપડી લઈને માત્ર ફરવા ગઈ છે; ત્યારે તે ન—ને મળતી હતી.
તેનું આ પરિણામ.”

“ આ વાત લાંબા વખતથી ચાલે છે ? ”

“ હા, ઠીકઠીક વખત થયો. કેટલાંક અડવાડિયાં તો ચલાં જ હશે.”

થોડીક મિનિટ અમે બોલ્યા વિના બેસી રહ્યાં. શું કહેવું એ મને
સૂઝતું નહોતું, કેમકે આ બનાવથી એમને કેટલો બીચણ આધાત થયો
હશે એનો મને ખ્યાલ હતો. આ વાતની અફવા ચાલે તો બીજાઓનાં
મનમાં તેમને વિશે કેવો ખોટો ખ્યાલ બંધાય એ પણ હું સમજતી
હતી. મને થયું આ વાત આશ્રમ બહાર જાય જ નહીં એવું ન કરી
શકાય ? પણ તેમણે આગળ જો વચનો કહ્યાં તે સાંભળીને મને થયું
કે એમ કરવું અશક્ય છે.

તેમણે કહ્યું : “ ધણી માણસોને આ વાતની જાણ હતી
અથવા તો વહેમ હતો હું એકલો જ મારી આસપાસ શું ચાલી રહ્યું
હોનાથી સાવ અજાણ હતો અને હવે એ છાકરીનાં કુટુંબીઓને
મારે શું કહેવું ? એને માટે મારે એમને જવાબ દેવો રહ્યો છે. ! ”

“ પણ આને માટે તમે તમારો પોતાનો વાંક તો નથી કાઢતા ને ?
આવી ભયાનક વસ્તુ બને એવી કલ્પના સરખી તમને ક્યાંથી આવી
શકે ? ”

“ મારો નહીં તો કોનો વાંક કહ્યું ? મારી જ કંઈક ગફલત થઈ
હોવી જોઈએ. આની જવાબદારી મારે માથે જ પડવી જોઈએ.”

જોત જ એમનો દેખાવ જોઈને હું હેમતાંઈ ગઈ તેઓ સાવ ગમગીન ને મોંઘા જેવા દેખાતા હતા તેમણે મને આવકાર આપ્યો, પણ એમાં શાન્તનો ઉમંગો ને હાથેશનું સ્મિત નહોતું.

“શુ છે? તમારી તગિયત સારી નથી કે કંઈ બન્યું છે?” અમે ઓગડાના એક સાન્નિવાશી ખૂણામાં એકા કે દુરત મે ગમગટમાં પૂંજ્યું એમના મોઢા પર આટલા દુઃખ ને વિષાદ મે પડેલા કહી જોવા નહોતા હિંદી કામની લડનમાં પરિસ્થિતિ વિષમમાં વિષમ દેખા મેલી ત્યાં પણ ઈશ્વરની મગનકારી યોજના વિખેતી તેમની શ્રદ્ધાએ તેમને ટકારી રાખેના, ને તેમના હૃદયમાં સાન્નિત ને આરાતો સચા કરેનો પણ આજે જાણે હૃદયમાંનો પ્રકાશ શુભાઈ ગયો હોય એવા તેઓ દેખાતા હતા હી ગાંઠ યાદી મેકા હતા લડવાનું જોમ જ જણે બહુ ગુમારી એકા હતા.

“ગજબ થયો છે.” તેમણે હાલે અવાજે જવાબ દીધો.

‘ગજબ?’ મે તેમના શબ્દનો પડ્યો પાડ્યો હું કંઈ કળી ન શકી ‘જેટલે?’

“આપણે ત્યાં એક ભયકર મનાવ બન્યો છે.”

‘પણ એ કે શુ? મને કહો શુ બન્યું છે તે.’ હું બોલી જોઈ હા મને બારે મમરાટ બિપલ્યો હતો.

ગાંધીજી મ્હે “લીનાએ પોતાનું શિયળ ગુમાવ્યું તેણે ન—ની સાથે શરીરસંબંધ કર્યો.”

“એ તો ખરેખર ભયકર કહેવાય.” તમારી ખાતરી છે કે આ સાચી વાત કે?”

માવ સાચી તેણે પોતે જ મારી આગળ કચ્છા કર્યું.

મે કહ્યું “હજુ મારી સમજમાં જરાખર બિતરબું નથી એ બી કેમ સમ્યું? ક્યારે બન્યું? હું તો માનતી હતી કે એ પોતાનો

મારું મન આથી આગળ વધીને વિચારવા લાગ્યું કે આથી વધારે ચિંતાનું કંઈ કારણ છે ખરું ?

“ બાળક થવાનું છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ ના, પાડ લગવાનનો એટલો ! એ દુઃખમાંથી તો એણે મને ઉગાર્યો છે, ” ગાંધીજી શ્રદ્ધાભર્યા અવાજે બોલ્યા.

“ હા, એ પાડ માનવા જેવી વાત છે ખરી ! એટલી પૂર્તિ વિનાં પણ આની લયાનકતા કંઈ ઝોછી નથી. ”

“ મેં લીલાને કહ્યું છે કે મારે તેનાં પાપના બોળમાં ભાગ પડાવવો રહ્યો. હું ઉપવાસ કરીને એના માપનું પ્રાપ્તિ કરવા માશું છું. ”

આમ અમારી વાત ચાલી. પણ જે ઘટના બની ગઈ તે તો જીભી જ હતી. તેનું વાત વડે નિવારણ કરી શકાય એમ નહોતું. ગાંધીજી જે મનોવ્યથા બોગવી રહ્યા હતા તેને વિષે જાડા ખેદની લાગણી મનમાં લપ્તે હું જાડી. એમને મન સિયળનું મૂલ્ય કેટલું ભારે હતું તે હું જાણતી હતી. આ છોકરોછોકરી, જે પોતાને હસ્તક હતાં ને છતાં જેમને લાલચમાં પડનાં પોતે રોકી શક્યા નહોતા, તેમને માટે તેઓ પોતાને કેટલા જવાબદાર ગણતા હતા તેની પણ મને ખબર હતી. માગ મનમાં લીલા પ્રત્યેનો રોષ કાયમ હતો. ન — ને વિષે એને ભારે પ્રેમ હતો એવું બતાવું પણ તે કદી શકે એમ નહોતું અને પાછી એ તો પરજોડી હતી !

પખવાડિયા પર થોડાક દિવસ વીતી ગયા પછી હું ગાંધીજીને ફરી મળી. તેઓ પાતળા ને સુસ્વચ્છ દેખાતા હતા. લાંબા કાંક ઉપવાસની અસરમાંથી હજી હમણાં જ શરીર વળવા લાગ્યું હતું. અમે થોડી વાર વાત કર્યા પછી તેમણે મને આગ્રહપૂર્વક લીલાને મળવાનું કહ્યું, ને ઉમેર્યું કે તે હવે બહુ સરસ રીતે વર્તી રહી છે.

‘ હું એમ નથી માનતી, ’ મેં લાગુ કર્યું કે આ ઝાકરી, જેના પર ગાંધીજીએ આપ્યું બધું હેતુ વરસાદનું હતું તે જેને વિષે તેઓ આદર્શ મધ્ય ગર્વપૂર્વક વાત કરતા, તેણે એમને હેતુમાં ને આવી બૂડી રીતે જોઈ લીધો, એના શિષ્યો મારું પોતાનું લોહી ઊકાવવા માંડેલું મને લાગ્યું ન — તે વિષે મને એવી લાગણી ન થઈ તે લીના કરતા થોડું વરસે નાનો હતો ને તેને ઝાકરીઓ વિષે કંઈ ખબર નહોતી અથવા હશે તોયે બહુ જ થોડી મારી ખાતરી હતી કે લીનાએ એને ગણીગણીને રસા રો હશે.

મેં કહ્યું ‘ તમારો તો વાક ન જ ગણી શકાય લીના અચાનક નહોતી પોતે શું ખરી રહી છે એનું તેને જ્ઞાન હતું એ સાવ નિર્જન જગત્તે વર્તી છે એ હું જાણું છું પણ એને માટે તમને શાખ જનામદાર ન ગણી શકે હવે તમે શું મગવા ધારા ડો ? ’

‘ મારે એના કુટુંબીઓને તમને જ ખબર આપવી જોઈએ ને તમને હપકા માથે ચકાવવો જોઈએ. લીનાને પશ્ચાત્તાપ થયો છે પોતે કેટલું ખૂબ મમ વ્યર્થ છે એનું તેને જ્ઞાન થયું છે. હવે જોવીમ આપ્તી તે ગરબા જ કરે છે, ને તેણે ખાધું પણ નથી ”

મેં કહ્યું ‘ ઠીક કે એટલા ઉપરાગી ગોતે કાપડો દગો મને એને વિષે જગત્તે પણ સમજાવ થી પણ મને ન — તે વિષે ખેંચાય છે એને શાપડા આ રીતે કમવિમ નું જ્ઞાન કમાયી હોય ? એને તો પેનીંગે રૂસા-ચો જગત્તે પણ એને વિશે નમે રા કરવાના છે. ’

જોમાથી એકેને વિશે શું મળ્યું તે મેં દુનકો કહ્યું નથી. તેમણે બનિએ પ્રવચિત કર્યું હતું બેઘક હવે પણ તેમને એકલ મજાની છુ આપવા જેટલો વિશ્વાસ એમને વિષે દુનકો રાખી શકે જમાથી તેને કાંઈ પણ નથી મુમલ.

મને ધ્રુવું નહીં, ને હું એની સાથે ઝાઝો વખત રહી નહીં. હું
ઝાંધીજી પાસે પાછી આવી ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે લીલાના માની
શીધેલા 'પશ્ચાત્તાપ' ની મારા મન પર તો સારી છાપ નથી પડી.

મેં કહ્યું : “ હું નથી માનતી કે એને ખરેખરું દુઃખ થતું
હોય. ખરું જોતાં મને તો આશ્ચર્ય થાય છે કે એણે તમારી આગળ
પાપની કબૂલ કરી જ શા સારુ હશે ? ”

ઝાંધીજીએ ધીરે ધીરે જવાબ આપતાં કહ્યું : “ એ કબૂલાત એણે
સાવ સ્વેચ્છાએ તો નહોતી કરી. કેટલાંક આશ્રમવાસીઓએ મારી
પાસે આવીને, પોતે જે દેખાવ નજરોનજર જોયેલો તેનું બયાન
કયું. તેમને લાગ્યું કે એ વાત મારે જાણુરી જોઈએ. પહેલાં તો હું
સાચું માની ન શક્યો. પણ મેં ત્યારે લીલાની ઉચ્ચતપાત્ર
અધારી ત્યારે તે દીધી પડી મર્મ, મુસકે મુસકે રડવા લાગી, ને તેણે
અધી વાત કબૂલ કરી ”

“ મને એના પ્રત્યે જરાયે સમજાવ છે એવો ડોળ હું નથી કરી
શકતી. મને દુઃખ થાય છે તે એણે નીતિનિયમનો ભંગ કર્યો એટલાથી જ
નહીં, પણ આ કિસ્સાને લગતો એકએક વાતથી — જે રીતે એણે
એ કયું છે વગેરેથી.”

ઝાંધીજી હળવે રહીને કહે : “ આપણે કદાર કે નિંદક ન બનીએ.
બીજાઓની નબજાઈઓ કે તેમને નડતી લાગ્યો આપણે જાણતાં નથી.
આપણે એમનાં કાજ ન બનીએ. આપણે પાપનો તિરસ્કાર કરીએ,
પાપીનો નહીં.”

“ હું કાજ બનીને લીલાનો ન્યાય નથી તોળતી. પણ એ એક
અસુખાન્ત નાટકની નાવિદ્ય તો નથી જ ને ? ”

“ જ્યાં આપણે મેં મેં મેં લીલાની કથા વાદ રાખવી ધોર છે.”
લીલાના પત્નિ અને ઝાંધીજી વચ્ચે શું બન્યું એની મને કદી

“ તેણે અમારી સહુની સમક્ષ પોતાનું પાપ કબૂલ કર્યું છે. તેણે મારી સાથે ઉપવાસ કર્યા છે, ઘરેણું બધું ઉતારી મૂક્યાં છે, શોકનો વેશ ધારણ કર્યો છે, ને અપરાધ અને પ્રાપ્તિતના ચિહ્નરૂપે વાજ કપાવી નાખ્યા છે. મને ફરી એને વિશે ભારે આશા લેપણ છે. તેના પાપની આ કબૂલાત કદાચ તેના આત્મામાં ભરેલા કથીરને બાળી નાખશે; ને તે પાપનું પ્રાપ્તિત કરી રહ્યા પછી પાછી નુકાં નેત્રી શુદ્ધ બનશે.”

એના ચારિત્રનું આ નવું વર્ણન મેં ‘ખરું’ માન્યું નહીં, તેમ તે તે જ વખતે એને મળવાની મારી બહુ ઈચ્છા પણ નહોતી. છતાં ગાંધીજીની ઈચ્છાને અચ્છેદી સકાય એમ મને ન લાગ્યું. એટલે થોડીક દિવસ મૂગી રહીને પછી મેં કહ્યું : “ વારુ.”

ગાંધીજી કહે : “ તમને એ જાગમાં મગરો ”

હું જોડીને ત્યાં ગયો.

હોશિયાર અને હર્ષભેર આવકાર આપ્યો, અભરાટનું એકે ચિહ્ન દેખાવા હીધું નહીં; અને મને તો એનામાં સાચા પથાતીપતું પણ કંઈ ચિહ્ન ન જણાયું હા, તેણે શોકસૂચક કાળા કપડાં પહેર્યાં હતાં, વાજ કપાવી નાખ્યા હતા, એ ખરું; પણ તે પોતાને અપરાધી માનતી હોય એમ ન લાગ્યું તેને પોતાના અપરાધનું જાન હતું તેના કરતાં અનંતગણું જાન તો ગાંધીજીને હતું. જામમાં જતાં મને વિમાસણ થયેલી કે અમે મળીએ ત્યારે એને હું શું કહીશ. પણ એવી વિમાસણની જરૂર ન હતી એણે જ વાતચીતની શરૂઆત કરી, ને અમે સહેજ-સાજ વાત માંડ કરી સંકે એટલામાં તો મને આ પીવાની સાથે લાપથ આપવા માંડ્યું. એને ખબર હતી કે મને આનો શોખ હતો, ને ગાંધીજી મને ધણીવાર આ પીવાના મારા વ્યસન વિશે ચીડવતા. હોશિયારે પોતાના ‘ પાપના એકગર ’ પછી આ કોડી હતી. હું તો એના આ દુમત્યાથી એવી મૂંઝાઈ ગયો કે જવાબમાં એમું કંઈ કહેવાનું

અનુચારીને ત્યાં આશરો લેતા, તો ક્યારેક બીજાને ત્યાં, ને ત્યાં સૂતાનું મળે ત્યાં સૂઈ ગહેતા ગાંધીજી એમના અસતુષ્ટ દેશભાઈઓને સમજાવી શક્યા હતા; પણ અમારા મિત્ર ચીની આગેવાન મિ લ્થોગ ક્વીનને એવી સફળતા મળી નહોતી.

અમે સહુ એમની સત્તામતી માટે અતિવ્યથિ ચિન્તાતુર ને બેચેન હતાં, એટલે અમારે ત્યાં એમને વિષે ગભીર ચર્ચાઓ ચાલતી એક દિવસ મને ખમર અપાઈ કે, મિ ક્વીનને અમાગ ધરમાં આશરો લેવાનું કહેલું મોકલનામા આવ્યું છે મને આ વિચાર ગમી ગયો એવી ખોટી વાત તો કેમ કહું ? ખૂન કરવાને તરતી ગહ્યુ લોકોનું એક ટોળું મારા ઘરમાં પેસી હત્યા કરે છે, ને હું મારા માળકને લઈ પાસે લાગ્યાર બનીને બેઠી રહી છું, એવો ચિતાર મારી નજર આગળ તરવા લાગ્યો. આ વિષે આગળ વધતા પહેલાં જ કહી દઉં કે મિ ક્વીન અમાગ ધરમાં સત્તાવાનું કહેલું કદી સ્વીકાર્યું નહીં, અને થોડા જ વખતમાં ચીની કામમાં ચાલતી અશાન્તિ ઠંડી પડી ગઈ પણ એને વિષે જે વાતો અમારે ત્યાં થઈ એ ગસ પડે એવી છે.

એક દિવસ મે ગાંધીજીને પૂછ્યું “પણ ધારે કે મિ ક્વીન ખરેખર બહોં આવે ને આપણા ઘરમાં સંતાઈ રહે, ને પછી એમના કેટલાક શત્રુઓ એમની બાળ કાઠના બારણે આવે તો મારે શું એમ કહેવું કે ‘મિ ક્વીન કપાટમાં સંતાઈ બેઠા છે ?’ કે કહી જોડી જોડી વાત કહીએને પેનાઓને વિદાય કવ્યા ?”

“તમને પેનાને શું કરવું ઊચિત છે એમ લાગે છે ?” ગાંધીજીએ સામે સવાલ પૂછ્યો.

“મને તો લાગે છે કે મારે એમને કઈક અજમપજમ કહીને વિદાય કનાનો જ પ્રયત્ન કરવો.”

ખબર પડી નહીં. પણ મેં એટલું તો જોયું કે થોડા જ વખતમાં તેને પિતાની પાસે મોકલી દેવામાં આવી; ને છેવટે તે સાસરે પાછી ગઈ; એટલે ગાંધીજી એને વિષેની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયા. એકદરે તો બિચારે એના પાપનો અજ્ઞાન ભગીદાર હતો એમ કહીએ તો ચાલે. એની પાસેથી ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞા લેવાની કે તે કેટલાંક વરસ. લગી નહીં પરંતુ, કાંક બહુચર્ચ પાળશે, ને ગાંધીજી આ પ્રતિજ્ઞામાંથી એને ઊઠાડે ત્યારે જ એ છૂટી શકશે.

: ૧૪ :

દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર એસિયાવાસીઓ સામે જે ભુમખી કાયદો કરવા માગતી હતી, ને જેને લીધે દક્ષિણ આફ્રિકાની શાન્તિનો ક્ષાસ થઈ રહ્યો હતો, તે એકલા હિંદીઓને લાગુ પડવાનો નહોતો. કેટલાક ચીનીઓ, જે નાની નાની દુકાનો ચલાવતા, તેમજ ખબરમાં ફૂલ વેચવાનો ધંધો કરતા, તેમને પણ એ લાગુ પડવાનો હતો. તેમણે પણ ગાંધીજીની સલાહથી ને તેમણે ખતાવેલી રીતે સત્યાગ્રહની લડત આદરી હતી. તેમના પણ એક આગેવાન હતા, તે બહુ બાહોશ હતા, ને હિંદી નેત્રો સાથે હંમેશાં સલાહ મસલત કરીને કંઈ પણ પગલું ભરતા. એટલે ત્યારે ગાંધીજીએ સરકારની સાથે મોઢાનો કરાર કર્યો—જેની એક અગત્યની શરતને જનરલ મર્ટસે પાછળથી ધનદાર કર્યો—ત્યારે આ ચીની નેતાએ પણ એ જ શરતો સ્વીકારી. બે વિરોધી પક્ષો વચ્ચે જે જોડણીને આધારે પાછળથી પાકો કરાર થયો તે ગાંધીજીના કેટલાક જૂની અનુયાયીઓની સમજમા ઝેલરી નહોતી, ને તેથી તેમણે ગાંધીજીનો હવે લેવાનો પણ અપત્ત કરેલો. આ ચીની આગેવાનની પણ એવી જ દંસા થઈ એમનો હવે લેવાની ધમકી એમને અપાઈ; અને એ ખાલી ધમકી નહોતી એની એમને ખબર હતી તેમને દિવસો સુધી અઘાતવાસમાં રહેવું પડેલું. તેઓ ક્યારેક પોતાના એક વફાદાર

અનુયાયીને ત્યાં આશરો લેતા, તો ક્યારેક બીજાને ત્યાં, ને જ્યાં સૂતાનું મને ત્યાં સૂઈ રહેતા. ગાંધીજી એમના અસંતુષ્ટ દેશભાઈઓને સમજાવી શક્યા હતા; પણ અમારા મિત્ર ચીની આગેવાન મિ. લ્યોંગ કવીનને એટલી સફળતા મળી નહોતી.

અમે સહુ એમની સલામતી માટે અતિશય ચિન્તાતુર ને બેચેન હતાં, એટલે અમારે ત્યાં એમને વિશે ગંભીર ચર્ચાઓ ચાલતી. એક દિવસ મને ખબર અપાઈ કે, મિ. કવીનને અમારા ધર્મમાં આશરો લેવાનું કહેણ મોકલવામાં આવ્યું છે. મને આ વિચાર ગંભી ગયો એવી જોટી વાત તો કેમ હતું ? ખૂન કરવાને તકસી રહેલું લોકોનું એક ટોળું મારા ઘરમાં પેસી હત્યા કરે છે, ને હું મારા જાળકને લઈ પાસે લાચાર બનીને બેસી રહી છું, એવો ચિન્તાર મારી નજર આગળ તરવા લાગ્યો. આ વિશે આગળ વધતા પહેલાં જ કહી દઉં કે મિ. કવીને અમારા ધર્મમાં સંતાવાનું કહેણ કહી સ્વીકાર્યું નહીં; અને થોડા જ વખતમાં ચીની કામમાં ચાલતી અશાન્તિ કંડી પડી ગઈ. પણ એને વિશે જે વાતો અમારે ત્યાં થઈ એ ગસ પડે એવી છે.

એક દિવસ મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું : “ પણ ધારો કે મિ. કવીન ખરેખર અહીં આવે ને આપણા ઘરમાં સંતાઈ રહે, ને પછી એમના કેટલાક શત્રુઓ એમની લાજ કાઢવા ખારણે આવે તો મારે શું એમ કહેવું કે ‘ મિ. કવીન કપાટમાં સંતાઈ બેઠા છે ? ’ કે કંઈક જોટી જોટી વાત કહીએને પેવાઓને વિદાય કરવા ? ”

“ તમને પોતાને શું કરવું લાગે છે એમ લાગે છે ! ” ગાંધીજીએ સામો સવાલ પૂછ્યો.

“ મને તો લાગે છે કે મારે એમને કંઈક અટમપટમ કહીને વિદાય કરાવેલા જ પ્રયત્ન કરવો. ”

“ચિ. ક્વીન તમારા ઘરમાં છે ? એવો સીધો સવાલ તેઓ તમને પૂછે તો ?”

“મને લાગે છે હું ના પાડું એ યોગ્ય ગણાય”

“પણ એ તો તમે જૂઠું બોલ્યાં ગણાવો.” —

“હા, ગણાવું તો ખરી. પણ એ માણસને આપણે આશરો આપ્યો હોય તેનું ખૂન ચલા દેવામાં જે પાપ રહેલું છે તેના પ્રમાણમાં આ અસહ્યક્રમનું પાપ હજીવું ગણાય.”

“તમે તો જેરુઝલેમ લોકોના જેવી દલીલ કરો છો,” ગાંધીજી બોલ્યા. “તમે તો કહો છો કે સારો હેતુ પાર પાડવાને ખૂન સાધન વાપરવું ધર્મ ગણાય.”

“તમે ભલે મને જેરુઝલેમ કહેવી હોય તો કહો. પુણ્ય શું ને પાપ શું એનો નિશ્ચય કરવો ધણીવાર અધરો હોય છે એમ મને તો લાગે છે. ધણીવાર તો બે પાપમાંથી જ એકની પસંદગી કરવાની હોય છે; એટલે માણસ સહેજે હજીવું પાપ પસંદ કરે છે.”

“પણ પાપમાંથી પુણ્યકૃણ નીપજશે એવી આશા રાખીને તો પાપ નજ કરવું જોઈએ,” ગાંધીજીએ ઉત્તરનું વાક્ય કહ્યું.

આ સમય દરમ્યાન બીજો એક પ્રસંગે પાપપુણ્યની ચર્ચા કરી પાછી નીકળી. સંપૂર્ણ સત્યની સાંકડી નાળમાં યજ્ઞને જ માણસે આલવું જોઈએ એ મતલબનું કંઈક વાક્ય ગાંધીજીએ કહ્યું હતું.

મેં કહ્યું : “પણ સત્ય એ પરમેશ્વરના અનેક ગુણોમાંનો માત્ર એક ગુણ નથી ? એને સત્ય ઉપરાંત બીજા પણ ગુણો છે.”

ગાંધીજી કહે : “તમે એક નિયમ તોરો તો એટલાથી બધા નિયમ તોર્યા ગણાય.”

“જેને હું ઈશ્વરી નિવસ માનું છું તે તોડવાની કિંમત તો હું પોતે ભરું છું. છતાં જો એમ કરવાથી હું કોઈ પ્રિયજનનો છવ ખચાવવામાં મદદ કરતી હોઈ તો કદાચ જો મારો મોટામાં મોટો આપભોગ ગણાય.”

“તમે માનો છો કે તમે પોતે પાપ કરીને બીજાને ઉગારી શકો?”

“એમાં આદર્શ વસ્તુ શી છે એ તો હું જાણતી નથી; કદાચ આપણે કોઈ જાણતા નહીં હોઈએ. પણ હું માનું છું કે તમે જેને પાપ કહો છો તેને વિશે પુછો અને સ્ત્રીઓ જુદી જુદી રીતે વિચાર કરે છે. સ્ત્રીને જેના પ્રત્યે પ્રેમ હોય તેનું પાપ તે પોતાને માથે લેતાં આચકા નહીં ખાય, પછી ભલે એને માટે તેને નરકે જવું પડે. બગવાન એનો કસાકસે માટે જવાબ માગે તો તે કદાચ કહેશે : ‘હે પ્રભુ, એ મેં ક્યું’ છે. મારી એક્ષીના જ વાંક છે,’ અને એમ બધો દોષ પોતાને માથે વહોરી લેતાં તેને આનન્દ આવશે. તમે માનો છો જાણે એ એમ કહેશે કે ‘એ પાપ તો મારા પ્રિયજનને ક્યું’ છે.’ સત્યને ખાતર તો મારે એમ કહેવું જોઈએ.”

“ના, ના, એ તો અતિશયોકિત થઈ,” માંધીજીએ સહેજ રિમત કરીને કહ્યું “તમે જાણો છો કે જો મારા કહેવાનો આશય નથી. પણ આપણે નીતિ અનીતિનાં આપણાં ધોરણોને સુધારવાં જોઈએ; નહીં તો આપણે હંમેશાં કાદવમાં ખૂંપી જવાનાં.”

“આપણાં ધોરણોને આપણે સુધારવા જોઈએ,” એ વાક્ય તેઓ પથ્થીવાર પોતાની લાક્ષણિક ઢબે ઉચ્ચારતા.

આમજ નતાં એક કિસ્સો અન્ધો તેને અંગે અમારે જે ચર્ચા થઈ તેમાંથી મને એક મોટા પાઠ શીખવાનો મળ્યો. આશ્રમમાં વસતી એક બહેને અસત્ય બોલીને ગાંધીજીને છેતર્યા હતા એમ તેમના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેઓ મને એની વાત કરતા હતા, અને બારે દર્દ ને નિરાશા વ્યક્ત કરી રહ્યા હતા. મને એમને સારુ દુઃખ થતું હતું, પણ મને લાગે છે તે વખતે તો પેલી અપરાધી બહેનને સારુ વધારે દુઃખ થતું હતું. ગાંધીજી પોતાને વિષે સારા અભિપ્રાય ધરાવે એની એને જટલી બધી કાળજી હતી તે હું જાણતી હતી. હું એના સ્વભાવ સારી પેઠે જાણતી હતી; એટલે મને ખબર હતી કે જેટલાંક કામ જેને ગાંધીજી ખૂબ કહે તે એને સ્વાભાવિક લાગતાં, ને એવી વસ્તુઓ તેને ગાંધીજીથી છુપાવવાનું મન થાય એ સંભવ હતો. ગાંધીજી એને વખોડે તો એના એમની સાથેના સંબંધ તૂટી જાય, અને જીડા ને કાયમનો ધા રહી જાય, એ પણ સંભવિત હતું.

મેં ગાંધીજીને કહ્યું : “એણે જોઈું ક્યું” એ તો હું જાણું છું. પણ મને એમ તો લાગે જ છે કે તમે માણસો પાસેથી હલ બહારની આશા રાખો છો. તેઓ આપી શકે તેના કરતાં તમે વધારે માગો છો. પછી આત્મરક્ષાને ખાતર તેઓ તમને છેતરવા જાય છે. એણે તમારા સારા અભિપ્રાય માટે ઓછી કાળજી રાખી હોત તો એ વર્તી છે એ રીતે ન વર્તત.”

ગાંધીજી કહે : “એ તો મારી આમજ ફરીફરીને જૂઠું બોલી છે. ને મને એના અસત્યની ખબર પડી મઈ એમ જાણ્યું ત્યારે એણે બહાનાં કાઢી બચાવ કરવા માંડ્યો.”

“હા, એ બધું એણે ક્યું” એ ખરું, પણ પોતે કેવું અનુચિત કામ કરી રહી ■ એનું એને ખરેખરું લાન હતો એમ મારા માન્યામાં આવતું નથી. તમારા મનમાં એને વિષે સદ્ભાવ કાયમ રહે એવી એની તીવ્ર ઈચ્છા છે, અને તમે એને કુદ માનતા થાઓ એ એને સારું લાગ્યું નહીં હોય.”

માંધીજીએ કંઈક ખેટપૂર્વક કહ્યું : “એટલે એણે મારા પર વિશ્વાસ રાખી સાચું બોલ્યું” દેવાને બદલે મને હેતરવાનું પસંદ ક્યું, એમ ને ! એનો બચાવ કરવાને તમે આવાં બહાનાં ન કાઢી શકો !”

“પણ હું કહું છું તે ! એનો બચાવ એ છે કે એ જે કંઈ કરતી હતી તે એને એટલું બધું અગતિત નહોતું લાગતું, પાછળથી એ જાગૃતિમાં એ તમને હેતરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી એની એને જાણ હતી, પણ મને લાગે છે એમાં પણ એને કરો બાધ નહીં દેખાયો હોય તમે તો ધણીવાર કહ્યું છે કે અમુક કામ સારું કે નરસું બને છે તે તેની પાછળ રહેલા વિચારને લીધે; એટલે કે આપણે પાપ કરીએ છીએ એવું જાન આપણને ન હોય તો આપણે ખસસ પાપ કરતાં નથી. મારી ખાતરી છે કે એ જે કરી રહી હતી તેમાં ખરેખર પાપ છે એમ એણે નહીં જ માનેલું; સહેજ સાદસ છે એટલું જ લાગ્યું હશે એ.....”

માંધીજી ખોલી જાય : “હાં, એ તો જૂઠાંમાં જૂઠી વસ્તુ થઈ. તમે તમારે માટે જ એને દોષિત ઠરાવી છે. જે માણસ પાપ કરે છે તે પોતાનું કામ પાપરૂપ છે એમ જાણે છે તેને વિષે કંઈ નહીં તો એટલું તો કહી શકાય કે એ પાપપુણ્યનો, સારાખોટાનો બેઠ સમજે છે. જે માણસ બસે જાણીજૂળે—પોતે કરે છે તે પાપ છે એમ સમજવા છતાં—પાપ કરતું હોય તેને માટે તો કંઈક આશા છે. પણ જે માણસ પાપ કરે છે, તે તે પાપ છે એમ જાણતું પણ નથી, તેને માટે તો કશી આશા નથી. જોટા કામનો તો માણસ પશ્ચાત્તાપ કરી શકે, તે એવી જૂથ ફરી કહી ન કરવાનો નિશ્ચય કરી શકે. પણ એના મનમાં જે પાપપુણ્યનું જાન જન્મ્યું ન હોય, તે સારાનરસાનો વિવેક કરી ન શકેતો હોય, તો એનો અર્થ એ થયો કે એને અંતરમાં વંસતા પરમાત્માની જાણ નથી. એવાં માણસો વનનાં પશુ કરતાં જરાયે જિંયાં નથી. વનનાં પશુ જેમ પોતાના કુદરતી સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે તેમને નીતિ અનીતિનો વિચાર કરવાનો હોતો નથી, તેના જેવી આ માણસોની પણ સ્થિતિ છે.”

આનો મારી પાસે કરી જવાબ ન હતો, એટલે હું ચૂપ રહી ગાંધીજીના શબ્દોમાં રહેલા સત્યે મારા મન પર ઊંડી છાપ પાડી. 'મને ખબર નહોતી,' એવું બહાનું આગળ કરીને, મારો ગુનો હળવો છે એમ બતાવવાનો વિચાર મને તે પછી કદી આવ્યો નહીં. મને અગાઉ કદી નહોતું થયું એવી રીતે ભાન થયું કે ગાંધીજીએ એક મોટું મૂલ્યુત સત્ય ઉચ્ચાર્યું છે. તે સત્ય એ કે આપણે જેટલે અંશે પાપ પ્રુણ્યનો વિવેક કરી શકીએ તે પ્રમાણે આપણે વિકાસક્રમની નીચી કે ઊંચી કક્ષામાં ચુકાઇએ છીએ. જનનવર જંગલના નિયમ પ્રમાણે વર્તે તેને માટે ગાંધીજી એને દોષ ન દે; કેમકે એ એના સ્વભાવને અનુસરીને વર્તે છે, ને એમ કંઈ એને માટે યોગ્ય છે. માનવકુળનું કોઈ બાળક કે કોઈ પછાત જાતિ પાપપ્રુણ્યનો ભેદ સમજ્યા વિના જ વર્તે તો તેનો પણ દોષ તેઓ ન કાઢે. પણ 'અમે માનવકુળના આગળ વધ્યા ને ઊંચા વર્ગના સભ્યો છીએ' એવો દાવો જેઓ કરે છે તેમની પાસેથી તો ગાંધીજી એવી આશા રાખે જ છે કે તેઓ એ દાવાને શોભે એવી રહેણી રાખે અને સાચા ને એકવચની થવું એ તો એ ગ્રંથોમાં એક અતિશય આવશ્યક વસ્તુ છે.

ગાંધીજીએ જેમના પર વિશ્વાસ રાખ્યો હોય તેઓ જો તેમને ઈશદાપૂર્વક છેતરે તો ગાંધીજીને પારાવાર દુઃખ થતું, એમ હું પાછળ કહી ચૂકી છું. ગાંધીજીને પોતાના મિત્ર ગણનાગ કોઈ માણસે નોંઠાવે જનીને ઈશદાપૂર્વક તેમને જૂઠી વાત કહી છે, એમ માનવું પણ ગાંધીજીને મુશ્કેલ લાગતું. એમની આ વૃત્તિની જે અસર બીજાઓ પર પડતી તે તો જુદી; પણ હું પોતે ધણીવાર એને લીધે બહુ મુશ્કેલીમાં મુકાતી. ગાંધીજી અને મારા પતિ કોઈ માણસની મુક્ત કંઈ સ્તુતિ કરતા હોય ત્યારે હું જાની બેસી રહું, તો એનાથી દેટલીકવાર એવો જ્વાસ થતો કે અણે મને પેલા માણસને વિષે શંકા દરી અથવા તો

વિચિત્ર પ્રકારની અદેખાઈ હતી. હું મૌન સેવીને મતભેદ કે નાપસંદગી દર્શાવું એ પશુ ગાંધીજીને અને મારા પતિને વચનું લાગતું.

ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાં અનેક જુવાનો હતા. તેમાંના ધણીને હું સારી પેઠે ઓળખતી. તેઓ મને મળવા આવતા, અથવા તો સભાઓમાં કે ખીજે ક્યાંક અમારો ભેટો યર્ષ જતો, ને પછી અમે એ અરસામાં બનેલા બનાવોની ચર્ચા કરતાં. એમને મારા કે મારી ટીકાનો જરાયે ડર નહોતો, એટલે મારી આગળ તેઓ પોતા વિષે તેમજ ખીજા વિષે છૂટથી બોલી શકતા. જે લોક ખીજાઓને બીજા અને ગંભીર લાગતી તે તેમને મન મોટે બાગે એક મોજલા સાહસરૂપ હતી; અને દુનિયામાં ખીજે પશુ જુવાનોને તો એમ જ લાગતું સ્વાભાવિક હતું ધણીવાર આ જુવાનો હસતાં હસતાં મારી આગળ 'છાની વાતો' કહેતા. અને એમણે મારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો હોય, એટલે મારાથી એમની વાત ખીજાને તો કહી જ ન શકાય.

સત્યાગ્રહની લડતના પાછલા ભાગમાં ત્રેહાનીસર્ગની દક્ષિણે વીસેક માઈલ પર ગાંધીજીએ ટોલરટોય ક્ષર્મ નામનો એક નવો આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. ત્યાંનું છવન મોટે બાગે સામુદાયિક ધોરણ પર ગોઠવાયું હતું. જમીન મિ. હરમેન કેલનબેક નામના એક ખેડૂત-જનનેર અને ગાંધીજીના નિષ્ઠાવાન અનુયાયીની માલિકીની હતી. મી કેલનબેકે તે ગાંધીજીને સોંપી હતી. મૂળ વિચાર તો એવો હતો કે જે માણસો સત્યાગ્રહ કરીને જેલ ગયા હોય તેમનાં કુટુંબોને આ જમીન પર વસાવવાં. ખીજા જગાઓની પેઠે અહીંયાં પશુ ગાંધીજીએ પોતાના મનમમતા સિદ્ધાન્તોને અમલમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ આદર્યો હતો. પુરુષોનો વાસ ઓળોના વાસથી સાવ નિરાળો હતો. વિવાહિત પુરુષોને પશુ તેમની પત્નીઓથી જુદા રહેવું પડતું. ટોલરટોય ક્ષર્મમાં રહેનાર સહુએ ધર્મચર્ચા પાળવું એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો.

ખેરાક સાવ સ્વચ્છમાં સાદો અપાતો. ચા, કેફી, ખાંડ, મુરખ્યા, મસાલા અને મીઠું સુદ (કેન્ડે નાચાજી એ કાળે મીઠાના વાપરની બહુ

ગાંધીજી કહે : “કેમ, શું છે ? તમારા મનમાં કંઈક વિચાર. બરાબ રહો છે, હું જાણું છું.”

મેં કહ્યું : “ના, કંઈ નથી. તમને કહેવા જોઈએ કંઈ નથી.”

અને ગાંધીજીને કદી ખૂબ પડવા પામી નહીં કે આ, કોશી, ખાંડ, ને બીજી ડહોળેક સ્વાદિષ્ટ પણ નિષિદ્ધ વસ્તુઓ ચોરીફીથી આશ્રમમાં લવાંતી ને મોજથી ખવાતી.

ટોલરેન્સ ફાર્મમાં પણ સાપને લગતો એક કિસ્સો બની ગયો. આ વેળા મારા પતિ, મિ. કેલનબેક, અને બીજા એક ભાઈ (એક જુવાન હિંદુ) એ એમાં ભાગ લેજાઓ. બાને એ વેળા એક અવડ તમેજાના એક ભાગમાં ઘટતી સાદાઈથી રહેવાની ગોઠવણ કરી આપવામાં આવી હતી. ત્યાં એક દિવસ મારા પતિ અને મિ. કેલનબેક એમને મળવા ગયા. મિ. કેલનબેક બાની જોડે વાત કરતા હતા એટલામાં મારા પતિ લટાર મારતા મારતા એ બાજા જોઈ જમાને બીજે ઉડે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એક જસતના પતરાનું નક્કાવાનું ‘ટમ’ પડ્યું હતું તેના તરફ અનાયાસે તેમની નજર ગઈ, તો એની અંદર એક ઝેરી મોરિંગને નિરાંતે ગૂંચળું વળીને ઝીલતો જોયો. તેમણે પાછા જઈ મિ. કેલનબેકને ટૂંકામાં વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી, અને તેમની સલાહ માગી. મિ. કેલનબેક બાનું ધ્યાન સાપ તરફ ન જાય તે માટે તેમને વાતચીતમાં શકાયેલાં રાખ્યા; અને મારા પતિને કાનમાં કહ્યું કે “આટલામાં ક્યાંકથી તીકમ હાથમાં આવે તો લાઈને તેનાથી સાપને પૂરો કરો.” મારા પતિને જીવલેણતાનો અણગમો રહ્યો, એટલે એ તો વિમાસણમાં પડ્યા. તેમણે સૂતેલા સાપના માથા પર ઘા કરવાના ઈરાદોથી તીકમ ઉગામી તો ખરી, પણ ઘા પડવા પામ્યો જ નહીં, કેમકે એમને હાથ હવામાં જ અટકી ગયો ને નીચો વળ્યો જ નહીં. પણ આ હાથચાલથી પેલું જનનવર જાગી ઊઠ્યું ને તેનો સળવળાટ શરૂ થયો.

એ જ ક્ષણે પેલો હિંદુ જુવાન આવી પહોંચ્યો. તેણે પરિસ્થિતિ જોઈ,
સ્થળગતા માપ સાથે '૮મ' ઉપાંડોને તમેના બહાર લઈ જવામાં મદદ કરી,
પછી મારા પતિ પાસેથી તીકમ લઈ લીધી, ને તેના ધાથી સાપને
પૂરો કર્યો. બાને એમના આ દેશમાઈની ચપગતાથી બહુ નિરાંત વળી,
આ કિસ્સો સાંભળી ગાંધીજીને શું લાગેલું એ મને અત્યારે યાદ
આવતું નથી.

: ૧૫ :

પાછલા એક પ્રકબ્ધમાં હું કહી ગઈ છું કે ઈંગ્લંડમાં ચાલી
રહેલી સફેનિટ સ્ત્રીઓની હિલચાલ વિષે ગાંધીજી બહુ વિચાર કરતા હતા.

એકવાર ગાંધીજી જેલમાં હતા તે દરમિયાન એક દહાડો મારા
પતિએ મને કહ્યું: "તું અહીંની હિંદી સ્ત્રીઓમાં કઈ પ્રવૃત્તિ કેમ શરૂ
કરતી નથી ?".

મેં કહ્યું: "અહીં એમને સ્ત્રીઓની હિલચાલમાં ભેગાવાની છટ
ન આપવામાં આવે."

"હું જોમ નથી કહેવા માગતો કે તારે એમને અહીંની સફેનિટ
હિલચાલમાં સામેન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. પણ સામાન્ય જાહેર કામ-
કાજને સારુ હિંદી સ્ત્રીઓમાં જ એક સ્વતંત્ર સંસ્થા કેમ ન ઊભી
કરી ?"

મેં કહ્યું: "પણ હું એવું શું કામ કરી શકું જેનાથી એમની
કઈ સેવા થાય કે એમને રસ પડે ? એમાંની બહુીખરી બહેનો અંગ્રેજી
બોલતી નથી, અને કેટલીક તો કહી કાઢે જગ્યાએ પણ જતી
નથી. એટલે હું નથી માનતી કે હું જો સમા બોલાવું તો તેઓ
તેમાં આવશે."

માગ પતિ કહે: "અજમાવી તો જો. એમાંથી કેટલીકને ભેગી
કર, અને તારાથી શું થઈ શકે તે જો. જેઓ અંગ્રેજી જાણે છે

તેઓ તારા કહેવાનો તરબુતો અંગ્રેજી ન જાણનારને કરી ખતાવશે.”

મેં કહ્યું : “ હું વિચાર કરી જોઈશ. પણ હું એ પ્રયત્ન કરું તો સ્ત્રીઓને ભેગી કરવામાં તમારે મને મદદ કરવી પડશે. અહીંયાં ક્યા પુરુષને સ્ત્રી છે ને કાને નથી, ને એ લોકો ક્યાં રહે છે, તે હું જાણતી નથી.”

“એ હું તારે માટે કરી શકીશ,” મારા પતિએ કહ્યું. “ તારે શું કરવું છે તે તું વિચારી કાઢ, અને સ્ત્રીઓ સાથે ચર્ચવા માટે મનમાં એક યોજના ધરી રાખ. લાઇ એથી રાજી થશે એની મને ખાતરી છે.”

આ વાતચીતનું પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે આળસેક સ્ત્રીઓ મેં બોલાવેલી પહેલી સભામાં આવી. એક મોટા હિંદી વેપારીએ આપેલા એક હોલમાં સભા ભરાઈ. આવનારી બહેનો નાનાનાના દુકાનદારો ને ફેરિયાઓની સ્ત્રીઓ હતી. ધણી તો કેડે બાજકો લઈને આવી હતી. જે રાજકીય લગ્નમાં એમનો પુરુષવર્ગ રોકાયેલો હતો તેને વિષે બધું જ જાણવાની એમને ધણી જ આગ્રહતા હતી એમ મેં તરત જોઈ લીધું. એટલે મેં આશુ બતાવેલો દૂધ કે હેવાલ આપ્યો. મને જાતજાતના સવાલો પૂછવામાં આવ્યા. ગાંધીજી આ બાબતમાં શું કરવાના છે ? પેલી બાબતમાં શું કરવાના છે ? વગેરે. એના મારાથી અપાય તેવા જવાબ મેં આપ્યા, ને પછી બીજો વિષય ઉપાડ્યો. વિશ્વાસમાં આવી રહેલી સ્ત્રીઓની રાજકીય સ્વતંત્રતાની હિલચાલ વિષે કેટલુંક કહ્યું. ઉંચટે અમે એની ગોઠવણ કરીને છૂટાં પડ્યાં કે અમારે દર પખવાડિયે એક સભા ભરવી આ નાની સરઆતમાંથી દ્રાન્સવાલ ઈન્ડિયન વિમેન્સ એસોસિએશનનો વિકાસ થયો; ને તેણે સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડતમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો.

ગાંધીજી જેવું બહાર આવ્યા ત્યારે તેમણે સ્ત્રીઓની આ નીચી

એ જ ક્ષણે પેવો હિંદુ જુવાન આરી પડેંગ્યો. તેણે પરિસ્થિતિ જોઈ,
સ્વગતતા માપ સાથે 'ટન' ઉપાડીને તમેના બહાર લઈ જવામાં મદદ કરી,
પત્ની મારા પતિ પાસેથી તીકમ લઈ લીધી, ને તેના ઘાથી સાપને
પૂરો કર્યો. બાને એમના આ દેરામાઈની અપમાનથી બહુ નિરાંત વળી.
આ કિસ્સો સાંભળી ગાંધીજીને શું લાગેલું એ મને અત્યારે યાદ
આવતું નથી.

: ૧૫ :

પાછલા એક પ્રશ્નમાં હું કહી ગયો છું કે ઈંગ્લંડમાં ચાલી
રહેલી સફેનિટ સ્ત્રીઓની હિંસ્યાલુ વિષે ગાંધીજી બહુ વિચાર કરતા હતા.

એકવાર ગાંધીજી જેલમાં હતા તે દરમિયાન એક દહાડો મારા
પતિએ મને કહ્યું: "તું અહીંની હિંદી સ્ત્રીઓમાં કંઈ પ્રવૃત્તિ કેમ શરૂ
કરતી નથી ?"

મેં કહ્યું: "અહીં એમને સ્ત્રીઓની હિંસ્યાલુમાં જોડાવાની છટ
ન આપવામાં આવે."

"હું એમ નથી કહેવા માગતો કે તારે એમને અહીંની સફેનિટ
હિંસ્યાલુમાં સામેલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. પણ સામાન્ય જાહેર કામ-
કાજને સારું હિંદી સ્ત્રીઓમાં જ એક સ્વતંત્ર સંસ્થા કેમ ને જોડી
કરતી ?"

મેં કહ્યું: "પણ હું એવું શું કામ કરી શકું જેનાથી એમની
કંઈ સેવા થાય કે એમને રસ પડે ? એમાંની બહુખરી બહેનો અંગ્રેજી
બોલતી નથી, અને ફેટલીક તો કદી કોઈ જાહેર જગ્યાએ પણ જતી
નથી. એટલે હું નથી માનતી કે હું જો સમા જોડાવું તો તેઓ
તેમાં આવશે."

માગ પતિ કહે: "અજમાવી તો જો. એમાંથી ફેટલીકને ભેગી
કર, અને તારાથી શું થઈ શકે છે તે જો. જેઓ અંગ્રેજી જાણે છે

અમાગ ઓળખીતા એક દિદી હતા તેમની હિમ્મત ચાળીસ વરસ ઉપર હતી તે ઠીઠીક જણેલા હતા, ને ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાં એમની ગણના થતી તે દિદુઆનથી તાજેતરમાં દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ફર્યા હતા. સાથે તેરે વગસની બાગપત્ની લાવેલા ગાંધીજીએવી બહુ જ અકળાતા હતા, ને તેમણે આ બાઈના વર્તન વિષે સખત અણગમો બતાવ્યો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેા દાખવેા બહુ અસાધારણ હતો, અને એનું શુ યાવ જો ગાંધીજીને બરાબર સહનું નહોતું. ઊંઠારીના કાંઈ રંગાં પણ નજીકમાં નહોતા, નહીં તો ઊંઠારીને એક-બે વગસ પતિથી અગતી પણ રાખી શકાત. ગાંધીજીને લાગ્યું કે પોતે આ બામતમાં કંઈ કરી શકે એમ નથી, જોટલે તેઓ કંઈક ગમગીન હતા.

મે કહ્યું • “આવું લમ કાંઈ પણ દેશમાં થતા દેશમાં આવે જો શરમની વાત ગણાય ઊંઠારી તો સાવ મનક છે”

“છે જ તો શરમજરેલું,” ગાંધીજીએ બે-પૂર્વક કહ્યું.

“મે પૂછ્યું “પણ જો લોકો પતિપત્ની તરીકે સસાર માની રહેશે ?”

“મને લાગે છે”

મે કહ્યું “જો માણસને આમને આમને ફેલાવે તો લોકો આવડી બળી મથે લમ કનુ જો અત્યાચાર છે”

“હું જાણુ છું તમને કેવી લાગગી થાય છે તે તમારું હૃદય બાગક ઊંઠારી મટે દ્રવે છે માર પણ દ્રવે છે”

“અને દિદી કાલે આજ લમની છૂટ આવે છે.” મે કહ્યું.

“ધ ગાંધીજી દેશમાં લમના કાલે પુરુષને નાની ઊંઠારી સાથે લમ કનુ તરી છૂટ આવે છે”

હિંદુઓ વિશે સાંભળ્યું તેઓ રાજી થયા ને મારા પ્રયત્નનાં બહુ
વખાણ કરવા લાગ્યા.

તેમણે કહ્યું : “ સ્ત્રીઓ પુરુષોના જાળમાં ઘસો જ વધારો કરો
કું જોઈ છું કે જગતના રાજકાળમાં સ્ત્રીઓ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં
મહત્વનો ભાગ ભજવવાની છે. તેઓ કોઈ પણ હિંદુઓમાં ધણી જ
ઉપયોગી થઈ પાશે.”

મેં પૂછ્યું : “ પુરુષ અને સ્ત્રી બંને જાહેર જીવનમાં ભાગ લે
તો ધરમાં મતભેદ અને ઝઘડા થશે એમ તમને નથી લાગતું ? ”

“ કદાચ એવું બને, ” ગાંધીજીએ કહ્યું.

“ તેમના બેના વિચાર એક જ દિશામાં નહીં દોડે એ તો તમે
જાણો છો. સ્ત્રીના વિચાર પતિના કરતાં બહુ જુદા હોય એમ બને.
એનાથી કુટુંબમાં કલેશ નહીં પેદા થાય ? ”

ગાંધીજી કહે : “ કલેશ તો સ્ત્રીઓ દમણાં પણ કરી શકે છે.
પતિ કંઈક કરે તે તેમને ન ગમે ત્યારે ઝગિયો કરવો, રિસાવું, ને
રડવું એ બધું તેઓ કરી શકે છે ”

મેં એમને ચીડવવા કહ્યું : “ ના રે, હિંદી ધરોમાં તો એવા
કલેશકાસ નહીં જ થતા હોય ! ”

તેઓ સહેજ હસ્યા. તેમણે કહ્યું : “ સત્યાગ્રહની સત્ત્વ તરીકેની
શક્તિ હું બીજા દેશની પાસેથી શીખ્યો છું તેના કરતાં વધારે
હિંદી સ્ત્રીઓ પાસેથી શીખ્યો છું. બાપો પણ મને શીખવ્યું છે કે
જે વસ્તુ કરવાની તે સાવ ધસીને ના પાડે તે વસ્તુ કરવાની હું તેને
ફરજ પાડી શકું એમ નથી તે શાન્ત, નિષ્ક્રિય રહીને મારો વિરોધ
કરે છે, ને હું લાચાર બની જાઉં છું ! ”

અમારા ઓળખીતા એક હિંદી હતા. તેમની ઉંમર આઠીસ વરસ ઉંપર હતી. તે હીન્દીક શબ્દોમાં હતા, ને ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાં એમની ગણના થતી. તે હિંદુસ્તાનથી તાજેતરમાં દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રાંત કર્યા હતા. સાથે તેરેક વરસની બાળપત્ની લાવેલા. ગાંધીજીએથી બહુ જ અકળાતા હતા, ને તેમણે આ લાઈના વર્નન વિષે સખન અણુગમો બતાવ્યો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવે લખડો બહુ અસાધારણ હતો, અને એનું શું થાય એ ગાંધીજીને બરાબર સજનું નહોતું. હોદરીનાં કાંઈ સર્ગા પણ નજીકમાં નહોતાં; નહીં તો હોદરીને એક-બે વરસ પતિથી અગતી પણ રાખી શકાત. ગાંધીજીને લાગ્યું કે પોતે આ બાબતમાં કંઈ કરી શકે એમ નથી; એટલે તેઓ કંઈક ગમગીન હતા.

મેં કહ્યું : “આવું લામ કાંઈ પણ દેશમાં થવા દેવામાં આવે એ શરમની વાત ગણાય. હોદરી તો સાવ બાળક છે.”

“છે જ તો શરમભરેલું,” ગાંધીજીએ ખેડપૂર્વક કહ્યું.

“મેં પૂછ્યું : “પણ એ લોકો પતિપત્ની તરીકે સંસાર માંડીને રહેશે ?”

“મને લાગે છે.”

મેં કહ્યું : “એ માણસને ચાખખે ચાખખે ફટકરવો નોંધવો. આવડી બાળકી સાથે લામ કરવું એ અત્યાચાર છે.”

“હું બાળું છું તમને કેટલી લાગણી થાય છે તે. તમારું હૃદય બાળક હોદરી માટે દ્રવે છે. મારું પણ દ્રવે છે.”

“અને હિંદી કાયદો આવાં લામની છૂટ આપે છે !” મેં રોળથી કહ્યું.

“પ્રજાજન્ય દેશમાં લામના કાયદા પુરુષને નાની હોદરી સાથે લામ કરવાની છૂટ આપે છે.”

“હા, કાયદા તો આપે છે,” મેં જવાબ દીધો. “પણ સમાજની રૂઢિએનો વિરોધ કરે છે.”

ગાંધીજી કહે : “હું સ્વદેશ માટે જાઉં ત્યારે મારે કરવાનાં કેટલાયે કામો પડેલાં છે.”

મેં કહ્યું : “સમાજસુધારાનું કામ ધણું કરવાની જરૂર તો છે જ. તમેને ખમર છે કે આ દેશમાં ચાલતી સફળિટ દિલ્લયાદમાં હું બગી સફી નહોતી. એનું એક કારણ તો એ કે એ લોકો ખપી વાતમાં પુરુષવર્ગની જે આટકણી કાઢે છે તેમાં હું જોડાઈ ન શકતી. પણ હું જોઉં છું કે બધે પુરુષના ધડેલા કાયદામાં સ્ત્રીની ફરી હાથાકો કરવામાં આવી છે. એ જોઈને મને એવો તો ગુસ્સો ચડે છે !”

ગાંધીજી કહે : “તમારો ગુસ્સો વાજબી છે. ઈસુ ખ્રિસ્તે પણ પુણ્યપ્રકોપની છૂટ મૂકી છે. અને તમે તો અસહાય બાળકોઓ પર જે ત્રાસ મુજાવાનો સંભવ છે તેનો વિચાર કરતાં ગુસ્સો થાઓ છે. પણ તમને એમ નથી લાગતું કે આમાં કેટલેક અંશે સ્ત્રીઓનો પણ વાંક છે ?”

હું ખોલી બિડી : “ના, ના, કાઈ પણ મા ચાળીસ વરસના કદાવર આદમીની જોડે પોતાની બાર વરસની દીકરીને રાજપુષ્પીથી પરણાવે એમ હું માની શકતી નથી.”

“પણ પરણાવે છે. ઘણી માએ પોતાની દીકરીઓ એવી રીતે આપી છે. આ લગ્ન પણ કદાચ કુટુંબની સ્ત્રીઓએ જ ગોડબ્લું હશે. નહીં તોયે તેમણે એ કયૂર તો રાખ્યું જ હશે. આવી વાતોમાં ફેરફાર કરાવવાને તો સ્ત્રીઓ મહેનત કરે તો જ કામ લાગે.”

મેં પૂછ્યું : “ફરી રીતે કરે ? આ બચાવક રૂઢિઓ ધર્મોપદેશીઓ ને કાયદાઓએ ઠોકી બેસાડો છે તેમાં ફેરફાર કરાવવાની સ્વતંત્રતા એમને ક્યાં છે ?”

ગાંધીજી કહે : “છતાં એમણે એ કામ કરવું જોઈએ. સુધારાના કામમાં પોતાનો ફાળો આપવાને તેમણે જાગૃત થવું જોઈએ. સમાજને ધાર્મી ધાટ આપવાનું કામ તેમનું છે. તેમનો અધિકાર છે, અને ફરજ પણ છે.”

મેં ફરી પૂછ્યું : “પણ તેઓ શું કરી શકે ? હિંદુસ્તાનમાં એમની પાસે શી સત્તા છે ?”

“તમે માનો છો એના કરતાં ઘણી વધારે છે ! બલે ખીજું કંઈ નહીં, પણ એટલું તો તેઓ કરી જ શકે કે આવી ત્રાસદાયક વસ્તુઓ સાથે તેઓ કરોડો સંબંધ રાખવાની ના પાડે. સ્ત્રી પુરુષના પાપમાં ભાગીદાર થવાની ના પાડે એટલે જીવન એટલું ઉચિત થાયજ, કેમકે સ્ત્રીઓ જ્યારે હુકમ જોડાવવાની ના પાડે ત્યારે પુરુષોને તેમનું સાંભળવું જ પડે.”

“પણ એમ થાય તો સ્ત્રીઓ ચામે જાગાતકરનો. પ્રયોગ ન કરવામાં આવે ? તો એમનું જોર ભાંગી પડે. જનતાના ઇતિહાસમાં એવું અનેકવાર જન્યું છે.”

“કદાચ બને.”

“તો પછી શું ?”

“તો સ્ત્રીઓ પોતાનો જીવ ઝાઢી શકે છે. અને મરેલી સ્ત્રીની સામે કોઈ માણસ ફાપી શકે ?”

આ વાતચીત પરથી મને ઓલીવ આર્ષનરના એક પુસ્તક ‘ડીમ્સ’ (સ્વનો)માં આપેલો એક સંવાદ યાદ આવે છે. તેમાં લેખિકાએ બાર દબને કહ્યું ■ કે સ્ત્રીઓ સ્વપ્રયત્ન વડે જ, અને ઘણી ચક્રવર્તી લડતો લડ્યા પછી જ, પોતાનાં બંધન તોડીને સ્વતંત્રતા મેળવી શકશે એ સંવાદ પરથી ઓલીવ આર્ષનર સાથેના ગાંધીજીનો પરિચય મને યાદ આવે છે. એ મહાન મહિલાએ ગાંધીજીને તેમના

કામમાં હમોશી ઓત્સાહન આપેયું. મારા પતિ કહે છે કે વિશ્વપુરુષના પાછલા ભાગમાં તેઓ વિલાપત પાછા ફર્યા ત્યારે ઓલીન શ્રાદ્ધનર આ દેશમાં દેશવટો બોળવતાં હતાં ને-દુઃખે દહાડા કાઢતાં હતાં. મારા પતિ એમને મળ્યા ગયા એમણે, લગભગ છોકરીના જોટલી આતુરતાથી, પહેલો જ સવાલ એ પૂછ્યો : “ત્યારે તમે ગાંધીને ઘોડા વખત પર મળેલા, એમ કે ? કેમ છે એ છોકરા !”

: ૧૬ :

અમે ડરમનમાં માંડ નવ મહિના રહ્યાં હપ્તું એટલામાં હિંદી કામની લડતમાં ફરી પાછો ઉઠ્યો આવ્યો. આ વેળા એનું ભેર ધણું ભારે હતું, ને તેની અસર પણ અમાઁની લડતોના કરતાં ધણી વધારે ફેલાઈ.

દરમ્યાન અમે ડરમનમાં એક જાંચી ને સુંદર જગાએ સરસ નાનકડો ખગસો લીધો હતો. મારી જે બહેનો મારે ત્યાં રહેવા આવી હતી; અને જરા ફરીકામ થવાની આશા સેવી રહી હતી. બા અને એમનું કુટુંબ ફિનિક્સમાં ઠીકઠીક સન્તોષથી રહેતાં હતાં. ગાંધીજી અમાઁની પેઠે જોલાનીસગર્મી અને ફિનિક્સ વચ્ચે આવન કરતા. વડીલાત કરતા, ને સાથેમાથે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના છાનની એકેએક અગત્યની વીગત તરફ ધ્યાન આપતા.

ગોખલેજી પણ હિંદુસ્તાનથી દક્ષિણ આફ્રિકા આવી ગયા હતા. તેમના નિવાસ દરમ્યાન ગાંધીજીએ તેમનાં સુખસગર તરફ ધ્યાન આપવા પાછળ પુછળ વખત આપ્યો હતો. ગોખલેજીને મધુમેહની બીમારી હતી એટલે સખત પરેજી પાળવી પડતી; અને ધણીવાર એમને માટે રાંધવામાં હું ગાંધીજીને મદદ કરતી તેઓ અમારી પડોશના જ એક ઘરમાં રહેતા હતા; એટલે રાજ ત્યાં ઘર સુધક ને વ્યવસ્થિત રહે છે કે નહીં ને ગોખલેજીનો જમવાનો કમ જરાયર સચવાય છે કે નહીં

એ જોવા હું સહેલાઈથી જઈ શકતી. ગોખલેછને માટે એક વાની તો લગભગ દરેકમાં માંધીજી જતે બનાવતા. એ વાની તે બગાડાની કાતરી. એ બનાવવામાં માંધીજી ને હું અહુ જ ટાંગી રાખતાં. ગોખલેજી ખેતે જે ખેત નાખતા તેની સ્વચ્છતા ને ધડી વિષે પણ બારે ચીવટ રાખતા; અને માંધીજી જતે એ ખેતને ધડી પાડી તેને ઈચ્છી કરતા. વસ્તુતઃ ગોખલેજી મોટા લાઠ હોય એટલા પૂન્યભાવથી માંધીજી તેમની જોડે વર્તતા; અને ગોખલેજીને તેઓ પોતાના રાજદારી ગુરુ માનતા.

આ ઉલ્લી લકત ઝપાટાબેર ઉમરૂ ધારણ કરતી લાગી. થોડા જ વખતમાં તો સેંકડો હિંદીઓ ગિરફતાર થયા, ને મોટી ઉમરના લગભગ બધા પુરુષો જેલમાં પહોંચી ગયા.

હવે કામંતી સ્ત્રીઓ અને નાના પુરુષોને માથે જ, વ્યવસ્થિત સમાજમાં સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે રહેવાનો હક મેળવવાની લકત ચઢાવવાનો બાર આબો, એમ કહીએ તો ચાહે. જાએ લકતમાં અંપલાબું. તેમને તથા સ્ત્રીઓની એક નાની ટુકડીને પકડીને ત્રણ ત્રણ મહિનાની કેદની સજા કરવામાં આવી.

મારા પતિએ ફરીવાર હિંદ જવું, અને ત્યાં સરકારને તથા પ્રજાને દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ સમજાવવી, એવો સંદેશો ગોખલેજીએ મોકલ્યો હતો. હિંદુસ્તાન જતા પહેલાં માંધીજીને મળી તેમની સાથે ઉલ્લી મસવત કરી લેવી એવી મારા પતિની તીવ્ર ઈચ્છા હતી માંધીજી તે વેળા હાનરે સત્યાગ્રહીઓને લઈ નાતાલમાંથી દાન-સલાહ જવાની ઐતિહાસિક કૃત્યમાં હતા. ત્યાં તેમને મળવા મારા પતિ સોએક માછલનો પ્રવાસ કરીને ગયા. મારા પતિ ત્યાં પહોંચ્યા પછી તરત જ માંધીજીને સરકારે ગિરફતાર કર્યા. પોલાકે અણીનો પ્રસંગ ઓળખ્યો, અને નેતા-વિદોણા યઈ પહેલા સત્યાગ્રહી દળની આગેવાની તરત જ લઈ લીધી, ખીજે દિવસે તેમને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા, એટલે મને તાકીદનો સંદેશો મોકલીને ત્યાં બોલાવવામાં આવી. અને જણ પર

મુકદ્દમે ચલાવી સજા કરવામાં આવી ત્યારે હું હાજર હતી તે પછી તરત જ હું ડરમન પાછી ફરી.

પછી દિંદી કામની આગવકારી પિતૃતીને માન આપી, ચોવીસ કલાકમાં તૈયારી કરી, મારા પતિની જગાએ હું હિંદુસ્તાન જવા નીકળી બોટ ડેનાગોઆ બે પહોંચી ત્યાં મને ગોળલેણનો તાર મળ્યો કે “હિંદુસ્તાનથી એક સરકારી મહાન દક્ષિણ આફ્રિકા તપાસ માટે આવના હમણા જ નીકળે છે, અને તેમને બીનમરમરી રીતે મદદ કરવા હું મિ એફેક્ટને મોકલુ છું માટે તમે અહીં ન આવતા ત્યાં જ રોકાઈ જાઓ.” એટલે હું પાછી ફરી.

હાલતનું જોર હવે વધ્યું, ને ખનાવો ઘણા વધારે વેગથી ખનવા લાગ્યા થોડા અઠવાડિયા હું ફરીવાર મુસાફરી કરીને દ્વાન્સરાન, ગાધીજી તથા પોલાકને મળવા, અર્ધ તેઓ પાંચ અઠવાડિયાની જેઠ બોગવીને છૂટ્યા હતા હિંદીઓની ફરિયાદોની તપાસ કરવાને સરકારી મિશન નિમાયુ હતુ આ પગિણામ જોઈને સહુને સુખ થયુ દેખાતુ હતુ ને સહુ ઉત્સાહમાં હતા ગાધીજીએ બારે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો, અને હું કોઈને કહેના કે પૂછવા ન રેતા હિંદુસ્તાન જવા નીખી પડેની એની મજબૂરી પતિ ને છોકરાને તળને હું નીકળી તે માટે મને ચીડવી, અને પતિનો અકુશ દૂર થાય કે સ્ત્રીનો કેની બધનમુક્ત થઈ મગ્નમાં આવે ત્યાં જ્યાં તેમ કે એ વિષે કંઈક કહ્યું વસ્તુતાએ તો એક પત્રકાર મિત્રને લાગેલું કે મિ પોનાકને જાને મારે જવું હોય તો મિ પોલાકની સમિતિ મેળવવી જોઈએ, ને તેથી તેમના કાગવાસ દખ્ખાન, સરકારી નિયમની રૂએ મે તેમની પગવાનગી મેળવી લીધી હતી.

આ પછી તરત, જ્યાં અને જીતું હિંદી સ્ત્રીઓ જેવમાંથી છૂટી હતી તેમને મળના હું ગાધીજીની સાથે અર્ધ જ્યાં પોતે જે પગતું બેસેલું તેને વિશે જાણુ મન્યવાદ પ્રગટ કરે એની ગાહ જોઈને જીર્ણ

હતાં, તે વેળા તેમની આંખમાં જે મુગ્ધતા ને સરમતો લાવ હતો તે મેં જોયો.

આ અનેક વરસોનાં કષ્ટોનો અન્ત આણનારં કરાર છેવટે ગાંધીજી અને જાગૃત રમટસ વચ્ચે થયો; અને આખરે એક દિવસ એવો આવ્યો ત્યારે અમારા પોતાના લાવિની ચર્ચા કરવા મારા પતિ, હું અને ગાંધીજી બેઠાં. ગાંધીજી કેટલાક વખતથી સ્વદેશ તરફ તલસાટમરી નજર નાખી રહ્યા હતા. હવે ત્યાં જવાનો રસ્તો મોકલો થયો, એટલે હાલથી મજેલી છૂતનો પાયો પાકે નાંખાઈ જાય કે તરત તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. હાલતની સમાપ્તિ પહેલાં કેટલાક વખત પર મને એવું વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે હાલતનો સફળ અન્ત આવશે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવું, કે મારા નાનકડા કુટુંબની જોડે વિલાયત પાછી જઈને ત્યાં વસવું, એ નક્કી કરવાની છૂટ મને આપવામાં આવશે; ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવું હશે તો અમે મુખસગવડમાં કાવમનો વસવાટ કરી શકીએ એવી તજવીજ ગાંધીજી કરી આપશે. મેં વિલાયત જવાનું પસંદ કર્યું. મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે વરસ ગાળ્યા તે મારે મટે એટલા બધા દુઃખ અને અજાણ્યામાં ગયાં હતાં કે મને ત્યાં વધારે રહેવાનું મન થાય એવું હતું જ નહીં. એટલે અમારા વિલાયત જવાની તૈયારી થઈ થઈ, ધર એક દલાલને સોંપાયું, અને અમારા સંચરણીલા ને બીજા કેટલાક સામાનનું લીલાગ થવાનો બહેનત હાપમાં અપાઈ. વિલાયતમાં અમારે મટે ધર શોધી બાડે શખી લેવા કેટલાક મિત્રોને અમે લખ્યું. મારી એક બહેનનું લખન પણ વહેતું થાય એમ કરાવ્યું, જેથી અમારા જતા પહેલાં એ પ્રસંગ બિટલી ગય.

પછી એક દિવસ સવારે ગાંધીજીનો, એમની લાસણિક દબે લખેલો, કાગળ આવ્યો. એક સાચી, જે પોતાની ગેરહાજરીમાં કોમની આવેવાની લેણે એવો મહાર ગાંધીજીએ આપ્યો હતો, તેમને પૂર્વ આફ્રિકા

જઈ ત્યાં વસવાનો નિર્ણય જોયિતો કર્યો હતો. એટલે ગાંધીજીએ અમનસખનું લખેલું : “ મેં જીડો વિચાર કર્યો, ને લગવાન મને કંઈક રહેતો મુઝાડે એવી પ્રાર્થના કરી; ને ઉંચટે હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે આ સંજોગોમાં હેનરી (પોપાક) અને હું બંને અત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી નહીં શકીએ. બેમાંથી એકે તો કામને મદદ કરવા, ને સરકાર કરોરનું પાલન કરે એ જોવા, અહીં રહેવું પડશે જ. પણ એનો નિર્ણય હું કે હેનરી નહીં કરી શકીએ. એ કરવાનો અધિકાર તમારો જ છે. અમે તો બંને તમને વચન આપી ચૂક્યા છીએ કે તમારે વિલાયતમાં ઘર કરીને રહેવાનું છે. એટલે તમે અમને એ વચનમાંથી મુક્ત ન કરો ત્યાં લગી અમારે તો એ વચન પાળવું જ રહ્યું.” એટલે સ્થિતિ એ આવી પડી કે ગાંધીજી સ્વદેશ પાછા ફરવાને અત્યંત આગ્રહ હતા એ જાણવા છતાં મારે એમને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રોકી રાખવા; અથવા તો, જે વસ્તુ લવિષ્યમા ઇનામરૂપે મળવાની આશાએ મેં લાંબા વખત સુધી અનેક અશ્વડો ને વિદ્યુત્તણાઓ ધીરજપૂર્વક વેઠેલી તે વસ્તુ મારે જતી કરવી. ગાંધીજીએ મારા પતિને લખેલું કે તેમણે મારા પર કંઈ પણ દબાણ ન મૂકતાં મને સાવ સ્વેચ્છાએ નિર્ણય કરવા દેવો; ને પછી કરુણ અને મુગ્ધ શબ્દોમાં લખેલું : “ મેં આ દેહમાં લોકસેવા કરવામાં તમારા કરતાં ધણી વધારે વરસ ગાળ્યાં છે, ને હું જવાને ઝંખી રહ્યો છું; છતાં જો મીઠી અહીં રહેવા ન માગતા હોય તો મારે રહેવું પડશે.”

એટલે પહેલાની પેઠે આ વેળા પણ નિર્ણય કરવાનો જોતો મારા પર મૂકવામાં આવ્યો. પણ સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાની છૂટ રહી હોય એમ મને ન લાગ્યું. મારે મારી આશાઓ જતી કરવી ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહી જવું એ જ આવો અર્થ હતો, એ હું જાણતી હતી. મેં ગાંધીજીને કાચગ લખીને જણાવ્યું કે અમે સ્વીકૃતિ મારા પતિ તરત જ ‘ડરબનથી જોહાનીસબર્ગ’ ગયા, અને ત્યાં જઈને ગાંધીજીની

વડીલાતની ઓશીસ ને બીજું બધું કામકાજ સંભાળી લીધું. ધરના ચાચરચીલાનું વેચાણ થવા લીધું. મેં ડરખાનનું કામકાજ પત્ની લીધું, અને ફરી પાછું નવું ઘર વસાવવા બિપડી. ગાંધીજી મારા પતિની સાથે જોડાનીસમર્ગ સ્ટેશને મને મળ્યા. તેમને મુક્ત કરવા માટે તેમણે મને ધન્યવાદ આપ્યો ને કહ્યું કે “તમારા ત્યાગનો બદલો તમને મળી રહેશે” એવી મારો ખાતરી છે.”

ગાંધીજીના પ્રયાણની તૈયારીઓ ઝડપથી ચાલી, ને જોતજોતામાં તેમની વિદાયનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. મારા મોટા બાળક આ વેળા ૭ વરસનો થયો હતો. તે માવણો હતો ત્યારે જેમ પોતે સાથે સુવાડેલો તેમ અત્યારે સાથે સુવાડવાની ઇચ્છા ગાંધીજીએ બતાવી, જેથી તેની સાથે શાન્તિથી હેવટની વાતચીત ફરી શકાય.

મેં કહ્યું : “તમે બહુ જ યાદી ગયા હશો ત્યાં પાછો વાંદો તમને ક્યાં વળગાડું ? તમને એને માટે વખત પણ નહીં રહે.”

ગાંધીજી હશે : “એ મારી પાસે હશે તો વખત તો હું જાણે તેમ કરીને કાઢીશ.”

જોડે ગાંધીજી અને જા જે નાના ઘરમાં રહેતાં હતાં ત્યાં વાંદો ગયો. ગાંધીજીની બાલુમાં તેની પથારી કરવામાં આવી. ગાંધીજી કામથી પરવારી સૂતા આવી શકે તે પહેલાં તો તે ધસધસાટ બેઠી ગયો હતો. પણ જને જણ સવારે ચારવાંજે જાગીને વાતે વગ્યા. પાછળથી ગાંધીજીએ મને કહ્યું કે “અમે એ દલાક લગી ઈશ્વરને વિશે વાતો કરી; પણ મારે વાંદોને કંઈ શીખવવાનું હોય એમ લાગ્યું નહીં, કેમકે એ પોતે ઈશ્વરની ધરો નજીક છે.”

ગાંધીજીની મંડળી સાથે મારા પતિ ને હું પણ કેપટાઉન ગયા. ત્યાં અમને સડને માડીઓમાં બેસાડી શહેરમાં સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું.

સરવસને મોખરે બેઠા વાગતું હતું તેના અંગ્રેજી ગીતનો લાવ આ પ્રસંગ-
ને અનુકૂળ નહોતો, પણ વાર્તાવાણને એ લાવ આવ જુદો ને પ્રસંગો-
ચિત લાગ્યો હશે. ગાંધીજી એ બધો વખત ધીરજથી બેસી રહ્યા જે
કંઈ બનાવો બની રહ્યા હતા કે બની ગયા હતા તેથી તેમને હર્ષ કે
શોક થતો દેખાતો નહોતો.

આગમોટને કેપટાઉનનું બારું છોડીને જતી જોઈ રહેતાં મને મીઠું
કે મારા જીવનમાં અસહ્ય નુનકાર આવી ગયો છે. દોડધામ તથા વિચાર
અને લાગણીની તીવ્રતાથી ભરેલું એક પ્રકરણ ખરેખર સમાપ્ત થયું હતું.
૧૯૨૪ની સાલ હતી. ગાંધીજી સ્વદેશ જના પહેલાં વિલાયત જવાના
હતા. એમની બોટ વિલાયત પહોંચી તે જ દહાડે લગાઈ જાહેર થઈ.

: ૧૭ :

એ મહાયુદ્ધના ત્રીજા વરસમાં હું ફરી પાછી ગાંધીજીને મળી;
પણ આ વેળા અમારી મુલાકાત હિંદુસ્તાનમાં થઈ. વચગાળાનો વખત
બહુ જ કામ અને ચિંતામાં વ્યતીત થયો હતો; અને બીજા બધા સુધા-
રકો ને આદર્શવાદીઓની પેઠે અમે પંપતીએ પણ અગાઉની કેટલીક
અમથાઓ છોડી દીધી હતી. પણ એ વખતે આખી દુનિયા એટલું
બધું કંઈ વેડી રહી હતી કે અમને અમારી ચિંતાઓ પ્રમાણમાં હળવી
લાગી; અને બીજાઓની જિંદગી સાથે, તથા અમારાં પાછળનાં અશાન્તિ
ને હાડમારીવાળાં વરસોની સાથે, સરખાવતાં અમને અમારી જિંદગી
શાન્તિમય લાગી.

અમને સોપેલું કામ અમે પૂરું થયું છે એ જોઈ ગાંધીજીએ હવે
અમને દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાની, અને સ્વદેશ જઈ ત્યાં વસવાટ કરવાની,
ખરવાનગી આપી હતી. પણ વિલાયત જતા પહેલાં મારા પતિને હિંદુ-
સ્તાન જવું પડ્યું, કેમકે ત્યાં કેટલાંક અગત્યનાં કામો પતવવાનાં હતાં.
એ ચોક્કસ મહિના મારી પહેલાં ગયા; હું મુંઝવે પહોંચી ત્યાં મને મળ્યા;

અને ત્યાં થોડા દિવસ રહી અંમે ગાંધીજીને મળવા અમદાવાદ ગયા. તેઓ ને આશ્રમમાં રહેતા ત્યાં અમારે રહેવાનું નહોતું. પડોસમાં એક હિંદી મિત્રને ત્યાં અમારો ઉતારો હતો, ને ત્યાં રહી અમારે રાજ ગાંધીજીને મળવા જવું, એવી ગોઠવણ તેમણે કરી હતી.

આ ત્રણ વરસ દરમિયાન તેમના વિચારો ઘણા આગળ વધી ગયા હતા એ હું જાણતી હતી. છતાં કાંઈ જાણે કેમ પશુ તેમને મળતા પહેલાં મને એમ લાગતું કે તેઓ પહેલાંના જેટલા સર્વદેશી ન રહેતાં અધિક પ્રમાણમાં હિંદી બન્યા હશે; અને હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ને 'ભાષિત' ઝાળખતી હતી-તેના કરતાં મને પોતાને એ દંર્ષક જુદા જ દેખાશે પણ એવું નહોતું. મારા પ્રત્યે તો એમનો લાવ એવો ને એવો જ હતો. મારા પ્રત્યે તેમણે એટલી જ મમતા ને એટલું જ હૈત બતાવ્યાં; ને મારા જીવનની ઝીણી ઝીણી વાતો તેમજ મોટા પ્રશ્નો એ સર્વને વિષે પહેલાંના જેટલા જ રસથી પૂછપરછ કરી.

પશુ મેં એટલું જોયું કે સંયમ અને તપસ્યાની જે વૃત્તિ એમના સ્વભાવમાં જડાયેલી હતી તે વધારે તીવ્ર બની હતી. તેઓ આસપાસનાં માણસોને અધિક આગ્રહપૂર્વક રહેતા હતા કે આત્માને શીધો, ને આત્મ-પ્રાપ્તિને માટે જ વધારે પુરુષાર્થ કરે. છતાં વિચિત્ર ને વિસંગત લાગે એવી વાત તો એ હતી કે એમનું મગજ રાજકીય દૃષ્ટિએ જીવનનો વિચાર કરતું હતું; અને હિંદુસ્તાનમાં ચોમેર ને દાગિય ને દુઃખના પદાર નામેડા હતા તેને દૂર દરવાની ચોળનાઓ એમના મનમાં ધોળાઈ રહી હતી.

દીર્ઘ સુધીનું ધોતિયું પહેરેલું, ને ચરીરે સુતરાઉ ચોક્કા ઝોરલો,—એવો મુજરાતી એડના જેવો એમનો પહેરવેશ મેં અહીં જોયો, જદાર રસ્તા પર ચાલે ત્યારે ખગમાં ગાંધી અંપત્ત દોષ; તે સિવાય પત્ત કંઈક જ દોષ.

માંથીજીએ જે જુદા જુદા પહેરવેશ બદલ્યા છે તે તેમના માનસની પ્રગતિની કેવી જુદી જુદી બુમિક્ષાઓનું નિદર્શન કરાવે છે ! મને લાગે છે દરેક પહેરવેશ એક એક જુદી જાતની વૃત્તિનો સૂચક છે. છતાં એ પહેરવેશ તેઓ કેવી અજ્ઞાન અનાસક્તિથી પહેરતા ! દરેક પહેરવેશ એમના મનમાં તે તે વેળા ચાલના વિચારોનું દર્શન કરાવતો; પણ તે કાયમ ટકવા નિમગ્નિતો નથી, એમ દેખાઈ આવતું એ દરેક પહેરવેશની પાછળ ધનુવાર એક એવા પુમ્પની ઝંખો થતી, જેઓ દેહરૂપી એળિયું પારણ કરતાં પણ મનમાં એવી જ વૃત્તિ સેવતા કે તેને પણ વખત આવ્યે એટલી જ તત્પરતા ને સહેલાઈથી ફગાવી દેવો, ને નગ્ન રૂપે ભગવાનની સમક્ષ ખડા થઈ જવું. મેં જ્યારે એમને દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહેલવહેલા જોયા ત્યારે કાળી વકીવશાહી પાધડી, સરસ જાતીમર કાપડનાં ખૂવનાં કોટપાટલુન (કાળા રંગનાં કાપડ પર આછા ભૂરા રંગની લીટીવાળું કાપડ એમને વધારે ગમતું), અક્કડ કોલર, ટાઈ, અને બકાર જતાં પહેરવા માટે જૂટખોજ, એવો એમનો પોશાક હતો. થોડાં વરસ પછી લંડનમાં હું એમને મળી ત્યારે લકાઈ પહેર્યાંના અંગ્રેજ સફૂલરથી સામાન્યપણે પહેરતા એવા હાલવાળા પોશાકમાં — રેશમી હેટ, સરસ કટવાળો કોટ, ધાટીલા ને ચમકદાર જૂટ ને મોઝામાં — રુવાબદાર દેખાતો મેં એમને જોયેલા. આ બુજનાં કપડામાંથી અનેક ખમીસ એમણે કાઢી નાખેલાં તે મેં વગસો પછી બીજાઓને આપી દીધાં હતાં.

વળી પાછાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે પહેર્યાંના જેવાં કોટપાટલુન પહેરવા માડેલાં. પણ હવે એ તૈયાર બનાવટના ખરીદેલાં, કંઈક દીર્ઘ હતાં; જૂટ એજ ધાટીલા, ને ગામડી દેખાવના હતા; રોજના સામાન્ય પહેરવેશમાંથી આવવાળા કોલરને રમ્મ મળી હતી. તે પછી આગળ જતાં, ત્યાંના નિવાસનાં પાછલાં વગસેમાં, આ પોશાકને ઠેકાણે બોલે ત્યારે ઉપર પહેરણ, અને લમગમ દોશાં ચંપન — એવું પૂર્વ પંચિમનું મિશ્રણ થતું. લુગી, પહેરણ અને ચંપનનો પોશાક પણ અમુક વખત પહેરેલા,

પછી આ છેલ્લો ફેરફાર હતો — ખાદીનું ટૂંકું ધોતિયું, અને જરૂર જણાય ત્યારે શરીરે ચોક્કાન ઝોડેલો* કેટલાક દાંત પડી ગયા હતા. ખાટાં ફળ ધણું લીધાનું એ પરિણામ છે એમ એમણે મને કહ્યું.

દાંત પડી જાયથી એમના દેખાવમાં ઘણો ફરક પડ્યો હતો. એમને હસના ભેનાં દુઃખ થતું, કેમકે - મોઢામાં દાંતને ઠેકાણે ગાખડાં દેખાતાં. પાછળથી તેમણે દાંતનું ચોક્કું બનાવડાવેલું, પણ તે જન્મતી વેળા ખાવાનું ચાવી શકાય તે માટે નજીકે જ વાપરતા.

બા અંગ્રેજ ચોક્કું બૂટ્યાં હતાં, પણ અડીના કામગીરા જીવનમાં મુખી દેખાતાં હતાં. મોટા દોકરાની પત્ની થોડા જ વખત પર સ્વર્ગવાસ પામી હતી, એટલે એનાં ત્રણ નાનાં બાળકોને ઉછેરવાનો ભાર બા પર પડ્યો હતો; ને તે ઉપરાંત સામાન્ય રીતે તેમને માથે જે કામકાજ હોય તે તો હતું જ.

અમે ફરીને આશ્રમ ભેગો ને તેની ચર્ચા કરી, તે પછી લગાઈની વાતોએ ચડ્યાં. પોતે લગાઈને અંગે ચોક્કસ કેવું વલણ લેવું તેને વિશે માંધીજી વિમાસણમાં હતા. લગાઈ અને ખુનામરકીથી એમના મનને ત્રાસ છૂટતો હતો. વ્યક્તિઓ ને રાષ્ટ્રો એકબીજાને હણ્યા વિના ખીજી રીતે પોતાના કંડા કેમ પતવી નહીં શકતાં હોય તે તેમને સમજતું નહોતું. છતાં જર્મનોની સામે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર થા સત્યાગ્રહ કરવો એવી સલાહ તેમણે જનરેર રીતે આપી નહોતી. તેમણે ગીતાની વાત કહી, અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને શનુઓ સામે યુદ્ધ કરવાની કેવી સલાહ આપેલી તે કહ્યું. જોકે તેઓ ગીતાને એક આધ્યાત્મિક રૂપક માની શ્રીકૃષ્ણના ઉદ્દેશનો અપૂરાર્થ કરવાની દગેશા ના પાડતા. પાછળથી તેમણે લોકોને એવો ઉપદેશ આપ્યો કે તેમણે લશ્કરમાં દાખલ થઈ યુદ્ધમાં મદદ કરવી.

* આ પાનેા પેરાક હશે. એ જમાનામા જદેર પ્રસંગોએ બાધીજી ફેરા, ધોતિયું, ને હસવાથી કમચો પડેરવા એ જલખીતું છે.

એક દિવસ વાતવાતમાં મેં એમને પૂછ્યું : “ પણ તમારાથી મુદ્દની દિમાયત કેવી રીતે થઈ શકે ? ”

તેઓ કહે : “ અમુક કાર્યથી કે તેનાં તમારે ભોખવનાં પડનારાં પરિણામથી કરીને તમે અમુક કાર્ય ન કરો, તો તે સારિયું ત્યાં ન ગણાય.”

“ ત્યારે તમારી શી સલાહ છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ મારી સલાહ એ કે એ કાર્યમાંથી તમારે જે પાઠ શીખવાનો હોય તે તમે શીખો ત્યાં સુધી એમાં સામ લો. એ પાઠ તમે ખરેખર શીખી લો પછી તમારે એ કાર્યમાં સાગ લેવાની જરૂર નહીં રહે; તમે એનાથી પાર જશો.”

“ એનો અર્થ તો એવો લાગે છે જાણે મુદ્દ એ વાજખી વસ્તુ છે, અને જોકે હું માનું છું કે સરું ને નગસું એ સાપેક્ષ વસ્તુઓ છે, અને ફટલીકવાર અમુક આગતને વિષે દલીલ કરી શકાતી નથી, પણ તે પણ જે ખરું લાગે તે કરીને પરિણામને માટે ઈશ્વર પર બરાંસો રાખીને આલવું પડે છે; છતાં તમારી પોતાની રિયલિટી એવી નથી. તમે તો પોકારીને કહ્યું છે કે વેરને અવેરથી — પ્રેમથી — છતી શકાય-છે.”

કંઈક ખેદપૂર્વક ગંધીજી કહે : “ હા, એ હું જાણું છું. પણ હું નોંધું છું કે મારા દેગઆઈઝો સરીગિઝ દિલ્લા કરતાં રોકાય છે તેનું કારણ તેમનો માનવપ્રેમ નથી, પણ તેમની નામદર્દીશી અને મદાદુર બનીને રણપ્રેત પર લડતું ગેના કન્તાં નામદં જુનીને સાન્તિ ભોગવતી એ ઘણી ખૂટી વાત છે. એ લોકો જાણે છે કે દરમિયાને એના કરતાં સામી જાતીને લડતાં મરે એ હું તો ”

તેમનો વિચાર હતો; તે માગ પતિ ને બીજા મિત્રોએ મહામુશીબતે તેમને સમજાવીને માંડી વળાવ્યો.

મરણ પંજી માણસની શી સ્થિતિ થાય છે એ વિષેના એમના વિચારો જાણવાનો એ ધર્મીવાર પ્રયત્ન કરી જોયો; પણ એમનું મન એને વિષે કદી અટક્યો બાધતું જ નહીં એમનો આધ્યાત્મિક અનુભવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણવા માગનાર જ્ઞાનમાર્ગીનો નહોતો, પણ યોગી કે ભક્તનો હતો, અને તેઓ પુનર્જન્મની વાત છૂટથી કરતા ખરા, પણ મરણ 'મરી' જાય તે પછી દમ મિનિટ તેની કેવી સ્થિતિ થશે એની વાત તેઓ ન કરતા આમારા એક મિત્રે મૃતાત્મા સાથે વાત-ચીત કરેલી તેનું વર્ણન હું એકવાર એમની આમળ કરવા લાગી. એ સાંભળવાની ધીમજ ગાંધીજીને ન રહી. મરણ પંજીની સ્થિતિ વિષે જાણવાની હજી રાખરી એ એમને વખતનો નર્સ બમાડ કરવા જેવું લામણું હતું.

મેં કહ્યું : " પણ કેટલાક લોકોને એ સમય અને શક્તિનો ખત્રાડ લાગતો નથી તેમને જીવને સિંને જાગૃતનો જેટલો રસ હોય છે તેના કરતાં વધારે રસ મરણનો પડેો ફાડી તેની પાછળ ડોકિયું કરી જોવામાં હોય છે. "

ગાંધીજી કહે " પણ તેમનું કર્તવ્ય તો એ છે કે પોતાની આસપાસ જે સ્થિતિ પ્રસન્ન છે તેના તાફજી ધ્યાન આપવું, અને પોતાના માનવજાતીઓની સ્થિતિ વધારે સુખી જનારના પ્રયત્ન કરવો. "

" તેઓ મૃત્યુના અર્થ સિંને વધારે જાણી શકે તો તેથી વધારે સુખી થાય એમ તમે નથી માનતા ? "

“તેમને એની ફિકર કરવાની હોતી નથી. માણસે મરણની ક્ષી
પરવા કરવાની હોય નહીં.”

“જાં આપણે એને લીધે જ સૌથી વધારે રડીએ છીએ,” મેં
કહ્યું. પણ ગાંધીજીએ વિષય બદલ્યો. એથી આગળ એની ચર્ચા કરવાની
એમનો ઇચ્છા નહોતી.

મારી મૃત્યુનરી તો હિંદુસ્તાનમાં બે મહિના રહેવાની હતી, પણ
લાગાઈને લીધે મારે બે વરસ રોકાઈ રહેવું પડ્યું. દરમ્યાન મારા પતિ
કણી સખત બીમારીમાં પડ્યા, ને તેમને માથેથી માંડ એ ઘાત ગ્રસ્ત
એટલે તેઓ તો એકલા વિલાપત ગયા, ને મારી, મારી બહેનની તથા
બાળકોની ગાંધીજીને મુપરત કરતા ગયા. મારા પતિ મુંબઈથી આગમો-
ટમાં બેઠા તે વેળા હું પોતે માંદી હતી. મારા પતિને નાના દીકરાની
બીમારીમાં લાંબા વખત લાગી તેમની સારવાર કરીને હું ચાંદી મઈ હતી;
તેવામાં મને સખત મેલેરિયા લાગુ પડ્યો.

ગાંધીજી થોડા દિવસ મટે મુંબઈ આવ્યા હતા. બંદર પર મારા
પતિને વિનય આપ્યા પછી તેઓ સીધા મારી પાસે આવ્યા. મારી
માંદગીને ખરાબમાં ખરાબ સમય વીતી ગયો ત્યાં લાગી તેમણે મુંબઈ
છોડ્યું નહીં. મને જોવા તેઓ રોજ આવતા. મારા ખાટલા પાસે બેસીને
વાતો કરે; અને હું તો માત્ર પડી પડી આંખમાંથી આંસુની ધારા જ
વહેવાવું. હું ગેવકૂક કે નિર્ગળ મનની છુ એમ એમણે કહી કહ્યું નહીં
કે મને સ્વસ્થ રહેવાની દિખામણ આપી નહીં સહેજ ઓઝી સમજવાળા
માણસે એમ ક્યું હોત. ગાંધીજી તો માત્ર ત્યાં બેસે; ને નાની નાની,

મને રસ પડે એવી, વાતોના તડાકા મારે, ને ક્યારેક વિનોદ કરીને
મને હસાવવાનો પ્રયત્ન કરે.

મને ખબર હતી કે અમદાવાદમાં એમને માટે અગત્યનું કામ
પડેયું હતું, અને એ કામમાં તેઓ મારે કારણે ખોટી થવા દેતા હતા.
એકવાર મેં એમને કહ્યું કે “તમે જાઓ તો સારું.” અને મેં એમ
ઉમેર્યું પણ ખરું કે જે હિંદી મિત્રના ઘરમાં મને આતિથ્ય ને સાર-
વાર મળતાં હતાં તેમની સંજ્ઞાળ મારે માટે ખસે છે.

ગાંધીજી કહે : “ના, તમે જરા સાબળ ન થાઓ ત્યાં લગી
મારાથી જવાપ નહીં.” એટલે મારે તાવ ઊતરી ગયો, ને વળતાં
પાછી થયાં એમ એમને લાગ્યું, ત્યાં સુધી તેઓ મુંઝમું રહ્યા.

હું હિંદુસ્તાનમાં હતી તે દરમ્યાન એક એવો દિવસ આવ્યો
જ્યારે ગાંધીજીનો પોતાનો જીવનદીપ હોઝાર્થ જતો લાગ્યો. જેટલાંક
અધ્યાત્મિકતાથી તેમને મર્યાદાનું દરદ લાગ્યું પડ્યું હતું. બે ડાક્ટરો ખડે
મગે એમની દેખરેખ રાખતા હતા, પણ ગાંધીજીને ખચકાવાય જેવી
રીતે તે તેમને સજીવું નહોતું. તેઓ માનતા હતા કે હું એ એક જ
વસ્તુ જિંદગી ટકાવી શકે એમ છે. પણ ગાંધીજીએ તો ગાયનું દૂધ ન
સેવાની પ્રતિષ્ઠા લીધેલી અને ડાક્ટરોની દલીલથી કે જાની આજીવનથી
પણ એ પ્રતિષ્ઠા તેઓ તોડે નહીં. એટલે અમે એમનાં સ્નેહી
સંબંધીઓ એમની જીવનચક્રિત ઓસરી જતી મૂકે મોઢે જોઈ રહ્યાં
હતાં. હું તે વેળા એમનાથી બે દિવસની મુસાફરી જેટલી દૂર હતી,
પણ મને રાજકોશ તેમની રિયલિટી ખબર મળ્યાં કરતો. હવે મને
એમના તરફથી એક નાની સરખી વિદાયની ચિઠ્ઠી મળી; એક સાથીને

તેમણે એ લખાવી હતી. એમાં ગાંધીજીએ લખેયું કે એમનો પ્રાણ
 ધડલોકમાંથી પ્રવાણ કરવાની તૈયારીમાં હતો, ને દેહ છૂટી જાય તે
 પહેલાં મને સ્નેહનો એક શબ્દ પહોંચાડવાની એમની ઇચ્છા હતી.
 મારા અંતરમાંથી કાઢક જાણે કહેતું હતું કે એ એમના જીવનનો
 અન્તકાળ નહોતો; ને મેં એમને એ પ્રમાણે લખ્યું પણ ખરું.
 વધારામાં ઉમેર્યું: “ હું જાણું છું કે હિંદુસ્તાન મટે તમારે કરવાનું
 કામ હજી પૂરું થયું નથી, અને તમારે હમણાં વિદાય લેવાની નથી.”

તેમની તમિષન કેવી રીતે વળી એ તેમણે પોતે મને પાછળથી
 કહેયું. જે દેહ એમને આટલું બધું દુઃખ દઈ રહ્યો હતો ને અંતરાય
 રૂપ લાગતો હતો તે છૂટી જાય તો તેમને અસતોષ નહોતો; અને
 જો ફક્ત દુઃખથી જ એમનું શરીર ઊંચી સડે એમ હોય તો દુઃખ લઈને
 શરીર ટકાવવાની એમની જરાએ ઇચ્છા નહોતી. પછી કહે: “ બાએ
 રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એણે કહ્યું: “ તમારી પ્રતિષ્ઠા તો ગાયમેંસનું
 દુધ ન લેવાની છે, બકરીનું દુધ ન લેવાની નથી. એટલે બકરીનું દુધ
 લો તો પ્રતિષ્ઠા વટે નહીં.” તમે ઓંઓ કેવી આગ્રહી ને ચતુર હો
 છો ! ” આ શબ્દો કહેતાં તેમની આંખમાં ચમકેદેખાઈ ને અનાજમં
 એવો રણુકો આવ્યો કે જાણે બાએ એમની બમડેકો તમિષત સુધારવાને
 આ સૂક્ષ્મ ભેદ શોધી કાઢ્યો એ માટે બાનાં વખાણ ન કરતા હોય
 સદ્બાણે બકરીનું દુધ ગુણકારી નીવડ્યું, ને ગાંધીજીની તમિષન પાછી
 ઠેકાણે આવી ગઈ.

લડાઈ પછી બને એટલી જલદી ઘેર વિલાપત પહોંચી જવાની મારી ઉત્કંઠા ગાંધીજી જાણતા હતા; ને મારા પતિને મળવાની મારી કપ્પડામાં એમનો સમજાવ હતો. અમારે અનેક વેળા લાંબા વિયોગ ભોગવવા પડેલા એતું દુઃખ એમણે ધણીવાર વ્યક્ત કરેલું; અને એવી આશા, બતાવેલી કે ઠાક દહાડો અમે શાન્ત ને વ્યવસ્થિત ગૃહ-જીવનનું સુખ ભોગવી શકીશું. છતાં તેમણે કેટલીકવાર મને ચીડવવાને એમ પણ કહેલું કે “આ વિયોગો તમારે માટે સારા છે, કેમકે એ તમાગ વિવાહિત જીવનને એકસરું ને નીરસ બની જતું અટકાવે છે.”

મેં એકવાર કહ્યું : “એ તો બધું બગાડર છે. પણ વિયોગ જેમ રોહ વધારે છે તેમ ખુટાડે પણ છે.”

“તમારા દાખલામાં એ શક્ય નથી એ હું જાણું છું. હેનરી તો અતિશય વફાદાર પતિ છે.”

“એમ કહી તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે હું નથી ?” મેં તરત જવાબ વાળ્યો. “મને હજી કેટલીકવાર યાદ છે કે ઊંચા ગુણો બધા પ્રમોમાં જ હોય છે એમ તો તમે માનતા નહીં હો ?”

“એ તો તમારા વર્તન પરથી જ ખુરદર દાય — જો તમે હેનરીને વફાદાર ન હો તો.”

આ સાંભળીને હું થૂપ ન થઈ ગઈ.

લડાઈ પૂરી થઈ અને હિંદ ને વિલાપન વચ્ચે મુસાફરોનો અવર-જવર પાછો શરૂ થયો કે તરત ગાંધીજીનો કાગળ મારા પર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે મારે નીલગિરિમાંનો નાનકડો બગીચો છોડી દેવો ને તરત જ મુંબઈ આસ્થા આવવાની તૈયારી કરવી.

બે દિવસમાં મુસાફરી કરી ત્યારે એમને મળાવ એટલે છેટે હું હતી લગભગ બે વંસ થઈ મેં એમને જોયા નહોતા. એટલે ૭

આડવાડિયાં પછી હું એમને મળી, ને હજુ તેઓ ફેટલા અશક્ત ને માંદા છે તે જોયું, ત્યારે મને દુઃખ થયું. પણ તેમણે તો કહ્યું કે “હું લગભગ પહેલાં હતો તેવો થઈ ગયો છું.” તેમણે તો જિલ્લું મારે વિષે ને મારા નાનકડા કુટુંબ વિષે ચિન્તા વ્યક્ત કરી.

ઇન્ડિયો-ચીના જે લયાનક સપાટાએ હિંદુસ્તાનમાં લાખો માણસોના જીવ લીધા હતા તે હજુ હમણાં જ નરમ પડ્યો હતો. હું નીલગિરિમાં આવેલા નાનકડા કુનુર ગામમાં રહેતી હતી ત્યાં મેં એની બીજા અસર જોયેલી. આવી આફતની સામે મારી આસપાસના લોકો સાવ લાચાર થઈ ગયેલા એ જોઈને મારા મન પર દુઃખ અને વિષાદની ઊંડી છાપ રહી ગઈ. જીવન કરતાં મૃત્યુ ધણું વધારે સાચું લાગ્યું, કેમકે કુનુરમાં જેટલાં જેટલાં માણસ જીવતાં રહ્યાં તેના કરતાં વધારેને મોતે ઝાપી લીધાં હતાં, મારી બહેન, મારા બે નાના છોકરા, હું ને મારા નોકરો બધાં રોગમાં સપડ્યાં હતાં, પણ સફાગ્યે સફા સાગાં થઈને ઊઠવા પામ્યાં હતાં. ત્યાં ડાકટર તો મળે નહીં, એટલે મારી બહેન ને મેં અમારા કુટુંબ માટે જે કંઈ ઈલાજ સૂઝે ને મળે તે કર્યા હતા. હું લશ્કરી કે ખીણ કોષ સરકારી નોકરીમાં ન હતી; અને ગામના મુરોપિયનોને બબર હતી કે મારા પતિને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી સાથે ગાદ સંસર્ગ હતો, એટલે તેમણે મારે લગભગ બહિષ્કાર દેરેલો; ને તેથી મને તેમના તરફથી જિલ્લુલ મદદ મળી નહીં. આમ મારી બહેનને ને મારે મહાવસમાં ૭ આડવાડિયાં લગભગ એકલાં જોમ-તોમ કરીને વિટંબલામાં કાઢવાં પડ્યાં. મહિનાએક સુધી નોકરો એવા માંદા રહ્યા કે એમનાથી કશું કામ થઈ શકે નહીં; અને મારા છોકરા ઉપરાંત મારે નોકરોની પણ સારવાર કરવી પડતી. લાકડાં તો પૈસા આપ્યે પણ મળતાં નહોતાં, કેમકે કઠિયારા બધા માંદા પડેલા કે મરી ગયા હતા; એટલે અમને કોઈપણ જાતનું જાતનું મળી શકતું નહોતું. મારા બટકરનો સગો આડેક વરસનો એક છોકરો પાસેની વગડા જેવી

જગ્યામાં જઈ થોડીક પાતળી સોટીઓ લઈ આવતો, તેના વડે અમે માંદાને માટે ગરમ દૂધ કે ઘેંસ તૈયાર કરતાં. ખીજી રસોઈ કરવાની તરખડમાં તો અમે પડતાં જ નહીં.

ગાંધીજીને મેં આમાંની કેટલીક વાતો કહી એથી એમને દુઃખ અને ખેદ થયાં. અમારે વિરેની એમની ચિન્તા એટલેથી મટે એમ નહોતું. અમે મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે ત્યાં કોલેરા જોરમાં ચાલતો હતો, ને અમે શહેરમાં રહીએ તો ગાંધીજીને ચિન્તા થાય એમ હતું.

તેમણે કહ્યું : “ તમે આવ્યાં તો ખરાં, પણ તમને અહીં નહીં રહેવા દેવાય. તમે માથેરાન જાઓ, ને બોટ મળે ત્યાં લગી ત્યાં રહેજો. આ નવો રોગચોળો ચાલે છે ત્યાં સુધી તમને અહીં રહેવા દેવાનું જોખમ હું નહીં લઈ શકું. એટલે માથેરાન જવાની તૈયારી તરત ને તરત કરો.”

મેં કહ્યું : “ પણ મારી પાસે પૈસા તો છે નહીં. એનું શું કરવાનું છે ? ”

“ તેની ચિન્તા તમારે કરવાની નથી. એ હું જોઈ લઉં તમે તો માત્ર સાબ્નં યાઓ ને સાબ્નં રહો એટલે બસ છે.”

“ ને ઘેર જવાની તૈયારી ! તેનું મારે શું કરવાનું છે ? ”

“ તમારે ટિકિટોની ગોડવણ કરવા એક સમિતિ પાસે જવું પડશે. પણ પહેલાં તો તમારે તાકીદનું કાકટરી પ્રમાણપત્ર મેળવવું પડશે, જેથી તમને વહેલી જતી બોટમાં જગા મળે. આપણે જોઈશું શું થઈ શકે છે તે.”

હું ગાંધીજીની સાથે વાતો કરતો હતો તે દરમ્યાન તેઓ, માંદાને, બિછાને પાડ્યા પાડ્યા જ, મારે શું શું કરવું પડશે એનો વિચાર કરતા હતા ને એ જાણી ગોડવણ કરવા કાર્પન ચિટ્ટી તો કાઢ ને મોટેથી સદેશો મોકલી

રહ્યા હતાં. જે ડાકટરોને અને મુસાફરોની તપાસ માટે નિમાયેલી સમિતિને મળ્યા પછી હું મુંબઈથી માથેરાન ગઈ. ત્યાં જોટમાં જગા મળવાની રાહ જોતી છ અકવાડિયાં રહી. દર અકવાડિયે હું ગાંધીજીને મળવા ને ખીજું કામકાજ કરવા મુંબઈ આંટા મારી આવતી.

એકે દિવસ માટે 'મને બહુ ઉલ્લાસ હતું, એટલે મેં એમને કહ્યું : "હિંદુસ્તાનમાં કાલીની પૂજા કેમ થાય છે એ હું હવે સમજું શકું છું. જ્યાં જુઓ ત્યાં મોત હાજરાહાજૂર ને સહેલુંસટ દેખાય છે, ને જિંદગી મુશ્કેલ લાગે છે."

ગાંધીજી સહેજ એકપૂર્વક રિમત કરીને કહે : "પણ તમે જિંદગીથી છૂટી શકવાનાં નથી. તમારે આ સંસારમાં ફરી આવવું જ પડશે."

હું એમને જવાબ ન દેતાં થોડીક મિનિટ મૂકી બેસી રહી.

પછી તેઓ કહેવા લાગ્યા : "એક કાળે હું એમ માનતો હતો કે હું આ લેવે જ જન્મમરણનો ચક્રાવે પૂરો કરી રહીશ. પણ હવે મને લાગે છે કે નહીં કરી શકું ને મારે પાછો જન્મ લેવો પડશે. આપણે એમાંથી છૂટી શકીએ એમ નથી. પણ મને આશા છે કે મારે હવે એક જ જન્મ વધારે લેવો પડશે."

મેં કહ્યું : "હું જિંદગીથી કંટાળી ગઈ છું એવું નથી. મને તો જિંદગીમાં હમેશાં કંઈક સુંદર અંશ દેખાય જ છે. ફરીફરીને જન્મ લેવા પડશે એ વિચારથી મને એક થતો નથી. પણ અહીં તો મોત ખીજુ ને નસ બનીને તાંડવ કરી રહ્યું દેખાય છે. એટલે મને લાગે છે કે એના બાળામાં માથું ઢાળી દેવું સહેલું છે."

ગાંધીજી કહે : "આ તમે નથી જોઈતાં. તમારી કષ્ટપના તમને બીર બનાવી રહી છે. તમારી અદા ક્યાં ગઈ?"

“ અત્યારે દીલી પડી ગઇ લાગે છે. ”

“ જાઓ જાઓ. આ તમારું પોતાનું વચન નથી. હું એવી વાત નહીં કરવા દઉં ! ”

છેવટે મારે હિંદુસ્તાન ડેહનાનો દિવસ આવ્યો. ગાંધીજી હજુ પ્રતિભા જીવનમાં કાઝો લાગે લાગે શક્તિ નહોતા એટલે હું જ બાળકોને લખતો એમની વિદાય લેતા ગઇ અને લાગે છે અમારા, બનેલા મનમાં એ જ વિચાર હતો. “ આપણે આ દેહે ફરી મળીશું ખરાં ! ”

વાંચવા જેવા કેટલાક પ્રકાશનો

ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા : લે. કુ. મ્યુરિએલ લેસ્ટર : અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ
શ્રી. ખારેલાલની પ્રસ્તાવના સાથે. બીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે ગાંધીજી
વિલાયત ગયેલા તે વખતના પ્રસંગો તથા મુલાકાતોનાં રસિક વર્ણન કિં. રૂ. બે

ગાંધીજી સાથે અઠવાડિયું : લે. લુઈ શીયર. અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ.
જ્યોત્સિદ્ધ અમેરિકન પત્રકાર લુઈ શીયરની ગાંધીજી સાથેની, ૧૯૪૨
ના જૂનમાં થયેલી, મુલાકાતનો હેવાલ. કિં. રૂ. બે

પુણ્યશ્લોક ગાંધીજી : સંગ્રાહક અને અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.
ગાંધીજીના જીવન અને કાર્ય વિષેના ૬૫ લેખોનો અપૂર્વ અને અનુક
સંગ્રહ. શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરની પ્રસ્તાવના સાથે. કિં. રૂ. સવાર

ગાંધીજીને જ ગવંદના : રાધાકૃષ્ણ : અનુવાદક ચંદ્રશંકર શુક્લ

૭૦ મી જ્યંતી પ્રસંગે ગાંધીજીને અર્પણ થયેલો અભિનંદન મંથ
સ્વામી આનંદની પ્રસ્તાવના સાથે. બીજી આવૃત્તિ. કિં રૂ. ત્રણ

ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના : લે. આચાર્ય અમવાલ. અ. ચંદ્રશંકર શુક્લ
ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરીને આચાર્ય અમવાલે આકેલી હિંદના આર્થિક
વિકાસની યોજના. ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના સાથે. કિં. રૂ. સવા

એ નવલકથા : લે. લીઓ ટોલસ્ટોય. અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ

Ivan Ilych અને Master and Man એ નામની ટોલસ્ટોયની
બે રસિક કથાઓનો અનુવાદ. કિં. રૂ. બે.

કોની બહેન ? અને બીજી વાતો : લે. લીઓ ટોલસ્ટોય. અનુવાદક
ચંદ્રશંકર શુક્લ. વિધિ રસવાળી ચિરંજીવી કથાઓ. અનુવાદકની પ્રસ્તાવના
સાથે. કિં. રૂ. સવાબે

મૂંગો સેવક : લે. ચંદ્રશંકર શુક્લ. ગાંધીજીને અતિપ્રિય એવા 'સર ગીબી'
નામની અંગ્રેજી નવલકથાને આધારે એક મૂંગા ને સેવાભાવી સોકરાનાં
અનેક સાહસોની કથા. શ્રી. નરહરિ પરીખના 'બે બોલ' સાથે કિં. રૂ. દોઢ

: પ્રકાશક :

વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ

૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, કાલજાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.